

1000 SORUDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

— 6 —

Erhan AFYONCU

BUGÜN

Gazetelerin okurlarına armağanıdır.

1000
sonuda

OSMANLI
İMPARATORLUĞU 6

OSMANLI 6 İMPARATORLUĞU

ERHAN AFYONCU

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

© Yeditepe Yayınevi
Sertifika No: 16427

ISBN

978-605-4052-24-0 (takım)
978-605-4052-30-1 (cilt 6)

Baskı Tarihi: Mart 2010

Sayfa Düzeni
İrfan Güngörür

Kapak Tasarım
Kömen Ajans

Baskı-Cilt
Saray Matbaacılık
Pursaklar/ANKARA - 0312 527 28 90

Dağıtım
Turkuaz Dağıtım Pazarlama A.Ş.

kitapadresi.com

İnternetteki kitap adresiniz

YEDİTEPE YAYINEVİ

Çatalçeşme Sk. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com | bilgi@yeditepeyayinevi.com

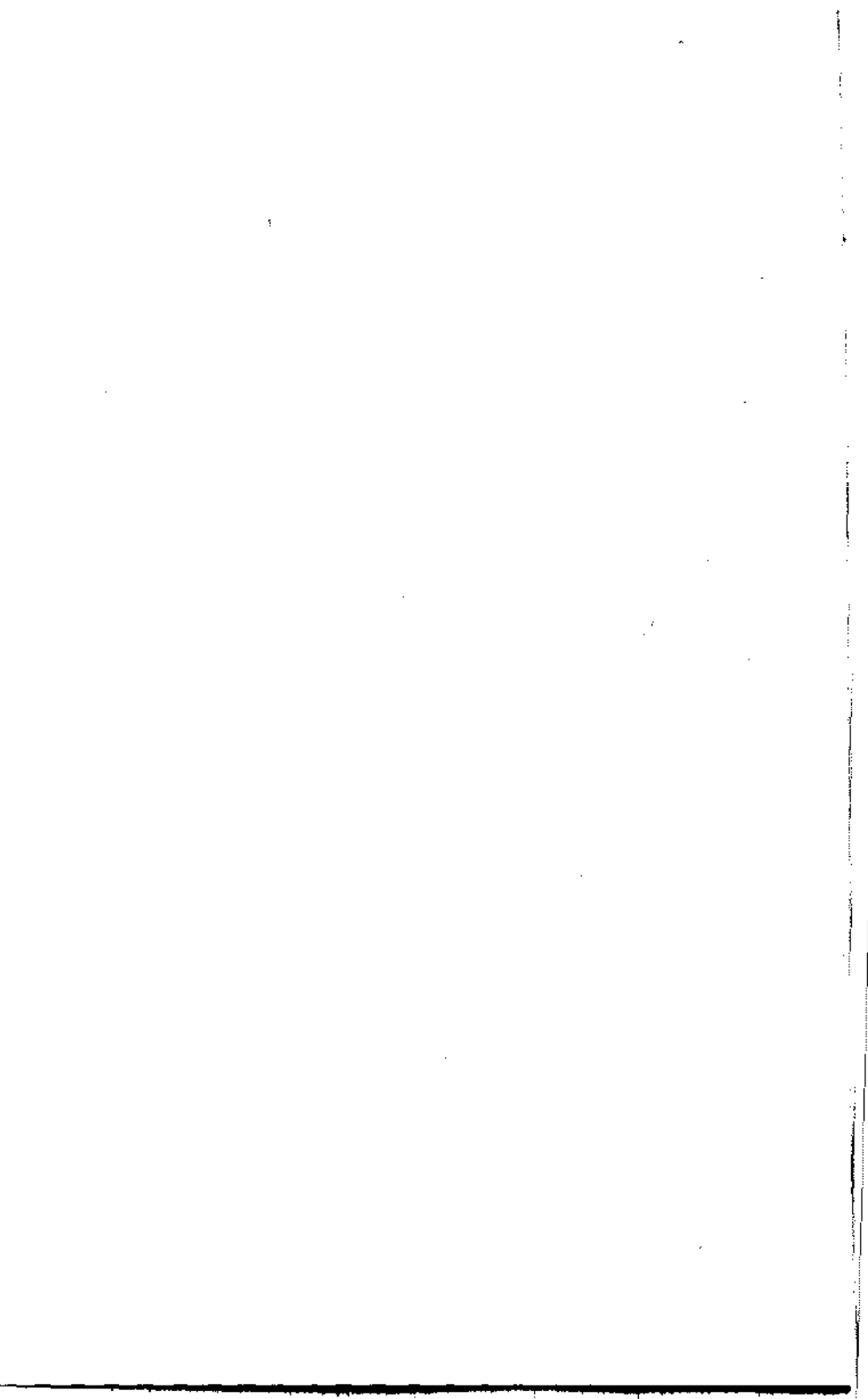
ERHAN AFYONCU

1000
soruda

OSMANLI 6
İMPARATORLUĞU

İstanbul 2010

İÇİNDEKİLER

OSMANLI TARİHÇİLİĞİ

Soru 1: Osmanlı tarihçiliği ne zaman başladı?	17
Soru 2: Osmanlılar'ın ilk dönemlerine ait tarihler dışında nereden bilgi öğrenebiliriz?	19
Soru 3: Osmanlı tarihçiliği nasıl yükseldi?	20
Soru 4: İlk dönem Osmanlı tarihçiliğinde dönüm noktası kimdir?	20
Soru 5: Osmanlı resmî tarihçiliği nasıl başladı?	21
Soru 6: Şehnâmecilik nedir?	22
Soru 7: Vakantüvislik (Vekayintüvislik) nedir?	24
Soru 8: Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı tarihçiliğindeki yeri nedir?	25
Soru 9: Resmî tarihçilik dışında ne tür tarihler yazılmıştır?	26
Soru 10: Osmanlı tarihçiliğinin özelliği nedir?	27
Bibliyografya	27

OSMANLI ORDULARI SEFERE NASIL ÇIKARLARDI?

Soru 1: Osmanlı sefer lojistiği hakkında ne tür araştırmalar yapıldı?	31
Soru 2: savaş kararı nasıl alınırdı?	32
Soru 3: Sefer güzergâhında ne tür hazırlıklar yapılırdı?	33
Soru 4: Ordunun yiyeceği nasıl temin edilirdi?	33
Soru 5: Sefer sırasında askerler?	35
Soru 6: Sefer sırasında ne tür yiyecekler tercih edilirdi?	35
Soru 7: Sefer sırasında ekmek ve peksimet nasıl tedarik edilirdi?	36
Soru 8: Ordunun su ihtiyacı nasıl giderilirdi?	36
Soru 9: Ordunun ağırlıkları nasıl taşınırdı?	37
Soru 10: Sefer sırasında askerler nasıl toplanırdı? ..	37
Soru 11: Orduyla birlikte hanfi esnaflar da giderdi? ..	38
Soru 12: Seferin finansmanı nasıl sağlanırdı?	39
Soru 13: Osmanlı seferlerinin başlangıç güzergâhı neresidir?	39
Soru 14: Ordu günde kaç saat yol alırdı?	40
Soru 15: Ordugâh nasıl kurulurdu?	41
Soru 16: Sefer güzergâhı nasıl tayin edilirdi?	42
Soru 17: Düşman topraklarına ilk olarak nasıl girilirdi?	42
Bibliyografya	43

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KARDEŞ KATLİ

- Soru 1:** Türk devlet geleneğinde devlet başkanı nasıl seçilirdi? 47
- Soru 2:** Osmanlılar'dan önceki uygulama nasıldı? . 48
- Soru 3:** Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kardeş katli ne zaman oldu? 49
- Soru 4:** İlk kardeş kanının akıtılmasından sonra nasıl gelişmeler oldu? 50
- Soru 5:** Fatih Kanunnamesi'nde kardeş katli nasıl kanunlaştı? 51
- Soru 6:** Fatih'ten sonra neler oldu? 52
- Soru 7:** Kardeşlerin yanı sıra, şehzâdeler neden öldürüldü? 53
- Soru 8:** I. Ahmed kardeşini neden öldürmedi? 55
- Soru 9:** Kardeş katli nasıl sona erdi? 56
- Soru 10:** Kardeş katlinin Osmanlı İmparatorluğu'na ne tesiri oldu? 57
- Bibliyografya 58

OSMANLI DÖNEMİNDE HAC

- Soru 1:** Osmanlılar, İslâmîyet'in mukaddes topraklarına nasıl hakim oldular? 61
- Soru 2:** Hacca nasıl gidilirdi? 63
- Soru 3:** Osmanlı döneminde hacca kaç kişi giderdi? 66
- Soru 4:** Hacca hangi yollardan gidilirdi? 66
- Soru 5:** Osmanlılar, hac yollarının güvenliğini nasıl sağladılar? 68

Soru 6: Hacda güvenlik ve sağlık hizmetleri nasıl sağlanırdı?	71
Soru 7: Osmanlı İmparatorluğu hac organizasyonu için ne kadar para harcardı?	72
Soru 8: Osmanlı padişahları niçin hacca gitmediler?	72
Soru 9: Osmanlı döneminde hacla ilgili ne tür kitaplar yazılmıştır?	74
Soru 10: Surre Alayı nedir?	75
Soru 11: Avrupalı seyyahlar, Haremeyn'e nasıl girmişlerdir?	77
Soru 12: Şeyhülislâmlara hacla ilgili neler sorulmuştu?	78
Bibliyografya	81

TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI BÜROKRASİSİ

Soru 1: Osmanlılar'ın bir dünya gücü hâline gelmelerinde bürokrasisinin rolü nedir? ...	85
Soru 2: Osmanlı bürokrasisi nasıl doğdu?	86
Soru 3: Osmanlı bürokrasisi nasıl gelişti?	87
Soru 4: Bâbüali nasıl ortaya çıktı?	89
Soru 5: Osmanlı bürokrasisinde şahısların rolü nedir?	89
Soru 6: Osmanlı memurları nasıl yetişirlerdi?	90
Soru 7: Osmanlı bürokrasisinde çalışanların kökenleri ne idi?	93
Soru 8: Memur sayısı nasıl arttı?	93

Soru 9: Osmanlı bürokratları nasıl yetişiyordu?.....	94
Soru 10: Bürokrat tayinleri nasıl yapılırdı?	97
Soru 11: Osmanlı memur ve bürokratları gelirlerini nereden sağlardı?	101
Soru 12: Memurlar nasıl emekli olurlardı?	103
Soru 13: Osmanlı bürokrasisi nasıl çalışırdı?	104
Soru 14: Bürokraside nasıl suistimaller yapıldı?	106
Soru 15: Avrupalılar, Osmanlı bürokrasisini nasıl gördüler?	108
Bibliyografya	108

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TİCARET

Soru 1: Türkler ticaret yaparlar mıydı?.....	115
Soru 2: Osmanlı ekonomik zihniyeti nedir?.....	116
Soru 3: Osmanlı ahlak kitaplarında ticaret kötülenmiş midir?.....	116
Soru 4: Venedik'te Türk ticaret merkezi nasıl kuruldu?	117
Soru 5: Kapitülasyonlar tek taraflı mıydı?	119
Soru 6: Osmanlı İmparatorluğu'nda ihracı yasak mallar hangileriydi?	119
Soru 7: Avrupalılar, Osmanlı topraklarında ne tür sanayi casusluğu yaptılar?.....	120
Soru 8: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı tüccarların statüsü nasıldı?	122
Soru 9: XVIII. yüzyılda Osmanlı tüccarları, Avusturya ticaretini nasıl çökertti?	123

Soru 10: Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret mahalleri nerelerdi?	123
Bibliyografya	124

KAPİTÜLASYONLAR

Soru 1: Kapitülasyon ne demektir?	127
Soru 2: İlk kapitülasyon ne zaman verildi?	127
Soru 3: Osmanlı yönetimi, ticari imtiyazları, devlet çıkarları için nasıl kullandı?	128
Soru 4: Kanunî, Fransa'ya kapitülasyon verdi mi?	129
Soru 5: 1569 kapitülasyonu nasıl verildi?	130
Soru 6: Kapitülasyonların Avrupa'ya tesiri ne oldu?	130
Soru 7: Kapitülasyonlar tek taraflı mıydı?	131
Soru 8: Kapitülasyonlar, başımıza nasıl bela oldu?	132
Soru 9: Kapitülasyonlar nasıl kaldırıldı?	133
Soru 10: Kapitülasyonların kaldırılması nasıl karşılandı?	133
Bibliyografya	135

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DIŞ BORÇLAR

Soru 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda dışardan borç alma ilk defa ne zaman düşünüldü?	139
Soru 2: İlk borç teşebbüsü ne zaman oldu ve bundan niçin vazgeçildi?	140
Soru 3: İlk defa ne zaman ve nasıl borç alındı? ..	141

Soru 4: Düyûn-ı Umûmiye'ye kadar ne kadar borç alındı?.....	142
Soru 5: Osmanlı İmparatorluğu borçlarını ödeyemeyince ne oldu?.....	144
Soru 6: Düyûn-ı Umûmiye idaresi nasıl kuruldu?	145
Soru 7: Düyûn-ı Umûmiye nasıl çalıştı?.....	146
Soru 8: Düyûn-ı Umûmiye'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tesiri ne oldu?	147
Soru 9: Düyûn-ı Umûmiye'den sonra imparatorluk borçlanmaya devam etti mi?.....	148
Soru 10: Osmanlı borçlarının ödenmesi ne zaman bitti?	149
Bibliyografya	151

OSMANLI İDARESİNDE GAYRİMÜSLİMLER

Soru 1: Gayrimüslim ne demektir?	157
Soru 2: Osmanlı İmparatorluğu'nda hangi gayrimüslim toplulukları vardı?.....	158
Soru 3: Osmanlılar, hâkimiyetleri altındaki gayrimüslimlere nasıl davrandılar?.....	158
Soru 4: Yavuz Sultan Selim'in gayrimüslimlere karşı nasıl bir teşebbüsü oldu?.....	159
Soru 5: Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan gayrimüslimler hangileriydi?.....	160
Soru 6: Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere uygulanan kıyafet yasakları nasıl başladı?.....	160

Soru 7: Gayrimüslimler hangi kısıtlamalara tâbiydiler?	163
Soru 8: Gayrimüslimlerin Müslümanlaşma oranları ne kadardır?	163
Soru 9: Millet sistemi nedir?	163
Soru 10: Osmanlı İmparatorluğu'nda hoşgörü var mıydı?	164
Bibliyografya	165

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜRKMEN AŞİRETLERİ

Soru 1: Türkmen, Yörük nedir?	171
Soru 2: Kuruluş döneminde aşiretlerin rolleri neydi?	172
Soru 3: Osmanlı yönetimi Türk aşiretlerini hor gördü mü?	173
Soru 4: Türkmenler devlete nasıl bakıyorlardı? ...	175
Soru 5: Osmanlı döneminde aşiretler Anadolu'da hangi bölgelerde yaşıyorlardı?	176
Soru 6: Aşiretler, Anadolu'nun dışında hangi bölgelerde yaşıyorlardı?	177
Soru 7: Aşiretler nasıl idare ediliyorlardı?	178
Soru 8: Aşiretler nasıl isim alırlardı?	178
Soru 9: Osmanlı yönetimi aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye çalıştı mı?	179
Soru 10: Türkmenler göçebe miydi?	180
Bibliyografya	181

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ŞEHZÂDELİK

- Soru 1:** Osmanlı İmparatorluğu'nda şehzâdelerin tahta çıkma statüsü ne idi? 185
- Soru 2:** Osmanlı şehzâdeleri nasıl yetişirlerdi?..... 186
- Soru 3:** Şehzâdelerin sancağa gönderilmesi ne zaman sona erdi?..... 186
- Soru 4:** Şehzâdelerin sancak yöneticiliği kâğıt üzerinde nasıl devam etti? 187
- Soru 5:** Şehzâde sancakları hangileriydi?..... 188
- Soru 6:** Şehzâde lalalarının görevleri nelerdi? 188
- Soru 7:** Şehzâdeler sarayda nereye hapsedildiler?.. 189
- Soru 8:** Şehzâdelerin sarayda hapsedilmesi ne netice verdi? 190
- Soru 9:** En son şehzâde ne zaman öldürüldü?.... 192
- Soru 10:** Şehzâdelerin çocukları ne olurdu?..... 193
- Bibliyografya 194

HAREM-İ HÜMÂYÜN VE SARAY KADINLARI

- Soru 1:** Harem nedir? 197
- Soru 2:** Osmanlı Harem teşkilatı ne zaman kuruldu? 198
- Soru 3:** Harem'in Osmanlı sarayındaki yeri nedir? 198
- Soru 4:** Harem nasıl bir teşkilata sahipti? 199
- Soru 5:** Hacı Beşir Ağa kimdir?..... 204
- Soru 6:** Harem, Osmanlı yönetiminde ne zaman etkili olmaya başladı? 206

Soru 7: Cariye nedir?.....	206
Soru 8: Cariyelerle evlenme geleneği ne zaman başladı?	207
Soru 9: II. Osman, padişahların cariyelerle evlenme geleneğini nasıl bozdu?.....	208
Soru 10: Hadım ne demektir?	209
Soru 11: Harem'de kimlere "sultan" denilirdi?	210
Soru 12: Osmanlı padişahlarının anneleri kimlerdir?	212
Soru 13: Kadınlar saltanatı olumsuz bir tablo mudur?.....	213
Soru 14: Hürrem sultan kimdir?	215
Soru 15: Kösem Sultan kimdir?	217
Soru 16: Hatice Turhan Sultan kimdir?	220
Soru 17: Avrupalılar'ın Harem'le ilgili görüşleri doğru mudur?.....	221
Bibliyografya	223

DİVÂN-I HÜMÂYÛN

Soru 1: Divân-ı Hümâyûn nasıl kuruldu?	225
Soru 2: Divân-ı Hümâyûn'a kimler katılırdı?.....	226
Soru 3: Divân-ı Hümâyûn ne zaman toplanırdı?	228
Soru 4: Divân-ı Hümâyûn nerede toplanırdı?	229
Soru 5: Divân toplantıları esnasında ne gibi protokol kuralları uygulanırdı?.....	232
Soru 6: Divân-ı Hümâyûn'da işlemler nasıl yürütülmekteydi?	234
Soru 7: Divân-ı Hümâyûn'un yetkileri nelerdir? ..	236

Soru 8: Divân-ı Hümâyûn, elçilere karşı bir gösteriş vasıtası olarak nasıl kullanıldı?... 237	237
Soru 9: Yabancıların Divân-ı Hümâyûn hakkındaki intibaları nelerdir? 238	238
Soru 10: Şeyhülislâm niçin Divân-ı Hümâyûn üyesi değildi? 239	239
Bibliyografya 240	240

TİMAR SİSTEMİ

Soru 1: Tımar nedir? 243	243
Soru 2: Tımar sisteminin kökeni nedir? 243	243
Soru 3: Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sistemi ne zaman başladı? 246	246
Soru 4: Osmanlı tımarlarının malî niteliği nelerdir? 247	247
Soru 5: Osmanlılar'da kimlere tımar verilirdi? 248	248
Soru 6: Tımarlı sipahilerin askeri rolleri nedir? ... 252	252
Soru 7: Tımar türleri nelerdir? 254	254
Soru 8: Tımar sistemi feodalite miydi? 256	256
Soru 9: Tımar sistemi bozuldu mu, dönüştü mü? 257	257
Bibliyografya 260	260

OSMANLI TARİHÇİLİĞİ

♦ Soru 1: *Osmanlı tarihçiliği ne zaman başladı?*

Osmanlı tarihçiliği, devletin kuruluş tarihine nazaran oldukça geç bir dönemde başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıktığı XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarında yazılmış bir Osmanlı tarihi yoktur. Osmanlılar'ın kuruluş dönemi hakkında başka milletler tarafından yazılmış tarih kitaplarında da az bilgi bulunur. Bu yıllarda eserlerini kaleme almış Pachymeres, Nicephoras ve Kantakousenos isimli üç Bizans tarihçisi ile İbn Batuta, İbn Said ve El-Umarî isimli üç Arap seyahat ve coğrafyacısının kitaplarında Osmanlılar'la ilgili bazı bilgiler verilmektedir.

İlk Osmanlı tarihi XV. yüzyılın başlarında yazılan *Yahşi Fakih Menakıbnâmesi*'dir. Ancak bu eser bugün mevcut

değildir. Yahşi Fakih, Orhan Gazi'nin İmamı İshak Fakih'in oğludur. Eserini yazarken kendi gördüklerinin yanı sıra, babasının şahit olduğu ve duyduğu hadiseleri de kullanmış olmalıdır. İlk devirlere ait önemli bilgiler veren bir tarih kaleme alan II. Bâyezid devri tarihçisi Aşıkpaşazâde, 1413'te Geyve'den geçerken hastalanmış, misafir olduğu Yahşi Fakih'in evinde, evsahibinin yazdığı kitabı görüp, okuyarak kendi tarihini yazarken bu bilgileri kullanmıştır. Bugün elimizde mevcut en erken Osmanlı tarihi XV. yüzyılın başlarında yazılan Ahmedî'nin *İskendernâmesi*'dir. 1412 veya 1413'te ölen Ahmedî manzum olan bu eserinde Büyük İskender menkıbesinden hareketle felsefe, ilahiyat, tıp ve tarihten söz eder. 8 bin beyitten fazla, uzun bir mesnevi türündeki *İskendernâme*'nin sadece 340 beytinde Osmanlı tarihinden bahsedilir. Ertuğrul Gazi'den Yıldırım Bâyezid devri ortalarına kadar gelen ve Emir Süleyman'a sunulan eserin *Dâstân-ı Tevârih-i Mülûk-ı Âl-i Osmân* isimli bölümü Osmanlı tarihi hakkında bazı bilgileri ihtiva etmektedir. 1390'da yazılan bu esere, müellif daha sonra 1410 yılına kadar olan hadiseleri de ilave etmiştir.

İlk nüvesi II. Murad'ın ilk yıllarında hazırlanan popüler anonim tarihler de ilk dönem Osmanlı tarihinin önemli kaynaklardır. Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* diye adlandırılan bu tarihler Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişi ile başlayıp, değişik tarihlerde sona ermektedirler. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemleri hakkında en teferruatlı bilgileri veren eserlerdir. Yazıl-

dıkları dönemde geniş bir okuyucu kitlesi bulmalarından ötürü kütüphanelerdeki yazma nüsha sayıları oldukça fazladır. Bu eserlerde Osmanlı siyasi tarihinin yanısıra, geniş bir şekilde Ayasofya'nın inşası ile ilgili efsanelere de yer verilir.

♦ **Soru 2: Osmanlılar'ın ilk dönemlerine ait tarihler dışında nereden bilgi öğrenebiliriz?**

Ahmedi'nin eserinden sonra gelen ilk dönem Osmanlı tarihinin kaynaklarından biri de tarihî takvimlerdir. Saray takvimleri diye de adlandırılan bu kısa metin manzumeleri Hazreti Adem'den itibaren peygamberlerin ve halifelerin kronolojik listeleri ile Selçuklu, Osmanlı ve Karamanlılar'ın tarihlerine ait önemli olayları ihtiva ederler. Bu takvimlerde ayrıca kehanetler ve rüya tabirleri ile ilgili bilgiler de bulunur. Altı tanesi yayınlanan bu takvimlerin çoğunluğu II. Murad devrinde hazırlanıp, padişaha sunulmuştur.

Bu takvimlerde kısa bilgiler bulunsa da zaman zaman önemli noktalara değinilmiştir. Meselâ bu takvimlerde, Osmanlı kroniklerinde "Düzmece" olarak nitelenen Şehzâde Mustafa'nın Yıldırım Bâyezid'in gerçek oğlu olduğu açıkça ifade edilmiştir. Takvimlerde olayın geçtiği yıl verilmeyip, takvimin hazırlandığı yıldan ne kadar önce meydana geldiği zikredilmektedir. Bazı takvimler daha sonra tarihçiler tarafından ele alınıp, biraz süslenerek tarih kitabı hâline getirilmişlerdir.

♦ **Soru 3: Osmanlı tarihçiliği nasıl yükseldi?**

Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı Osmanlı tarihinin en önemli dönemi olmasına rağmen tarihçilik bu yıllarda da fazla gelişmemiştir. Bu dönemde yazılmış üç tarih kitabı vardır. Bunlar, Enveri'nin *Düstûrnâme* isimli eseri, Şükrullah bin Şehabeddin Ahmed'in *Behçetü't-Tevârih* isimli Farsça tarihi ve Veziriazam Karamanî Mehmed Paşa'nın *Tevârih-i Selâtinü's-Sultaniye* isimli Arapça eseridir.

Osmanlı tarihine ait teferruatlı bilgi veren ilk eserler XV. yüzyılın ikinci yarısında, II. Bâyezid devrinde yazılmıştır. II. Bâyezid devrinde Tursun Bey, Mehmed Neşri, Oruç Bey, Kıvami, Ruhi gibi birçok tarihçinin yazdığı eserler vardır.

Osmanlı tarihinin ilk dönemleri için en önemli bilgileri ihtiva eden eser Aşıkpaşazâde *Tarhi* de bu dönemde kaleme alınmıştır. Ahmedî, Şükrullah, Enveri gibi önceki tarihçiler Osmanlı tarihini, dünya tarihinin bir parçası olarak ele alırlarken Aşıkpaşazâde tarihinin tamamını Osmanlılar'a ayırmıştır.

♦ **Soru 4: İlk dönem Osmanlı tarihçiliğinde dönüm noktası kimdir?**

II. Bâyezid'in emriyle Türkçe bir tarih kaleme alan ve daha sonra devam ederek, eserini ilk on padişahın anlatıldığı 10 ciltlik bir tarih hâline getiren Şeyhülislam İbn Kemal'in eseri Osmanlı tarihçiliğinde bir dönüm nokta-

sıdır. İbn Kemal'in tarihiyle ilk dönem Osmanlı tarihçiliği en önemli eserini vermiştir.

İbn Kemal, daha önce yazılmış tarihlerde olduğu gibi tarihi birbiriyle ilgisi olmayan olaylar dizisi olarak değil, birbirine bağlı bir hadiseler zinciri olarak ele almıştır. Bir konuyu anlatırken onun meydana gelmesine sebep olan önceki hadiselerin de üzerinde durmuştur. İbn Kemal'in eseri Osman Gazi'den Mohaç Seferi dönüşüne kadar olan süreyi ihtiva etmektedir. Her padişaha bir defter, yani bir cilt ayrılmıştır. Ancak Kemal Paşazâde'nin on defterden oluşan eserinin tamamı bugün mevcut değildir.

♦ Soru 5: **Osmanlı resmî tarihçiliği nasıl başladı?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda resmî tarihçilik denilince akla vakanüvislik gelir. Osmanlı resmî tarih yazıcılığı, vakanüvislik kurumunun XVIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkmasından itibaren imparatorluğun sonuna kadar sürecek devamlı bir devlet hizmeti hâline gelmiştir. Ancak vakanüvislik Fatih zamanında ortaya çıkıp, Kanunî devrinden itibaren devamlı bir memuriyet hâline dönüşerek XVII. yüzyılın başlarına kadar süren şehnâmeciliğin devamı niteliğindedir. Her ne kadar bu iki müessesenin gaye ve ortaya koyduğu eserler arasında önemli farklar bulunsa da, şehnâmecilik ve vakanüvislik resmî tarih yazıcılığının iki farklı dönemidir.

Şehnâme yazıcılığı Fatih devrinde başlamıştır. Fatih, Şehdi'yi tarihi hadiseleri şehnâme tarzında yazması için görevlendirmiş, ancak bu ilk şehnâme denemesi başarılı olamamıştır.

II. Bâyezid devrinde resmî tarih yazıcılığı ilk ürünlerini Farsça olarak İdris-i Bitlisî, Türkçe olarak da İbn Kemal'in eserleri ile vermişti.

İdris-i Bitlisî *Heşt Bihişt* isimli eserinde ilk sekiz Osmanlı padişahını Farsça olarak anlatır. II. Bâyezid'in emriyle kaleme alınan bu eserde İran tarihçiliğinin önemli isimleri olan Vassaf ve Cüveynî tarihleri model alınmış ve oldukça süslü bir üslup kullanılmıştır. Bu eserde Osmanlı tarihinin ilk dönemleri için fazla orijinal bilgi bulunmamaktadır.

◆ Soru 6: Şehnâmecilik nedir?

Şehnâmecilik edebi tarihçiliktir ve bu tarz, İran tarihçiliğinin ürünüdür. Bu tarihçiliğin ortaya çıkıp, yaygınlaşmasında Fırdevsî'nin meşhur manzum destanı Şehnâme'nin büyük rolü olmuştur. Süslü bir üslubu, manaya tercih eden, hadiselerde gerçeği aramak yerine, tarihin ahlaki değerlerini ortaya koymayı gaye edinen ve yazarın içinde bulunduğu çevrenin görüşlerini aksettiren şehnâmecilik, Müslüman hükümdarların saraylarında kabul görmüştür.

Şehnameler genellikle Farsça şiir olarak yazılmakta ve minyatürlerle süslenmektedirler. İran'da yazılmış

şehnâmelerde hayali ve romantik tasvirler yer alırken, Osmanlı şehnâmelerindeki minyatürler savaşları, saray hayatını, törenleri, yani gerçek hayatı yansıtmaktadır. Farsça mensur olarak yazılanlar ve XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Türkçe manzum ve mensur olarak kaleme alınmış şehnâmeler de vardır.

Fatih döneminde başarılı olamayan şehnâmecilik Kanunî devrinde resmî bir müessese hâline gelmiş ve XVI. yüzyıl sonlarına kadar İran'dan gelen yazarlar bu görevi üstlenmişlerdir. Bu devrin ilk şehnâmecisi olan Arifî Fethullah Çelebi, Şehdî tarafından yarım bırakılan şehnâmeyi yeniden kaleme almıştır. Farsça olarak yazılan 60 bin beyitlik *Şehnâme-i Âl-i Osmân* beş cilttir.

En meşhur Osmanlı şehnâmecisi olan Seyyid Lokman bin Hüseyin el-Âşurî el-Urmevî yaklaşık 27 yıl sürdürdüğü bu vazifesi sırasında *Hünernâme*, *Selim Han-nâme* (*Şehnâme-i Selim*), *Şehinşah-nâme*, *Zübdetü't-tevârih* (*Tomar-ı Neseb-nâme-i Hümayûn*), *Zafer-nâme* isimli birçok eseri kaleme almıştır.

XVII. yüzyıl başlarında şehnâmeciliğe getirilen Hasan Hükmi on yıl kadar süren şehnâmeciliğine rağmen ortaya bir eser koyamadı. Ondan sonra da resmî olarak yeni bir şehnâmeci tayin edilmemiştir. Ancak resmî olmasa da II. Osman ve IV. Murad devrine ait şehnâmeler hazırlayan müellifler olmuştur.

♦ **Soru 7: Vakanüvislik (Vekayinüvislik) nedir?**

Vakanüvis, "vaka yazan" manasına gelir. Bu tarihçiliğin özelliği hadiselerin yıl yıl anlatılmasıdır. Vakanüvis kelimesi ilk başta "vekayinüvis" olarak kullanılıyorken, sonradan "vakanüvis"e dönüşmüştür.

IV. Mehmed devrinin tarihini kaleme alan Abdurrahman Abdi Paşa, ilk vakanüvis olarak zikredilmekle beraber bu iddia kabul görmemiştir. XVI. yüzyılda "vekayinüvis" ünvanı tarih yazıcıları için kullanılsa da vakanüvisliğin Divân-ı Hümayûn'a bağlı devamlı bir memuriyet olarak ortaya çıkması Naimâ ile başladı. Naimâ'dan sonra vakanüvis olan Şefik Mehmed Efendi kısa bir süre görev yaptı. 1714'te bu göreve tayin edilen Raşid'den itibaren de vakanüvislik devamlılık kazandı. İlk resmî vakanüvis olan Halepli Mustafa Naimâ, XVIII. yüzyılın başlarında bu göreve getirilmiş ve devletin görevlendirdiği bir tarihçi olarak 1592-1660 yılları arasının tarihini kaleme almıştı.

Vakanüvislik müessesesi saltanatının ilgasına kadar devam etti. Ancak vakanüvis tarihleri 1592-1868 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini ihtiva eder. Bu yıllar arasında bazen vakanüvis değişiklikleri yüzünden birkaç aylık boşluk kalmış, bir de 1142 (1729-1730) yılının tarihi yazılamamıştır.

Son vakanüvis Abdurrahman Şeref'tir. Yazdığı tarih II. Meşrutiyet'i gerektiren sebepleri, 31 Mart hadisesini,

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini ve Sultan Reşad döneminin bir aylık hadiselerini ihtiva eder.

♦ **Soru 8: Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı tarihçiliğindeki yeri nedir?**

Osmanlı İmparatorluğu'nun yetiştirdiği en büyük tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'dır. Cevdet Paşa, ilmiyede yükseldikten sonra uzun yıllar çeşitli bakanlıklarda ve valiliklerde görev yaptı. Mecelle'yi hazırlayarak Osmanlı hukukunun yenileşmesine damgasını vurdu. Ahmed Cevdet Paşa, Nail Bey'in vefatından sonra 1855'te vakanüvisliğe getirildi. Ancak bu tayinden bir yıl önce Encümen-i Daniş'in kararıyla 1774-1826 yılları arasının tarihini yazmaya memur edilmişti. Cevdet Paşa, evrak ve tarihleri inceleyerek, devrin ricalinden hadiseleri dinleyerek, çağdaş başka kaynakları da kullanarak *Tarih-i Cevdet* isimli 12 ciltlik bir tarih yazdı. Hadiseleri yalnızca tasvir etmemiş, sebep-sonuç ilişkilerine de dikkat etmişti. Eserinde İbn Haldun'un tarih teorisini kullandığı gibi, önceki tarihçilerin pek yer vermediği Avrupa Tarihi'ne de yer vermişti.

Ahmed Cevdet Paşa bir taraftan tarihini yazarken, diğer taraftan da kendi vakanüvislik dönemine (19 Şubat 1855-12 Ocak 1866) ait notlar tutmuştu. Görevinin sona ermesinden sonraki beş yılı da içine alan *Tezâkir* adını verdiği bu eserini kendisinden sonraki tarihçi Lütfi Efendi'ye verdi.

♦ **Soru 9: Resmî tarihçilik dışında ne tür tarihler yazılmıştır?**

Resmî tarih yazıcılığının yanısıra, bürokrasi ve ulema kökenli birçok yazar da tarih sahasında eser vermiştir. Bazen bu tarihler sadece belli savaşları veya kişileri anlatmak için yazılmıştır. Bir şehrin, kalenin fethini veya bir savaşın kazanılmasını anlatan eserlere gazavât-nâme, zafernâme, sefernâme denildiği gibi fetihnâme adı da verilir.

İlk örneklerine megazi adıyla Arap edebiyatında rastlanılan gazavât-nâmeler ise daha çok gayrimüslimlerle yapılan savaşları anlatan eserlerdir. Gazanâmelerde tek, gazavatnâmelerde birden çok savaş veya akın anlatılır. Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinden itibaren seferleri anlatan gazanâme veya gazavatnâmeler, belirli bir savaş veya sefer hakkında ayrıntılı bilgiler vererek, genel Osmanlı tarihlerinin boşluklarını doldururlar.

Yavuz Sultan Selim'le birlikte bir hükümdarın dönemini esas alarak yazılmış tarihler karşımıza çıkar. I. Selim'in dönemini anlatan ve onun ismine nispetle *Selimnâme* olarak anılan bu tarihler dönemin en önemli kaynaklarıdır. Kanunî'nin tahta geçmesinden sonra *Süleymân-nâmeler* ve bu dönemdeki çeşitli seferlere (Belgrad, Rodos) ait müstakil eserler kaleme alınmıştır.

♦ **Soru 10: Osmanlı tarihçiliğinin özelliği nedir?**

Osmanlı tarihçiliği, yukanda bahsettiğimiz İran menşeli edebi tarihçilik yerine, klasik İslâm tarihçiliği ekolünde eser vermiştir. Osmanlılar'dan önceki İslâm dünyasında oluşan bu tarihçilik anlayışında hadiselerle ilgili kaynaklar tespit edilmeye ve rivayetlerin doğruluğu bulunmaya çalışılır. Bu hususla ilgili olarak bir usul gelişmiştir. Bu tür tarihçilikte kullanılan dil İran tarihçiliğindeki kıyasla çok şadedir. Osmanlı tarihçileri ayrıca tarih felsefesi alanında önemli bir teori geliştiren İbn Haldun'un tesirinde kalmışlardır.

Tarihçiler, genellikle devlet ileri gelenlerinin birinin himayesinde olduklarından veya üst düzey birinin himayesini kazanmak istediklerinden eserlerinde zaman zaman şahısları değerlendirmede tarafgir olabilmişlerdir. Bu yüzden bir Osmanlı tarihi kullanılırken, eser, yazar ve çevresiyle değerlendirilmelidir.

Osmanlı tarihçiliğinde, Klasik İslâm tarih yazıcılığına göre hadiseler yıllara göre anlatılmakta ve her yılın sonunda o sene içinde ölen şeyh, vezir, şair gibi kimsele rin biyografileri verilmektedir.

♦ **Bibliyografya**

Abdullah Abacı, *Farsça Selimnâmeler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, Ankara 1974.
Virginia Aksan, *Ahmed Resmi Efendi (1700-1783)*, çev. Özden Ankan, İstanbul 1997.

———, "Ottoman Political Writing 1768-1808", *International Journal of Middle East Studies*, XXV (1993), s. 53-69.

Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992.

Necib Âsım, "Osmanlı Tarih-nüvisleri ve Müverrihleri", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası I* (İstanbul 1329), s. 41-47.

Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

———, "Tanzimat Öncesi Osmanlı Siyasi Tarihi'nin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, sayı: 2 (İstanbul 2003), s. 101-172.

———, "Vekayi' nüvis Tabirine Dair", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 10 (İstanbul 2001), s. 7- 19.

———, *Osmanlı Müverrihlerine Dair Tenvihat Kayıtları*, *Belgeler*, sayı: 24 (Ankara 2000), s. 77-155.

Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 1982.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, İstanbul 1343.

Vahid Çabuk, *Tâlikî-zâde Mehmed Subhî Efendi'nin Eğri Seferi Şehnâmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1986.

- Mustafa Erkan, "Gazavâtnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIII, 439-440.
- Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1465)*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2003.
- Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996.
- Halil İnalcık, "Aşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı ?", çev. Fahri Unan, *Söğütten İstanbul'a*, haz. Mehmet Öz-Oktay Özel, Ankara 1999, s. 119-145.
- , "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXIX (1977), s. 55-71.
- Mustafa İsen, *Gelibolulu Mustafa Âli*, İstanbul 1998.
- Karşı-zâde Cemaleddin Efendi, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri (Ayîne-i Zürefâ)*, İstanbul 1314.
- Bekir Kütükoğlu, *Veka'yiniüvis-Makaleler*, İstanbul 1994.
- V. L. Menage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", çev. Salih Özbaran, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9 (İstanbul 1978), s. 227-240.
- Osmanlı Tarihleri*, I, haz. Nihal Atsız, İstanbul 1947.
- Necdet Öztürk, "Anonim Tevârih-i Âli Osmanlıların Kaynak Değerleri Hakkında", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2001, s. 755-762.

Agâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956.

Christopher Neuman, *Araç Tarih Amaç Tanzimat, Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, İstanbul 1999.

Mithat Sertoğlu, "Osmanlı Tarihinin Kaynakları Hakkında Bazı Düşünceler", *Türkiyat Mecmuası*, sayı: 12 (İstanbul 1955), s.145-154.

M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Selim-nâmeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 1 (İstanbul 1970), s. 197-230.

———, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten*, sayı: 140 (Ankara 1971), s.655-663.

Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnâmeleri*, Kayseri 1992.

———, "Selim-nâmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 22 (Ankara 1978), s. 367-379.

Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1987.

Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh*, Ankara 1963.

Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: Şehnâme-i in the Ottoman Empire, 1555-1605", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LXXV (Wien 1983), s. 157-182.

OSMANLI ORDULARI SEFERE NASIL ÇIKARLARDI?

♦ Soru 1: *Osmanlı sefer lojistiği hakkında ne tür araştırmalar yapıldı?*

Osmanlı İmparatorluğu çok erken tarihlerde merkezi orduyu kurmakla Anadolu'daki beyliklere ve Balkanlar'daki Hristiyan devletlere karşı büyük bir üstünlük sağlamıştı. O dönemlerde devletler genellikle feodal beylerin kuvvetlerinden oluşurdu. Kuvvetler arasında bir uyum bulunmadığından birçok problem ortaya çıkardı. Osmanlılar ise merkezi bir ordu oluşturmakla çok disiplinli bir askeri güce kavuştukları gibi, padişahın otoritesini sarsacak Türk beylerini de devre dışı bırakmışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu tarihi anlatılırken devamlı olarak yapılan savaşlardan bahsedilir. Ancak Osmanlı ordu-

larının seferlere nasıl çıktıkları üzerinde fazla durulmaz. On binlerce kişilik ordular yüzlerce kilometrelik mesafelere nasıl gitmiştir? Osmanlı seferlerinin lojistiği nasıl gerçekleştirdi? Son yıllarda yapılan araştırmalarda bu tür konular daha fazla çalışılmaya başlandı. Rhoads Murphy IV. Murad'ın İran seferlerini, Caroline Finkel 1593-1606 Osmanlı-Avusturya harplerini, Ömer İşbilir XVII. yüzyılın başlarındaki İran savaşlarını, Ersin Gülsoy 1645-1669 yılları arasında gerçekleşen Girit'in fethini, Yaşar Ertaş 1715'te Mora'nın geri alınmasını, Ahmet Şimşirgil Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar'ı fethini, Meryem Kaçan Erdoğan, İkinci Viyana Kuşatması'nı, Hakan Yıldız 1711'deki Prut Savaşı'nı, Mehmet İnbaşı ise 1672'deki Kanike seferini araştırdılar.

Bütün bu araştırmalarda, Osmanlı askeri faaliyetlerinin lojistik yönü üzerinde duruldu ve böylece Osmanlı ordularının seferlere nasıl gittikleri yavaş yavaş aydınlanmaya başladı. Bütün Osmanlı ülkesi herhangi bir savaş sırasında anında harekete geçecek alt yapı ile donatılmıştı. Çünkü savaş kararı verildikten sonra alınacak güncelik kararlarla on binlerce kişiyi harbe götürmek mümkün değildi.

♦ Soru 2: Savaş kararı nasıl alınırdı?

Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir ülke ile savaşmaya karar verileceği zaman padişahın huzurunda bir meclis toplanırdı. Divân-ı Hümayûn üyelerinin yanı sıra Kaptan Paşa, Şeyhülislâm, Yeniçeri Ağası ve bazı bey-

lerbeyi ve komutanlar da katılırdı. Herkese söz hakkı verilerek fikri alınırdı. İlgililerden ordunun, donanmanın ve hazinenin durumu hakkında bilgi alınırdı. Bir yere savaş açmadan önce de devrin şeyhülislâmı veya önde gelen din adamlarından savaşın meşruluğuna dair fetva alınırdı. Fetva alınıp, savaş kararında ittifak edilince padişahın tuğları Cebehâne'nin önüne dikilirdi.

♦ **Soru 3: *Sefer güzergâhında ne tür hazırlıklar yapılırdı?***

Bundan sonra da bütün Osmanlı ülkesi harekete geçirilirdi. Seferin yapılacağı yöndeki şehirlerde bulunan Osmanlı vali ve kadılarına emirler yazılarak yollar ve köprülerle ilgili yapılması gereken işlerin yerine getirilmesi emredilirdi. Yollar temizlenip, genişletilir, üzerindeki engeller kaldırılır ve on binlerce askerin zorluk çekmeden geçebileceği hâle getirilirdi. Harap köprüler tamir edilir, eğer yıkılan varsa yeniden yapılırdı.

Bu ön tamirlerin yanı sıra sefer esnasında da ordunun önünden giden görevliler yolları düzenler, bataklık yerleri geçişe uygun duruma getirir, köprüleri tamir ederlerdi. Öncüler düzelttikleri yollara işaretler koyarak arkadan gelen ordunun doğru güzergâhı takip etmesini sağlardı.

♦ **Soru 4: *Ordunun yiyeceği nasıl temin edilirdi?***

En önemli meselelerden birisi de on binlerce kişinin yiyecek ihtiyacının karşılanmasıydı. İnsanların yanı

sıra askerleri ve ordunun ağırlıklarını taşıyan hayvanların yemlerinin temini de gerekiyordu. Bunun için sefer yolu üzerinde mahalli yöneticilere emirler gönderilir ve onların vasıtasıyla menzil adı verilen belli noktalarda gerekli ihtiyaç maddeleri ambarlarda depolanırdı. Zahire ambarları savaş olmadığı zamanlarda da muhtemel bir savaş ihtimaline karşı devamlı olarak dolu tutulmaya çalışılırdı. Ambarlar için görevlendirilen memurlar buralardaki maddelerin kayıtlarını tutarlardı. Depolanan maddelerin ziyan olmaması için bu ambarların tavan ve duvarlarının sağlam olması, rutubet bulunmaması gerekiyordu. Eğer depolardaki yiyecek çürürse, hemen yerine yenisi konulurdu.

Menzillerde toplananlar, un, buğday, bulgur, çavdar, dan, pirinç, arpa, yağ, bal, koyun, tavuk, ekmek, saman, ot ve odun gibi maddelerdi. Sebze ve meyveler de orduda tüketilen maddelerdendi. Bu maddelerden depolanması uygun olmayanlar ise yol boyunca satın alınırdı. Bu maddeler ya devlet tarafından satın alınır, ya da Avanz-ı Divâniye ve Tekalif-i örfiye adı verilen vergiler karşılığında halktan tahsil edilirdi. Ordunun ihtiyaç duyduğu maddeler, genellikle sefer yolu üzerinde bulunan bölgelerden temin edilmekteydi. Eğer sefer yolu üzerindeki bölgelerde kıtlık varsa gereken yiyecekler uzak yerlerden satın alınarak getirilirdi. Örneğin, 1578'de İran seferi esnasında Erzurum ve Halep gibi yerlerde meydana gelen kıtlık yüzünden yaşanan zahire sıkıntısı sebebiyle Rumeli bölgesinden, Boğdan'dan yiyecek mad-

deleri satın alınmıştı. Devlet savaş zamanlarında satın aldığı yiyeceği piyasanın altında, kendisinin belirlediği bir fiyatla temin ederdi.

♦ **Soru 5: Sefer sırasında askerler?**

Sefer esnasında yiyecek sıkıntısının yaşanması durumunda askerler taşkınlık yapabiliirdi. Ayrıca aç kalacak olan asker çevredeki köy ve kasabalara zarar verebiliirdi. Bu da halkın Osmanlı yönetimine karşı soğuması demekti. Bu yüzden idarecilerin en fazla önem verdikleri hususların başında menzillerde zahire depolanması gelirdi. Yüz bin kişiyi geçen ordularla yapılan seferler, büyük bir disiplin içerisinde cereyan ederdi. Askerler sefer yolu üzerindeki köylülerin tarlalarına ve hayvanlarına fazla bir zarar verirlerse, zarara uğrayan kişi orduya gelerek durumunu bildirirdi. Tarlası çığnenmiş veya hayvanı alınmış birisinin zararını devlet hazinesi tarafından karşılanırdı.

♦ **Soru 6: Sefer sırasında ne tür yiyecekler tercih edilirdi?**

Askerlere kuru yiyecekler yerine günlük pişirilmiş yemek verilmesi askerin beslenmesi açısından çok daha önemliydi. Günde iki defa yemek pişirilirdi. Yemeklerin ana maddesi genellikle koyun eti idi. Sığır etine bu dönemde fazla itibar edilmezdi. Bir yıl süren bir seferde 100 bin civarında koyuna ihtiyaç duyulurdu. Ayrıca pirinç gibi maddelerden çorba ile bulgur ve pirinç pilavları da pişirilirdi. Osmanlı ordusunda uzun müddet esir olarak bu-

lunan Kont Marsigli, her bir askere günlük olarak 320 gram ekmek, 160 gram peksimet, 200 gram koyun eti, 160 gram pirinç ve 80 gram yağ verildiğini belirtir.

♦ **Soru 7: Sefer sırasında ekmek ve peksimet nasıl tedarik edilirdi?**

En önemli ihtiyaç maddelerinden birisi olan ekmek iki türlü temin edilirdi. Ordunun geçeceği bölgelerdeki yerlere emirler gönderilerek ekmek pişirilip hazırlanırdı. Durum ve zaman uygun olduğunda ise ordu içerisinde kurulan fırınlarda pişirilirdi. Ancak ekmek uzun zaman dayanmadığı için peksimet daha çok tercih edilirdi. Sefer güzergâhındaki ambarlarda devamlı olarak peksimet bulunurdu. Peksimet pişirilip, depolandıktan sonra bir sene içerisinde kullanılmamışsa daha fazla saklanılmayıp, yenilenirdi. Ayrıca sefer sırasında yol üzerindeki yerleşim yerlerine emir gönderilerek peksimet pişirtilir ve çuvalara konulup katır ve develerle orduya getirilirdi.

♦ **Soru 8: Ordunun su ihtiyacı nasıl giderilirdi?**

Ordunun içme ve diğer işlerde kullanacağı suları sakalar temin ederdi. Sakabaşı idaresindeki sakalar deri kırıbalarla atlar üzerinde suyu taşırlardı. Ordunun ihtiyacı olan barut, gülle, nal, çivi, katran, keçe, çuval, neft, zift, demir, meşale, kumaş, çadır gibi diğer maddeler de sefere çıkılmadan önce ve sefer esnasında temin edilirdi.

♦ **Soru 9: Ordunun ağırlıkları nasıl taşınırdı?**

Ordunun ağırlıklarını taşımak için at, katır ve deve kullanılırdı. Yolların uygun olmaması sebebiyle araba fazlaca kullanılmazdı. Araba ve taşıma hayvanları satın alındığı gibi, kira karşılığında da tutulurdu. Ayrıca Tuna, Fırat, Dicle gibi nehirlerden de istifade edilirdi. Ayrıca Karadeniz ve Ege üzerinden de gemilerle gerekli malzemeler taşınırdı. Ordunun en önemli silahları olan top-
ları taşımak için ise top arabaları kullanılırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu işi yapmak için top arabacıları ocağı adı verilen bir teşkilat mevcuttu.

♦ **Soru 10: Sefer sırasında askerler nasıl toplanırdı?**

Osmanlı ordusunu meydana getiren askerler ülkenin değişik yerlerinde bulunurlardı. Merkezde, sadece Yeni-
çeriler ile diğer Kapıkulu askerlerinin bir kısmı vardı. Osmanlı ordusunun çoğunluğunu oluşturan timarlı sipahiler, timar olarak gelirini aldıkları topraklarda yaşarlardı. Bu yüzden timarlı sipahilerin alaybeyleri ve çeribaşlarına emir gönderilerek sefere çıkılacağı için hazırlıklarını yapmaları emredilirdi. Sefere çıkmadan da orduya katılmaları için fermanlar gönderilirdi. Taşrada bulunan yeniçeri ve diğer kapıkulu askerleri de onları toplamaya memur edilen görevliler vasıtasıyla orduya getirilirlerdi. Taşrada bulunan askerler sefer güzergâhı boyunca Osmanlı ordusuna katılırlardı. Orduya gelen askerlerin tam teçhi-

zatl olmaları gerekliydi. Atları, silahları, zırhları eksiksiz olmalıydı. Yavuz Sultan Selim zamanında orduya katılması emredilen timarlı sipahilere hitaben gönderilen bir fermânda "Tolgası eksik olanın kafasının, kolçağı eksik olanın kolunun kesileceği" belirtilmişti.

Osmanlı ordusu ana hatlarıyla iki sınıftan oluşurdu. Muharip sınıf; Yeniçeriler, sipahiler, timarlı sipahiler, topçular, silahların bakım ve tamirini yapan cebeciler, at ve diğer atların bakımını yapan seyisler vs. Geri hizmet kıtaları, yani destek kıtaları; Bu yardımcı sınıf orduda resmî yazışmaları yapan ve askerlerin çeşitli kayıtlarını tutan kâtip ve hâcegân adı verilen bürokratlar, su taşıyan sakalar, aydınlanmayı sağlayan meşaleciler, yollardan geçişi sağlayan köprücü ve kaldırımcılar, mimarlar, sağlık hizmetleri veren cerrah ve tabipler, çadırcılar, ordunun bayraklarına bakan görevliler. Ayrıca ordunun morali açısından çok önemli bir görev icra eden mehter takımı da Osmanlı ordusunun ayrılmaz bir parçası idi.

♦ **Soru 11: Orduyla birlikte hanfî esnaflar da giderdi?**

Osmanlı ordusu içerisinde başta İstanbul olmak üzere çeşitli şehirlerden getirtilen sanatkâr ve esnaflar da bulunurdu. Bunlara "orducu esnafı" veya "orducu" denilirdi. Bunların içerisinde her çeşit esnaf bulunurdu: Ekmekçi, arpacı, aşçı, bakkal, terzi, tellal, sarrac, ayakkabıcı, nalbant, berber, bozacı, kuyumcu, eskici, yaycı, kılıççı, eskici, semerci, manifaturacı, attar, ipekçi.

♦ **Soru 12: Seferin finansmanı nasıl sağlanırdı?**

Avusturyalı Mareşal Montecucolli'den Napolyon'a kadar bütün komutanlar, askeri faaliyetler için gerekli olan şeyleri üç kelime de özetlerler: Para, para, yine para. Bir askeri harekâtın finansmanı çok pahalı bir işti. Sefere çıkan orduya merkezden masraflar için bir miktar para verilirdi. Ancak ordunun asıl gelirleri sefer güzergâhındaki yerlerin vergilerinin toplanmasında meydana gelirdi. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda savaşın devlet hazinesine maliyetini azaltmak için 'Avarız-ı Divâniyye' adı verilen olağanüstü bir vergi alınırdı. Ayrıca acil para gereken durumlarda devlet ileri gelenlerinden ve tüccarlardan borç alınırdı. Ordunun harcamalarının büyük bölümünü askerlere ödenen maaşlar oluşturunuyordu. Avrupalı araştırmacılar ordunun finansmanının sağlanmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalılar'a göre daha üstün bir konumda olduğunu belirtirler.

♦ **Soru 13: Osmanlı seferlerinin başlangıç güzergâhı neresidir?**

İstanbul alındıktan sonra Osmanlı orduları sefere çıkmadan önce padişahlar, ilk olarak Eyüp Sultan'ı, ardından da atalarının türbelerini ziyaret ederlerdi. Osmanlı padişahları gittikleri türbelerde fakirlere büyük miktarlarda sadaka dağıtırlardı. Sefere padişah gitmiyorsa o zaman ordu komutanlığına atanan serdarlar Eyüp Sultan Türbesi'ne giderlerdi. Ardından büyük bir merasimle

padişah ve devlet ileri gelenleri İstanbul'dan yola çıkarlardı. Padişahın yakın maiyetini teşkil eden peykler, solaklar, müteferrikalar bu merasim esnasında göz alıcı kıyafetler giyerlerdi. İstanbullular da bu töreni seyre çıkarlardı. Osmanlı ordusunun sefere çıkışı çok haşmetli olurdu. Rengarenk kıyafetler içerisinde, bayrakları ve silahları ile çeşitli askeri kitaların geçişi töreni seyreden herkesi hayran bırakırdı.

Seferin yönüne göre, Anadolu tarafında Üsküdar veya Gebze'de, Rumeli tarafında ise Davut Paşa civarında padişahın otağı kurularak birliklerin toplanması sağlanırdı.

♦ **Soru 14: Ordu günde kaç saat yol alırdı?**

XVI. yüzyılda bir ordunun dinlenme ve lojistik ihtiyaçlarını giderme süreleri çıkarıldıktan sonra bir günde alabileceği yol 15 kilometre idi. Yılın her mevsiminde sefere çıkılamıyordu. Askeri bir harekât bahar aylarında başlayıp, sonbaharın başlarında bitmeliydi. Bu da yaklaşık altı aylık bir süreydi. Düşman topraklarına giden ordunun emniyet altında olması, iase ve ikmalini sıkıntıya düşmeden gerçekleştirmesi için de sefer mevsimi içerisinde merkezine geri dönmesi gerekliydi. Eğer ordu sefer mevsimi bittikten sonra, hâlâ düşman topraklarında kalmışsa, yağışların başlaması ile birlikte perişan olurdu.

♦ **Soru 15: Ordugâh nasıl kurulurdu?**

Osmanlı ordusu büyük bir disiplin ve sessizlik içerisinde hareket ederdi. Sefer boyunca savaş düzeni bozulmadan yürünürdü. Akşam olduğunda çadırlar kurulur, gerekli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra yatılırdı. Konaklama yeri seçiminde sulak ve otlak yerler tercih edilirdi. Bir su kenarı bulunamamışsa, kuyular açılarak su ihtiyacı giderilirdi. Ordu konaklamasında arazinin durumuna göre tertibat alınırdı. Ordu için kurulan on binlerce çadır büyük bir şehir görüntüsü arz ederdi. Çadırlar belli bir düzen içerisinde kurulurdu. Hangi çadırın hangisinin yanında yer alacağı belli kurallara bağlanmıştı. Kurulan çadırlarda askerler yağmurdan ve soğuktan korunurdu. On binlerce kişinin tuvalet ihtiyacının karşılanması da önemli konulardandı. Bu konuda meydana gelecek bir aksama ordu içerisinde çeşitli hastalıkların çıkmasına sebep olabilirdi. Bir diğer ihtiyaç da yol boyunca yıkanma meselesi idi. Bu iki ihtiyaç için hamam ve hela çadırları vardı. Ayrıca ibadet ihtiyaçları için mescid çadırı, hasta ve yaralıları için hastane çadırı, yiyecekler için mutfak çadırları ve devlet arşivi için defterhâne çadırları kurulurdu. Mescid çadırlarında hem namaz kılınır, hem de dini görevliler tarafından vaaz veriliirdi. Bu vaazlarda gazanın kazandıracağı sevaplar ile şehidlik anlatılarak askere şevk veriliirdi. Pa-dışah ve devlet ileri gelenlerinin çadırları ise birer saray gibi büyük ve muhteşem olurdu.

Gece uyunduktan sonra sabah gün ağarmadan yürüyüş için hazırlıklar yapılırdı. Meşalelerin ışığı altında ya-

pılan hazırlıklardan sonra güneşin doğmasıyla birlikte yürüyüş tekrar başlardı.

♦ **Soru 16: Sefer güzergâhı nasıl tayin edilirdi?**

Seferin yapılacağı bölgeye yakın bulunan Osmanlı idarecileri casuslar vasıtasıyla bilgi toplarlardı. Düşman topraklarına yaklaşıncı savaş divânı toplanır ve ne yapılacağı tartışılırdı. Hangi yoldan nasıl gidileceği, hedef bir kale ise nasıl bir kuşatma taktiği izleneceği belirlenirdi. Eğer düşmanla bir meydan savaşı yapılacaksa nasıl bir düzen alınacağı konuşulurdu. Bu savaş divânlarında serhat bölgelerin valilerinin fikirlerine tecrübelerinden dolayı önem verilirdi.

♦ **Soru 17: Düşman topraklarına ilk olarak nasıl girilirdi?**

Sakınlacak ülkeye ilk olarak akıncılar veya Kırım Tatarları gönderilirdi. Akıncılar girdikleri ülkelerde küçük gruplara ayrılarak yağma ve tahrip faaliyetlerinde bulunurlardı. On bin kişilik bir akıncı birliği beşer kişilik iki bin vurucu tim hâlinde düşman ülkesine girerek, her tarafı tahrip edip, korku salardı. Küçük birlikler hâlinde oldukları için yakalanmaları ve engellenmeleri de kolay değildi.

Akıncı tahribatından sonra tertibat alınarak, düşman kuvvetler beklenilirdi. İki ordunun bir sahrada karşılaşmasıyla sıra kozların paylaşılacağı meydan savaşına gelmiş olurdu.

◆ **Bibliyografya**

Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Recep Ahışalı, "Osmanlı'da Sefer Bürokrasisi", XIV. *Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 9-13 Eylül 2002)'ne sunulan tebliğ.

Virginia H. Aksan, "Ottoman War and Warfare 1453-1812," ed. Jeremy Black, *War and Warfare in the Early Modern World, 1450 - 1815*, London, 1999, s. 147-176

Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun, Osmanlı Çadırları*, İstanbul 2002.

Bülent Çelik, *Osmanlı Seferlerinin Lojistik Sorunlarına Kentli Esnafın Getirdiği Çözümler: Orducu Esnafı*, Doktora Tezi, Ankara 2002.

Feridun Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, (İstanbul 1991), s. 241-268.

Yaşar Ertaş, *Mora'nın Fethinde Osmanlı Sefer Organizasyonu (1714-1716)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Military Campaigns in Hungary, 1592-1606*, Wien 1988.

Mehmet İpçioğlu, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Ester-
gon Seferi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens-
titüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1989.

Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve
Savaş", *Yapıt-Toplumsal Araştırmalar Dergisi*,
sayı: 49/4, İstanbul 1984, s. 52-61.

Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme
(Menziller)*, Ankara 2002.

Ömer İşbilir, *XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferle-
rinin İaşe, İkmal ve Lojistik Meseleleri*, İstanbul
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,
İstanbul 1997.

———, "Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmal: I. Ahmed
Devri İran Seferleri Örneği", *Türkler*, X, (Ankara
2002), 151-158.

Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar, Kamanıçe Se-
feri ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004.

Meryem Kaçan, *II. Viyana Kuşatması*, Marmara Üni-
versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İs-
tanbul 1999.

Hans G. Majer, "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve
Osmanlı Ordularının Lojistik Sorunları", *Osmanlı
Araştırmaları*, II (İstanbul 1981), s. 185-202.

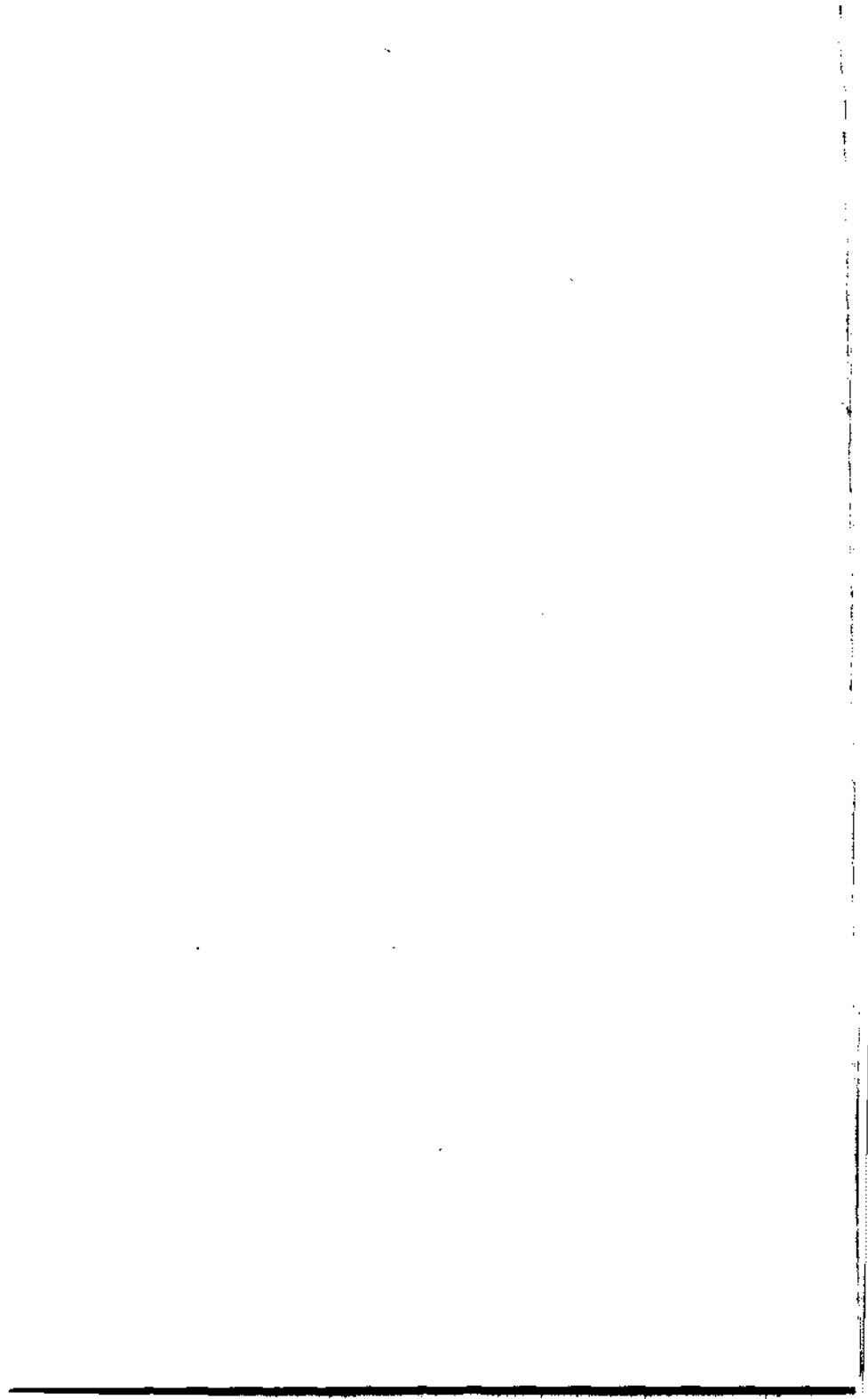
Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, çev. M.
Tanju Akad, İstanbul 2007.

Top, Tüfek ve Süngü, Yeniçağ'da Savaş Sanatı: 1453-1815, ed. Jeremy Black, çev. Yavuz Alogan, İstanbul 2003.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, I-II, Ankara 1984.

Hakan Yıldız, *Prut Seferi'nin Lojistik Hazırlıkları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Zeynep Tarım Ertuğ, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Terimleri*, Ankara 1999.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KARDEŞ KATLI

♦ Soru 1: *Türk devlet geleneğinde devlet başkanı nasıl seçilirdi?*

Türkler'in millet olarak tarih sahnesine çıkıp, devlet yapılarını oluşturmaları Mete Han (Oğuz Han) yönetimindeki Büyük Hun İmparatorluğu zamanında gerçekleşti. Bu yüzden daha sonraki dönemlerdeki birçok uygulama Oğuz töresi olarak adlandırılmıştır. Oğuz töresine göre devletin hanedanın ortak malı olduğu söylenir. Ancak bu yanlıştır. Ortak olan devlet değil, yönetimdir. Türk devlet geleneğine göre devlet hanedan üyeleri tarafından ortak olarak idare edilirdi.

Türkler'de, devlet başkanı seçiminde bir sistem yoktu. Hanedanın her üyesinin devlet başkanı olma hakkı vardı.

Bu durum tarih boyunca devamlı olarak kaosa sebep olmuştur.

♦ **Soru 2: Osmanlılar'dan önceki uygulama nasıldı?**

Osmanlı İmparatorluğu'ndan önceki bütün Türk devletlerinde devlet başkanı seçiminde bir sistem oluşulmaması, devamlı olarak taht kavgalarını beraberinde getirmiştir. Genellikle hanedan üyelerine, isyan etmedikleri sürece dokunulmamıştır. Hatta isyan edenler birçok defa affedilmişlerdir. Ancak bu durum on binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti kurulduğunda, Tuğrul Bey hükümdar olmuş, ancak ülke hanedan üyeleri arasında yönetim sahalarına bölünerek idare edilmişti. Tuğrul Bey'in zamanında kardeşi İbrahim Yinal isyan etmiş, daha sonra da Alpaslan, kardeşi ve amca oğluyla mücadelede bulunmuştu. Büyük Selçuklular döneminde isyan etmedikleri müddetçe şehzâdeler öldürülmemişti.

Türkiye Selçuklularında da ilk başlarda isyan etmedikçe şehzâdelere dokunulmadı. Ancak Anadolu'da da isyan ve taht kavgaları bitmek bilmedi. Daha öncekinden farklı olarak Türkiye Selçuklularında isyan etmemiş şehzâdeleri öldüren hükümdarlar oldu.

♦ **Soru 3: Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kardeş katli ne zaman oldu?**

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı olan Osman Bey, Ertuğrul Gazi'nin en küçük oğlu olmasına rağmen, ağabeylerinin itirazı olmadan beyliğin başına geçmişti. Bu yüzden de kardeşler arasında bir çatışma olmadı. Ancak Osman Bey, kendi hükümdarlığını çeke-meyen amcası Dündar Bey'i öldürmek zorunda kaldı. Bu hanedan içerisinde dökülen ilk kandı.

Osman Bey öldüğünde üç oğlu hayattaydı. Büyük oğlu Orhan Bey babası hayattayken, Osman Bey'in hastalığından dolayı beyliğin yönetimini fiilen ele almıştı. Bu yüzden babasının ölümünden sonra tahta çıkması zor olmadı. Tahta çıktığında da kardeşi Alaeddin derviş olup, devlet işlerine karışmadı. Diğer kardeşi Pazarlı Bey de ağabeyinin hükümdarlığını tanıyarak, onunla beraber fetihlere katıldı.

Orhan Bey'in büyük oğlu ve Rumeli fatihi Süleyman Paşa babası Orhan Bey'in tahtına en büyük adaydı. Ancak 1357'de bir av kazasında öldü. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Rumeli fütuhatında onun yerini kardeşi Şehzâde Murad aldı. Bu da babası Orhan Gazi'nin ölümü üzerine Şehzâde Murad'ın rahatlıkla tahta çıkmasını sağladı.

I. Murad tahta çıktığında Halil ve İbrahim isimli iki kardeşi vardı. Bunlardan Halil, Orhan Gazi'nin eşlerinden Theodora'dan doğmuştu. Theodora, daha

önce Bizans İmparatorluğu yapan Kantakuzenos'un kızı idi. Şehzâde Halil aynı zamanda Bizans İmparatoru İoannes'in kızı ile nişanlıydı. Bursa Sancakbeyliği yapan şehzâdenin, babası tarafından çok sevildiği ve Osmanlı tahtına aday olarak gösterildiği rivayetleri vardır. Hayattaki diğer Şehzâde İbrahim de, I. Murad'dan daha büyük olabilir.

I. Murad, Osmanlı hakimiyetinden çıkan Ankara'yı geri aldıktan sonra Eskişehir civarına yönelerek, bu bölgede olan kardeşlerini ortadan kaldırdı. Osmanlı tarihleri bu olay hakkında fazla bilgi vermez. Şehzâdelerin isyan ettiklerine dair ufak kayıtlar vardır. Bu iki şehzâdenin öldürülmesi ile birlikte hanedanda ilk kardeş kanı akıtılmış oluyordu.

♦ **Soru 4: İlk kardeş kanının akatılmasından sonra nasıl gelişmeler oldu?**

I. Murad'dan sonra tahta çıkan Yıldırım Bâyezid savaş sahrasında kardeşi Yakup Çelebi'yi öldürttü. Kardeşinin isyan etme gibi bir durumu olmamıştı. Yıldırım'ın ölümünden sonra Fetret Devri Osmanlılar için çok acı tecrübelerle dolu geçti. Yıldırım'ın dört oğlu 11 yıl birbirleriyle mücadele ettiler. Osmanlı ülkesi parçalandı. Bu dönem Osmanlılar'da kardeş katlinin meşrulaşmasının zeminini hazırladı.

Çelebi Mehmed kardeşlerini ortadan kaldırıp, tahta çıktıktan sonra da problemler bitmedi. Tahta geçtikten sonra bu kez de Timur'un eline esir düşmüş olan kar-

deşi Mustafa Çelebi ortaya çıktı. Mustafa Çelebi, Çelebi Mehmed'e yenildikten sonra Bizans'a sığındı ve Osmanlı için bir tehdit unsuru oldu.

Çelebi Mehmed öldüğünde Bizans'ın elinde bulunan kardeşi Mustafa Çelebi'nin yeniden harekete geçebileceği endişesinden dolayı sultanın ölümü uzun süre gizlendi. Hatta Şehzâde Murad ne olur olmaz diye Bursa'da cülûs etti. Ölüm haberi duyulunca Bizans'ın serbest bıraktığı Mustafa Çelebi, bütün Rumeli'ye sahip oldu. Vezirlerinin akıllı siyasetiyle amcasını mağlup eden II. Murad, küçük yaştaki iki kardeşi Yusuf ve Mahmud'un gözlerini kör ettirerek etkisizleştirdi. Hamidili'nde sancakbeyi olan kardeşi Mustafa'ya ise dokunmadı. Ancak Mustafa Çelebi, Anadolu beyliklerinin kışkırtmaları sonucunda isyan edince, yakalanaarak öldürüldü. Yaşayan her şehzâde Osmanlı saltanatı için bir tehlike oluyordu.

♦ **Soru 5: *Fatih Kanunnamesi'nde kardeş katli nasıl kanunlaştı?***

II. Mehmed tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu, Fetret Devri'nin sarsıntısını daha atlatabamıştı. Bizans'ın elinde muhtemelen Mehmed Çelebi'nin oğlu olan Şehzâde Orhan potansiyel tehlike olarak duruyordu. II. Mehmed tahta çıkar çıkmaz hayattaki tek kardeşi olan ve daha kundahta bulunan Şehzâde Ahmed'i öldürttü.

Fatih, İstanbul'un fethiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu topladı, 1402'den itibaren devam eden kargaşaya son

verdi. Fatih Sultan Mehmed devlet ve saray teşkilatını belirli düzenlere oturtup, kanunlaştırdı. Devlet teşkilatının kanunnamesini yazdıran Fatih, kanunnamenin içerisinde saltanat verasetiyle ilgili bir madde de koydurttu: "Ve her kimesneye evladımın saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı aleml için katli etmek münasibdir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir (onaylamıştır). Anınla âmil olalar (amel edeler)".

Fatih Sultan Mehmed, kardeş katlini ilk ortaya çıkaran padişah değildir. Onun hükümdarlığından önce Osman ve Orhan Gazi hariç bütün dedeleri kardeşlerini öldürmüşlerdir. Fatih, sadece mevcut durumu meşrulaştırdı. Bunu yaparken de özellikle Fetret Devri'nde oluşan Osmanlı devlet tecrübesine dayanmıştı.

Kardeş katli meselesini Fatih'e yakıştıramayanlar da, sultanın adını lekelememek için, bu kanunnamenin batılilar tarafından yazıldığını ileri sürerler. Kanunname-nin tek nüsha hâlinde ve Viyana Arşivleri'nde bulunmasını da iddialarına delil olarak gösterirler. Ancak yapılan araştırmalar kanunnamenin tek nüsha olmadığını, Osmanlı tarihleri içerisinde başka nüshalannın da bulunduğunu ortaya çıkarmıştır.

♦ Soru 6: *Fatih'ten sonra neler oldu?*

Fatih'in kanunnameye koydurduğu maddenin ne kadar haklı olduğu ölümden hemen sonra anlaşıldı. II. Mehmed'in ölümünden sonra iki oğlu II. Bâyezid ile Cem Sultan arasında yıllarca sürececek bir mücadele mey-

dana geldi. Şehzâdelerin arasında iki defa meydan savaşı yapıldı. Savaşları kaybeden Cem Sultan, Hristiyanlar'ın eline geçti. Yıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nun dış siyasetini etkiledi.

Cem Sultan, bütün bu durumuna rağmen ağabeyinin daha önce yaptığı antlaşma teklifini tekrar öne sürmesini kabul etmeyerek, Anadolu'daki bazı eyaletlerin kendisine verilmesini istedi. Ancak Cem'in bu teklifini II. Bâyezid, "mülkün bölünemeyeceğini ve boşuna Müslüman kanının aktığını" söyleyerek reddetti. Devlet topraklarının aile fertleri arasında bölünmesinin kabul edilmemesi, Osmanlılar'ın Türk devlet geleneğinden uzaklaşarak, merkezi bir devlet yapısı kazandığını açıkça göstermektedir.

Yavuz Sultan Selim'in saltanatının ilk yılları taht için kardeş kavgasının zirveye çıktığı bir dönem oldu. II. Selim devrinden itibaren büyük şehzâde haricindeki şehzâdelerin vali olarak görevlendirilmesine son verildi. Bu da taht kavgalarına son verdi. Tahta çıkan Osmanlı padişahı isyan etmeye fırsat bulamayan kardeşlerini rahatça ortadan kaldırıyordu.

♦ **Soru 7: Kardeşlerin yanı sıra, şehzâdeler neden öldürüldü?**

Osmanlı tarihinde kardeş katlinin yanı sıra, saltanata ortak çıkmaya çalışan şehzâdeler de öldürülmüştü. İlk şehzâde isyanı çok erken bir dönemde I. Murad zamanında oldu. I. Murad'ın üç oğlu vardı. Bunların her birisi

bir Osmanlı sancağında yöneticiydi. Şehzâde Bâyezid, Kütahya'da; Yakup Çelebi, Karesi'de; Savcı Bey ise Bursa'da görevliydi.

Bu dönemde çok ilginç bir isyan meydana geldi. I. Murad, 1385'te isyan eden beylere haddini bildirmek amacıyla Anadolu'ya sefere çıkmıştı. Bizans İmparatoru V. İoannes de dostluk antlaşması gereği Sultan Murad'ın yanındaydı. Bizans İmparatoru ile Osmanlı hükümdarı seferde iken bu durumdan istifade eden Savcı Bey ve Bizans İmparatoru'nun oğlu Andronikos, birlikte isyan ettiler.

Babalannın henüz Anadolu'ya geçmiş olduklarını ve geri dönünceye kadar idareyi çoktan ele geçireceklerini düşünüyorlardı. Ancak evdeki hesap çarşıya uymadı. Durumu takip eden I. Murad tedbirini almıştı. Derhal geri dönerek isyanı bastırdı.

I. Murad, Bizans İmparatoru V. İoannes'ten asi oğlunun gözlerini oydurmasını istedi. İmparator bu işe taraftar olmamasına rağmen sultandan korktuğu için oğlunun ve torununun gözlerine mil çekti. Ancak yine de hafif mil çektiği için Andronikos'un sadece bir gözü kör oldu. I. Murad da Şehzâde Savcı Bey'in gözlerine mil çekti, ancak, oğlunun yokluğunu fırsat bilip, isyan etmesine çok kızdığı için, bu hareketini bir türlü hazmedemiyordu. Sonuçta oğlunu boğdurttu.

Babasına karşı isyan edip, başarıya ulaşan tek şehzâde Yavuz Sultan Selim oldu. Babasıyla yaptığı mücadeleyi

kaybetmiş olmasına rağmen, askerin baskısıyla tahta çıktı. Böylece hem canını kurtarmış, hem de hükümdar olmuştu.

Kanunî, kardeşi olmadığı için tahta rahat çıkmıştı. Ancak yaşlanıp, sefere çıkmamaya başlayınca dedikodular başladı. Şehzâdelerin çevresindekiler, onları babalarından daha iyi hükümdar olacaklarına dair kışkırtılar. Bunun sonucunda da Kanunî, oğulları Şehzâde Mustafa ve Şehzâde Bâyezid'i öldürttü.

III. Mehmed devrinde ilginç bir gelişme meydana geldi. Dışarıyla irtibat kurarak, babasının yerine geçmek için faaliyet gösteren Şehzâde Mahmud ve annesi boğularak öldürüldü.

♦ **Soru 8: I. Ahmed kardeşini neden öldürmedi?**

I. Ahmed, 1603'te tahta çıktığı zaman 15 yaşındaydı ve çocuğu yoktu. Bu yüzden önceki padişahların tahta çıkışlarında yapılanın aksine kardeşi Mustafa öldürülmedi. I. Ahmed'in şehzâdeleri olunca Mustafa öldürülmek istenmişse de devlet ricali ve halk tarafından bu davranış uygun bulunmadığından gerçekleştirilememiştir. Bunda I. Ahmed'in babası III. Mehmed'in tahta çıktığı sırada 19 kardeşini öldürmesinin asker ve halk üzerinde bıraktığı menfi durumun etkisi vardı. I. Ahmed, 1617'de öldüğünde yerine devlet ileri gelenlerinin mutabakatıyla, o zaman 14 yaşında bulunan büyük oğlu Osman değil de, ölen padişahın hayattaki kardeşi Mustafa geçirildi.

Bu zamana kadar saltanat babadan oğula geçerken, artık ailenin en büyüğü (ekberiyet sistemi) tahta çıkmaya başlamıştı. Böylece Osmanlı veraset sisteminde yeni bir yöntem başlamış oldu.

♦ **Soru 9: Kardeş katli nasıl sona erdi?**

I. Ahmed'den sonra kardeş katli hemen sona ermedi. Padişahlar kardeşlerini yaşadıkları müddetçe kendileri için tehlike olarak görüyorlardı. Nitekim askerler, hayattaki şehzâdeleri padişahlar üzerinde bir tehdit unsuru olarak kullanmaya başlamışlar, bu yüzden de hükümdarlar fırsat buldukça kardeşlerini öldürmüşlerdir.

Genç Osman, Lehistan seferi sırasında kendisinden dört ay küçük olan kardeşi Şehzâde Mehmed'i öldürttü. Ancak bu iş için devrin şeyhülislâmı Esad Efendi'den müsaade alamamış, fetvayı şeyhülislâmlıkta gözü olan Rumeli Kadiaskeri Kemaleddin Efendi vermişti. Devrin kaynakları Şehzâde Mehmed'in öldürülmeden önce şu bedduayı ettiğini yazarlar: "*Osman, Allah'dan dilerim ki ömr ü devletin berbad olup, beni ömrüm-den nice mahrum eyledin ise sen dahi saltanat süremeyesin*".

Daha sonra tahta çıkan IV. Murad da fırsatını bulduğunda, özellikle İran'a karşı başarı kazandıkça, zaferlerini kullanarak kardeşlerini öldürttü. Bu yüzden öldüğünde hayatta kalan tek kardeşi İbrahim'in de psikolojisi bozulmuştu.

IV. Mehmed, kardeşlerini öldürmeye çalışmışsa da başta valide sultan olmak üzere, devlet ileri gelenleri buna engel olmuşlardır. Hatta onun bu teşebbüsünü duyan halkın gösteri yaptığı söylenilir. IV. Mehmed'in teşebbüslerinin başarılı olmamasıyla kardeş katli dönemi sona ermiştir.

♦ **Soru 10: Kardeş katlinin Osmanlı İmparatorluğu'na ne tesiri oldu?**

Kardeş katli, özellikle de küçük yaştaki şehzâdelerin öldürülmesi bugün bize vahşet gibi geliyor. Ancak her şeyi döneminin şartları içerisinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan kardeş katli bütün Türk tarihinin meselesidir. Bunun temelinde de devlet başkanının seçiminde bir sistemin olmayışı, veliahtlık kurumunun oluşturulmaması yatar. Günümüzün siyasi partilerinde bile bunun tesirleri görülür. Siyasi partilerimizde mevcut parti başkanından sonra yerine kimin geçeceği belli değildir. Bu durum Türk tarihindeki devlet başkanlığı geleneği yakından alakalıdır

Kardeş katlini ortadan kaldırmak için veraset sisteminin oluşturulması gerekliydi. Veraset sistemi, uzun süre oluşturulamadı, ancak XVII. yüzyılın başlarından itibaren ekberiyet, yani hanedanın en büyüğünün tahta geçmesi sağlanabildi. Ancak şehzâdelerin sarayda "şimşirtlik" adı verilen dairede hapis tutulması olumsuz sonuçları beraberinde getirdi. Hayatı ve devlet idaresini tanımadan sa-

rayda hapis hayatı yaşayarak yetişen padişahların önemli bir kısmı silik şahsiyetler olmuşlardır.

Kardeş katlinin meşrulaştırılıp, şehzâdelerin isyan etmeden öldürülmeleri, Osmanlılar'ı bütün Türk tarihi içerisinde farklı bir konuma taşımıştır. Bu sayede önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlılar'da bölünme yaşanmamıştır. Türk tarihi incelendiğinde devletlerin taht kavgaları sonucunda birçok parçaya ayrıldığı görülür. Birliğini sağlayıp, tek hükümdar otoritesini sağlayan Osmanlılar, bu sayede de Avrupa'ya karşı üstünlük kurmuşlardır. Olumsuz bir hadise, yani kardeş katli, 600 yıl devam edecek büyük bir imparatorluğun gerçekleşmesindeki en önemli köşe taşlarından birisidir.

♦ **Bibliyografya**

Fatih Sultan Mehmed, *Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tah-lil ve Karşılaştırmalı Metin)*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2003.

Mehmet Akman, *Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi*, İstanbul 1995.

Ali Aktan, "Osmanlı Hânedanı İçinde Saltanat Mücadelesi ve Kardeş Katli", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı: 11 (İstanbul 1987), s. 7-18; sayı: 12, s. 45-56.

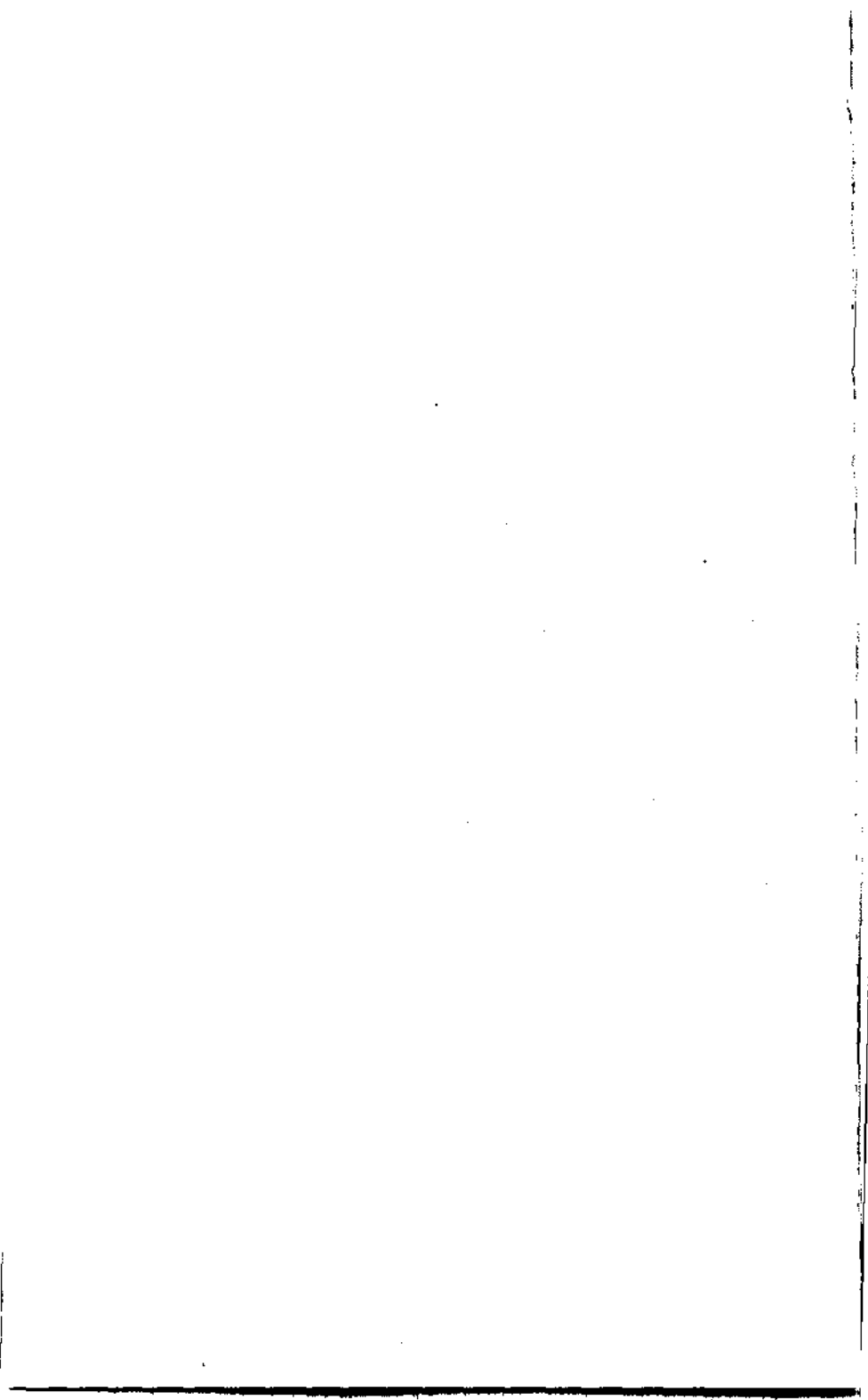
Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (Ankara 1959).

———, “Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî-Sultanî Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII/2 (Ankara 1958).

Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, İstanbul 1963.

Fazıl Murat, “Osman Gazi, Amcası Dündar Beyi Neden Öldürmüştü”, *Resimli Tarih Mecmuası*, V, (İstanbul 1954), s. 3341-3343.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Ankara 1988.

OSMANLI DÖNEMİNDE HAC

♦ Soru 1: *Osmanlılar, İslâmiyet'in mukaddes topraklarına nasıl hakim oldular?*

Osmanlılar, İslâmiyet'in kutsal iki şehri olan Mekke ve Medine ile Fatih döneminde ilgilenmeye başladılar. Fatih Sultan Mehmed'in, ölümünden bir süre önce Müslüman hacıların rahatı için hac su yollarını tamir ettirmek istemesinden dolayı Memlûk Devleti ile Osmanlılar arasında bir gerginlik oluştu. Memlûkler, Fatih'in bu hareketini hükümranlılık haklarına aykırı bularak kabul etmediler. Fatih'in son yıllarında gerginleşen Osmanlı-Memlûk ilişkileri II. Bâyezid zamanında daha da kötüleşti. Memlûkler, Dulkadir Beyliği'ne müdahale edince, Alaüddevle Bey Osmanlılar'dan yardım istedi. Osmanlı kuvvetleri Memlûk topraklarına girince

iki devlet arasında 1485'ten 1491'e kadar altı yıl sürecekle bir savaş çıktı.

Ümit Burnu'nun keşfinden sonra Portekizliler, Hint Okyanusu'nda hakimiyet kurmuşlardı. Memlûk Devleti, Cidde'ye çıkarak Mekke ve Medine'yi tehdit eden Portekizliler'in ilerleyişini durduramıyordu. Hindistan'dan mal akışı da Portekizliler sebebiyle azalmıştı. Bu durum Mısır'ın zenginliğinin sona ermesi demekti. Memlûkler, deniz gücü bakımından zayıf olduklarından Osmanlılar'dan yardım istediler. Memlûk hükümdarı Kansu Gavri'nin talebi üzerine II. Bâyezid asker ve gemi gönderdi. Ancak tehlike tam manası ile uzaklaşmılamadı. Daha sonraki yıllarda Portekiz tehdidi Mekke ve Medine'ye kadar ulaştı. Mekke şerifleri Osmanlılar'dan yardım istemeye kalktılsarsa da Memlûk idaresi bunu engelledi. Memlûk idarecilerinin, Portekizliler yüzünden azalan devlet gelirlerini artırmak için ek vergiler ihdası bütün ülkede karışıklığa yol açtı.

Portekizliler'in, Hindistan civarındaki hakimiyetleri ve Kızıldeniz'de etkin olabilme çabaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistan ticaretinden elde ettiğı gelirleri de azaltmıştı. Osmanlılar'ın Mısır ve Suriye'yi hakimiyetleri altında bulunduran Memlûkler üzerine yürümelerinde Portekizliler'in Hint ticaretine verdikleri zararın ortadan kaldırılması en önemli faktörlerden birisidir. Bir Müslüman devlete savaş açıldığı için Osmanlılar'ın "Gazi" şöhretlerine zarar gelebilirdi. Bu yüzden savaşın sebebi, İslâmiyet'in kutsal topraklarının Hristiyan tehdidi altında

olduğu ve Memlükler'in bu tehlike karşısında aciz kalmaları gösterilmiştir.

Yavuz Sultan Selim, bu şartlar altında Suriye ve Mısır'ı ele geçirdi. Haremeyn bölgesi, yani Mekke ve Medine, Memlük Devleti'nin nüfuzu altındaydı ve bu bölge Hazreti Muhammed'in soyundan gelen şerifler tarafından idare ediliyordu. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır'ı ele geçirdiğinde Mekke şerifi, oğlunu kutsal emanetler ve Mekke'nin anahtarı ile Osmanlı padişahına göndererek Osmanlı hakimiyeti altına girdi. Mekke şerifi hem Portekiz tehlikesi, hem de Hicaz'ın iâşesinin Mısır'dan sağlanması sebebiyle Osmanlı hakimiyetini çabucak kabul etmişti. Osmanlılar'ın Basra, Lahsa, Yemen ve Habeş beylerbeyliklerini kurmalarıyla, Portekiz ilerleyişi durduruldu ve bu bölgeler denetim altına alındı.

Hicaz bölgesinin Osmanlı hakimiyeti altına girmesiyle "Hadimü'l-Haremeyni's-Şerifeyn/Mekke ve Medine'nin hizmetkân" ünvanını alan Osmanlı padişahları bütün İslâm dünyasını ilgilendiren hac organizasyonunu da yüklenmiş oldular. Bu bölgelerde, Osmanlı padişahı adına hutbe okundu.

♦ Soru 2: *Hacca nasıl gidilirdi?*

İstanbul'dan hacca, kara veya deniz yolu ile gidilirdi. Hac yolculuğu o dönemlerde oldukça meşakkatli ve uzun sürmekteydi. İstanbul'dan hacca gidiş-dönüş yaklaşık dokuz ay sürmekte olup, bir sürü tehlike altında

gerçekleşirdi. Hacılar bazen müstakil yolculuk yapmak-taysalar da, genellikle büyük kervanlarla ulaşım sağla-nırdı. Üsküdar'dan törenle hareket eden hac kervan-ları, yaklaşık iki ayda Kahire veya Şam'a varırlardı. Bu iki şehirde hazırlanan, 40-50 bin kişiden oluşan hac kervanları Emir-i Hac adı verilen görevlinin idaresinde ve askeri birliklerin koruması altında Haremeyn'e ha-reket ederdi.

Osmanlı padişahlarının en önemli görevlerinden birisi, yolculuk esnasında hacıların güvenliğini sağla-maktı. Kervanların yol boyunca güvenliğini sağlamak için askeri tedbirler yeterli olmadığından, bedevilere hac kervanlarına saldırmamaları için surre adı verilen para dağıtılırdı. Çölde eşkiyalık yapan bedevilere hedi-yeler verilmek suretiyle, fazla bir kuvvet bulundurulma-dan hac yolu emniyeti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun o topraklardaki meşnuiyeti sağlanmıştı. Bedevilere ya-pılacak ödeme geciktiğinde hac kervanlarına saldırı-lar başlardı. Bedevilerin 1757'de hacdan dönen Şam kervanına yaptıkları saldırı birçok hacının ölümüne se-bep olmuştur.

Yolculuk esnasındaki en önemli meselelerden birisi de, kervanlara yeterli sayıda deve temin edebilmektir. Çeşitli Arap kabilelerinden develer kiralanır veya satın alınır. III. Murad zamanında Şam kervanının deve ih-tiyacını karşılamak için bir vakıf dahi kurulmuştu. Her hacı adayı kendi ihtiyacını kendisi karşılamakla yükümlü iken, fakir olanlara devlet yardım ederdi. Kervanda gö-

revli asker ve memurların da ihtiyaçları devlet hazine-sinden karşılanırdı. Fakir hacılara her mola yerinde pa-dişah adına sıcak yemek verilir, nakit ihtiyacı olanlara para dağıtılırdı. Güçsüz hacıları taşımak için deve tah-sis edilirdi. Fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş vakıflar vardı. Bu hacılar önceleri devlet eliyle Haremeyn'deki hanlara yerleştirilirdi. II. Abdülhamid dö-neminde ise Mekke'de bulunan fakir hacılar için büyük bir misafirhâne inşa ettirildi

Hacdan dönüş yolculukları da kervanla olurdu. Dö-nüş yolculuğu için gerekli olan yiyecek, mola yerlerini korumak için yapılmış kalelerde saklanırdı. Hac kervan-ları çok renkli olurdu. Kervanla beraber giden kahveci, şerbetçi esnafı hacı kafilésinin önüne geçerek, çalı ırpı ile ateş yakarak seyyar dükkânlarını açarlardı. Hacı ker-vanındaki ehl-i keyfler, at, katır ve develerinden inerek, kahve ve şerbetlerini içerlerdi.

Hac yolculuğu esnasında ölenlerin malları, vekil ta-yin etmişlerse vekillerine, etmemişlerse aynı köy veya ka-sabadan olan hemşerisine verilirdi. Eğer hemşerisi bulu-namamışsa devlet hazinesine kalırdı.

Hacı adaylarının hac görevlerini rahatça yerine ge-tirdiklerine dair İstanbul'a müjdeciler gelir, ayrıca Mekke şerifi de durumu beyan eden bir mektubu padişaha gön-derirdi. Hacıların karşılanması da yolculuğa çıkışları gibi büyük törenlerle olurdu.

♦ **Soru 3: Osmanlı döneminde hacca kaç kişi giderdi?**

XIX. yüzyıldan önce ne kadar insanın hacca gittiğini tam olarak tespit etmek zordur. Ancak 80-100 bin kişi civarındaki insanın hacda bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle "Hacc-ı Ekber" (Arafat'a çıkılan günün Cuma'ya rastladığı yıllardaki hac) yıllarında hacı sayısı daha fazla olmuştur. Hacc-ı Ekber olan 1865'te hacı sayısı 150 bin olurken, diğer bir Hacc-ı Ekber olan 1893'te ise 300 bine ulaşmıştı. XIX. yüzyılın sonlarında buharlı gemilerin kullanılması ve Süveyş Kanalı'nın devreye girmesi sonucu hac seyahatinin kısılması sebebiyle hacı sayısı oldukça artmıştı.

♦ **Soru 4: Hacca hangi yollardan gidilirdi?**

İstanbul ve Anadolu'dan hacca gelen güzergâhların dışında, birkaç ana yol daha vardı. Suraiya Faroqhi, bu güzergâhları detaylı olarak anlatır.

İranlılar'ın Basra üzerinden hacca gelmeleri daha kolayken, Osmanlılar güvenlik sebebiyle zaman zaman bu yolu kapatırlardı. Böyle durumlarda İranlılar Şam, Kahire ve Yemen güzergâhlarını kullanırlardı. İranlı hacıların zaman zaman casusluk faaliyetlerine karışmış olmalarına rağmen hukukları korunurdu. Örneğin, 1694'te İran'dan gelen hacılara eziyet eden ve fazla ücret alan Hac Emiri Assaf Paşa idam edilmiş ve aldığı fazla para da İranlı hacılara geri verilmiştir. İranlılar'ın hac yolculuğu Mekke'den sonra Necef'te Hazreti Ali'nin,

Kerbela'da Hazreti Hüseyin'in mezarlarının ziyareti ile tamamlanırdı.

Hacca bir yol da Yemen üzerinden gelirdi. Hindistan'dan gelen hacılar, o bölgelerde hakim olan Portekizlilere para vererek yol izni alırlardı. Kuzey Afrikalı hacılar ise ya gemiyle Mısır'a gelip burada Kahire kervanına katılırlar, ya da Kuzey Afrika'yı batıdan doğuya aşan bir kervanla Kahire'ye gelip bir süre dinlendikten sonra hac kervanına dahil olurlardı. Deniz yolu özellikle Malta korsanlarının saldırıları ile karşılaşıldığı için tehlikeli idi. Bu yüzden hacılar, korsan saldırılarına karşı daha güvenli olan Hristiyan gemilerini kullanırlardı.

Orta Asya'dan gelen hacılar ise Hazar Denizi kıyılarına gelip, Astarhan'da mola verdikten sonra Kırım'a giderek, buradaki limanlardan İstanbul'a geçerlerdi. Ruslar'ın 1557'de Astarhan'ı işgalleriyle, Orta Asya'dan hacca giden Müslümanlar zor durumda kalmış, bunun üzerine Osmanlılar, 1569'da Don-Volga kanalı projesini devreye sokarak, hac yolunu yeniden açmaya çalışmışlardı. Ancak bu teşebbüsün başarısız olmasıyla, bu tarihten sonra bu bölgeden hac yolculukları oldukça zor koşullarda gerçekleşti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Süveyş Kanalı'nın açılması ve buharlı gemilerin devreye girmesi ile hac yolculuğu önceki yıllara nazaran oldukça kolaylaştı. Kızıldeniz'den Cidde'ye giden hacılar burada birkaç gün dinlendikten sonra kervanlarla Mekke'ye hareket ederlerdi. II. Abdül-

hamid döneminde askeri nakliyat ve hac yolculuğunu kolaylaştırmak için Hicaz Demiryolu yapılmışsa da, bu demiryolu imparatorluğun dağılma sürecine girmesi yüzünden hacılar için istenilen ölçüde kullanılamadı. Bedeviler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki siyasi ve askeri etkinliğinin artmaması ve hac ulaşımından elde ettikleri gelirleri kaybetmemek için Hicaz Demiryolu'na devamlı saldırılar düzenleyerek, bu teşebbüsü engellemeye çalışmışlardı.

♦ **Soru 5: Osmanlılar, hac yollarının güvenliğini nasıl sağladılar?**

Osmanlılar, 400 yıl İslâm dünyasının hac organizasyonunu yaptılar. Bu dönemde karşılaştıkları en büyük zorluk, Arabistan çöllerinde yaşayan bedevilerin hacı kafilelerine saldırmalarıydı. Osmanlı idarecileri, bu meseleyi hac kervanlarında asker bulundurarak tamamen halledemeyeceklerini anladıkları için hac zamanlarında Arap eşkiyalara "urban surresi" adı altında para ve çeşitli hediyeler gönderirlerdi. Ancak bedevilere yapılacak ödeme biraz gecikirse hac kervanlarına saldırılar başlar, yüzlerce hacı canını ve malını kaybederdi. Suraiya Faroqhi, çölde eşkiyalık yapan bedevilere bazı hediyeler verilmek suretiyle, fazla bir kuvvet bulundurulmadan hac yolunun emniyetinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun o topraklardaki meşruiyetinin sağlandığını söyler.

Hac yolunun güvenliği için bedevilerle müzakereler, hac mevsiminin bitişinden hemen sonra, Şam'da baş-

lardı. Bedevilerle müzakereyi Osmanlı idaresi tarafından gelecek yılın emir-i haclığına, yani hac kervanı komutanlığına tayin edilen kişi yapardı. Bazen kervanın güvenliğini garanti altına almak için bedevilerden rehine alınır, bazen de bedevilerin kervana belli bir noktaya kadar eşlik etmeleri istenirdi.

Osmanlı idarecileri, hac kervanında eşkiya Arap aşiretlerinin saldırılarının önlenmesi için asker, hatta bazen top bile bulundururlardı. Belli mevkilere de güvenliği sağlamak için kaleler inşa edilirdi. Ancak alınan tüm bu tedbirlere karşı zaman zaman hacı kafilelerinin soyulduğu ve birçok hacının öldüğü de olurdu. Bu saldırılar sadece yolda değil, Mekke ve Medine'de bile olabildi. Evliya Çelebi 1670'li yıllarda bedevilerin hacılara Mescid-i Haram'da bulundukları sırada silahlı ve ihramlı iken saldırdıklarını söyler.

Bedevilerin en ilginç saldırılarından biri 1625'te meydana gelmişti. Bir bedevi kadın Muazzama Kalesi'ndeki askerlere, ailesinden ölen biri için yaptığını söylediği ve içine uyku veren bir madde koyduğu tatlıyı dağıtmış, bunu yiyen askerler derin bir uykuya dalınca bedeviler kaleyi yağmalamışlardı. Tarihçi Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, 1691'deki hac dönüşü sırasında kafileye saldıran bedevilerin birçok hacıyı şehid ettiklerini, yüzlercesini rehin aldıklarını ve yüzlerce hacıyı da soyduklarını söyler. Kervana saldıran bedeviler, yaşlı kadınları bile anadan doğma bir hâlde bırakıp gitmişlerdi. Bedeviler gittikten sonra utançlarından ne yapacaklarını şaşırان

hacılar birer keçe parçası ile mahrem yerlerini kapatarak, bir sonraki menzilde bulunan hacıların yanına yüzleri kızararak gitmişlerdi. Kervan idarecileri rehin alınan hacıların da bedevilere büyük miktarda para vererek kurtarabilmışlerdi.

Bedeviler, yapılacak ödeme geciktiğinde veya kendilerine verilen surrenden tatmin olmadıklarında, yine hac kervanlarına saldırırlardı. Paralarını alamadıkları için hacı kafilesine saldırma tehdidinde bulunan bedevilere ödemelerin garantisi için hac kervanında görev yapan memurların rehin verildiği de olmuştur. Özellikle emir-i hacıların bedevilere para vermekten kaçınmaları, birçok kez kanlı hadiselerle yol açmıştı. 1701'de, hac dönüşünde binlerce Arap eşkiyası hac kervanına saldırmış, on gün süren çatışma sonrasında binlerce hacı şehid olmuş, binlercesi rehin alınmış, binlercesi de açlıktan ölmüştü. Kaçabilen hacılar da çırılçıplak denilebilecek bir durumda Şam'a varmışlardı. Bedevilerin bu saldırısına Emir-i Hac Hasan Paşa'nın para isteyen aşiretleri kılıçla terbiye ederim tavrı sebep olmuştu. Arap eşkiyasına mağlup olan Hasan Paşa, kılık değiştirerek zorla Şam'a kaçtı ve tarihe "Hacıkırdıran Hasan Paşa" olarak geçti.

Hac kervanına en kanlı saldırılardan biri de 1757'de meydana geldi. Bedevilerin 1757'de hacdan dönen Şam kervanına saldırıları binlerce hacının ölümüne sebep oldu.

♦ **Soru 6: *Hacda güvenlik ve sağlık hizmetleri nasıl sağlanırdı?***

Hac'a ilgili önemli meselelerden birisi de, Mekke ve Medine'nin temizliği ve sağlık hizmetlerinin sağlanmasıydı. XIX. yüzyılda ardarda meydana gelen kolera salgınları sebebiyle Kızıldeniz kıyılarında bazı sıhiye tesisleri kuruldu ve Hicaz'da karantina teşkilatı tesis edildi.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Kâbe çeşitli zamanlarda tamir gördü. IV. Murad devrinde neredeyse baştan aşağı yeniden inşa edildi. Gerek Mekke'de, gerekse Medine'de hacıların rahat edebilmesi için birçok tesis ve ibadethane yapıldı. Babürlüler ve İran şahları da kutsal topraklarda, hacılar için tesisler yaptırarak kendilerini göstermek istemişlerdi. Ancak Osmanlılar kendi siyasi meşruiyetlerini göstermek için hiçbir maddi fedakârlıktan kaçınmamışlardı. Meselâ, I. Ahmed Kâbe'nin örtüsünü atlastan yaptırmış, üzerindeki yazıları altınla yazdırmış, ayrıca köşelere de altın sütunlar diktirmişti.

İran'dan gelen hacılar Osmanlı topraklarındaki şah taraftarlarıyla ilişkiye geçmemeleri için kontrol altında tutulurlardı. 1569'da Osmanlılar'dan hacca gitmek için izin alan Safevi Veziri Masum Sultan'ın, Osmanlı topraklarındaki tekkelerle ilgilendiği ve dervişlere bazı görevler verdiği tespit edilince vezir, bedevi kılığına girmiş kişilere öldürtüldü.

♦ **Soru 7: Osmanlı İmparatorluğu hac organizasyonu için ne kadar para harcardı?**

Osmanlı İmparatorluğu hac organizasyonu için her yıl yaklaşık olarak 400 bin altın civarında bir para harcardı. Bu miktar imparatorluğun büyük bir savaşta harcadığı meblağın yarısından fazladır. Üstelik Cidde'den elde edilen az miktardaki gümrük geliri haricinde Harameyn bölgesinden Osmanlı hazinesine başka bir gelir de girmemekteydi.

♦ **Soru 8: Osmanlı padişahları niçin hacca gitmediler?**

Osmanlı hanedanından hacca giden tek şahsiyet Cem Sultan'dır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, ne ondan önce, ne de sonra Osmanlı hanedanının erkek üyelerinden hiçbir kimse hacca gitmemiştir. İmparatorluğun sona ermesinden sonra son Osmanlı padişahı Vahdeddin, hacca gitti. Ancak eşkiya saldırısı sebebiyle haccını tamamlayamadan, umre yapıp dönmek zorunda kaldı.

Cem Sultan, Mısır'a sığındığında Memlûk Sultanı Kayıtbay'dan hacca gitmek için müsaade istemişti. Sultanın bu hareketini onaylaması üzerine genç şehzâde yanına annesini ve eşini alarak hacca giden kafiye katıldı. Cem Sultan hacca gittiği için o yılın hac kafiyesi daha ihtişamlı olarak hazırlandı. Mekke ve Medine'yi ziyaret eden Şehzâde Cem, haccını tamamlayarak 1482 Mart'ının başlarında Kahire'ye geri döndü.

Osmanlı padişahlarının niçin hacca gitmediği yıllardan beri tartışılan bir konudur. Ancak bir husus gözden kaçmamaktadır. Osmanlılar'dan önceki Türk devletlerinin, yani Gazneli, Karahanlı, Büyük Selçuklu, Türkiye Selçukluları gibi Osmanlılar'dan önce hüküm sürmüş Türk devletlerini yöneten hanedanların erkek üyeleri de hacca gitmemişlerdir. Osmanlılar'dan önce de hükümdar ailelerinin hacca gitmesi gibi bir gelenek yoktu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu ile çağdaş Babür, Safevi ve İran Avsar devletlerinin hükümdar ailelerinin erkek üyelerini de hacca göremiyoruz. Osmanlılar'dan önceki Türk devletleri ile Babür Devleti'ni yöneten hanedanların kadın mensuplarından hacca gidenler olmuştu. Bu durum Osmanlılar'da da vardır. Osmanlı hanedanına mensup kadınların bir kısmının hacca gittikleri bilinmektedir. Osmanlı ve diğer devletlerin hanedanlarını, hacda bu kadın üyeler temsil ederdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemi, yaklaşık dokuz ay süren hac yolculuğu sebebiyle merkezden bir hükümdarın ayrı kalmasına müsaade etmemekteydi. XIX. yüzyıldan önce böyle bir yolculuğa çıkan padişahın döndüğünde tahtını kaybetmiş olması ihtimali oldukça yüksekti. Ayrıca İran ve Habsburglar gibi iki büyük düşmandan dolayı, imparatorluğun siyasi merkezinden uzaklaşmaması da gerekiyordu. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında ulaşım imkânlarının artmasıyla hac seyahatinin kısaltmasına ve Osmanlı hükümdarlığının bir sisteme bağlanmış olmasına rağmen padişahların niçin hacca

gitmediği hususu hâlâ bir soru işareti olarak durmaktadır. Bu dönemde Sultan Abdülaziz, Avrupa'ya seyahat ederken, Sultan Reşad da Kosova bölgesine uzun süren bir geziye çıkmıştı. Ancak son dönem padişahlarının hacca gitmek gibi bir niyetlerinin olup olmadığı yönünde bir bilgi yoktur.

Osmanlı padişahları hacca gitmek yerine, kendi yerlerine birden fazla vekil göndermişlerdir. Hanedan mensubu şehzâdelere de denetimden uzak kalacakları ve siyasi bir etkinlik fırsatı bulabilecekleri endişesiyle hacca gitmelerine izin verilmemişti. Osmanlı hanım sultanları hanedanın siyasi olarak en az mesele çıkarabilecek temsilcileri olduğundan onların gidişleri bir mesele olmamıştı. Birçok hanedan mensubu kadın hacca gitmişti. Örneğin 1573'te hacca Osmanlı hanedanını II. Selim'in kızı Şah Sultan temsil etmekteydi.

Padişahlar hacca gitmezlerdi ancak kesilmiş saçları götürülürdü. Berberbaşı tarafından padişahın saçları kesilir, gümüş leğende yıkandıktan sonra, buhurla tütsülenip, bir çekmeceye konularak, surreyi götüren kervana verilirdi. Mühürlenmiş çekmece Medine'ye götürülerek, Hazreti Peygamber'in mezarının civarında bir yere gömülürdü.

♦ **Soru 9: Osmanlı döneminde hacca ilgili ne tür kitaplar yazılmıştır?**

Hacca giden hacıları bilgilendirmek amacıyla birçok kitap yazılmıştır. Hac seyahatleri ile ilgili müstakil eser-

ler XI. yüzyıldan itibaren kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu kitaplarda Haremeyn'e ulaşan yol güzergâhları, konak yerleri, Mekke ve Medine'yle ilgili bilgiler, haccın nasıl yapılacağına dair kurallar anlatılmıştır. Bu tür kitaplar hac yollarını anlatıyorsa "Menâzil", haccın yapılış şekliinden bahsediyorsa "Menâsik", her ikisini anlatanlar ise "Menâzil ve Menâsik" diye isimlendirilmiştir. Divân şiiirinin en önde gelen temsilcilerinden şair Nabi'nin hac seyahati ile ilgili yazdığı "Tuhfettü'l-Haremeyn" isimli eseri bu sahanın en meşhur kitaplarındandır. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin dokuzuncu cildi de hac yolculuğuna ve buralarda yapılan törenlere ayrılmıştır.

◆ Soru 10: Surre Alayı nedir?

Kelime olarak para kesesi manasına gelen surre, hac zamanında Mekke ve Medine'ye gönderilen hediyeleri ifade için de kullanılır. Her sene Mekke ve Medine'de oturan seyyid ve şerifler ile bölgenin ileri gelenlerine, fakirlere ve hac güzergahı üzerindeki bedevilere dağıtılmak üzere gönderilen para ve hediyelere surre denilmektedir.

Abbasi halifeleri zaman zaman Mekke ve Medine halkına hediyeler göndermişlerdi. Abbasi Halifesi el-Muktedir Billah, 924'te Haremeyn'e resmî olarak hediye ve para gönderme geleneğini başlattı. Abbasilerden sonra Mısır'da kurulan devletler de Haremeyn'e hediye göndermeye özen gösterdiler. Bunlar arasında XIII. yüzyıldan itibaren Memlükler dini sebeplerin yanı-

sıra, İslâm dünyasında kendilerini kabul ettirebilmek ve Mekke şerifinin iltifatına nâil olmak gibi siyasi maksatlarla Haremeyn'e surrenin ilk şekli olan mahmil göndermeye başlamışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk surreyi gönderen padişah da Yıldırım Bâyezid'dir. Yavuz Sultan Selim'in Haremeyn'de Osmanlı hakimiyetini kurmasından sonra ise surre her yıl düzenli olarak gönderildi.

Surre alayı Darüssaade ağasının nezaretinde hazırlanır ve Receb ayının on ikisinde törenle İstanbul'dan yola çıkardı. Tören ilk olarak Topkapı Sarayı'nda padişahın huzurunda yapılır, daha sonra surre alayı yaşlı ve itimat edilen bir kişi olan surre emininin nezaretinde Beşiktaş'tan Üsküdar'a geçerdi. Burada da bir tören yapıldıktan sonra Mekke ve Medine'ye doğru yola çıkılırdı. Surre alayı 1864 yılına kadar katır ve develerle gönderilirken, bu tarihten sonra deniz yoluyla da gönderilmeye başlandı. Hicaz Demiryolu'nun yapımından sonra ise trenle yollandı.

Surre alayı önce Şam'da, daha sonra da Mekke ve Medine'de törenlerle karşılanırdı. Hac dönüşünde de surre alayı yine törenle Mekke ve Medine'den hareket ederdi. İstanbul'a gelen surre alayı Kartal'dayken, Üsküdar'a gelmek için izin ister, müsaadeyi aldıktan sonra hareket eder ve Üsküdar'da törenle karşılanırdı.

Osmanlı döneminde İstanbul'dan gönderilen mahmilin yanısıra, Kahire'den de mahmil gönderilirdi. Osmanlı

Sultanı'ninkine Mahmil-i Hümâyûn, Mısır Hıdivi'ninkine de Mahmil-i Mısırî denilirdi.

XIX. yüzyıl başlarında Mekke'nin Vehhabiler tarafından işgalinden sonra, bir süre surre gönderilemedi. Ancak Vehhabilerin yenilmesinden sonra bu âdet tekrar işlerlik kazandı. Özellikle Kavalalı Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır mahmili eski itibarına kavuştu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Suud ailesi yönetimi ve Mısır hükûmeti arasında mahmil konusunda anlaşmazlıklar çıktı. 1926'da Mısır ve Suud askerleri arasında çıkan çatışma, bu geleneğin sona ermesine sebep oldu.

♦ **Soru 11: Avrupalı seyyahlar,
Haremeyn'e nasıl girmişlerdir?**

Hicaz bölgesine, özellikle Mekke ve Medine'ye Müslüman olmayanların girmesi haram kabul edilirdi. Ancak şahsi merak veya bölgeyi incelemek için görevlendirilen bazı Avrupalılar, çeşitli yollarla Mekke ve Medine'yi gezererek, seyahat intibalarını kâleme almışlardır. Hristiyanlar'ın Haremeyn'e girmeleri yasak olduğundan bu seyyahlar ya Müslüman kılığına girerek, ya da din değiştirdiklerini söyleyerek bu ziyareti gerçekleştirirlerdi. Bu seyyahların ilki bir paralı asker olan İtalyan Ludovico di Varthema'dır. Venedik'ten yola çıkan Varthema, 1503'te Şam'da hac kervanına katılarak Haremeyn'e gitmiş, hacdan sonra da Cidde ve Aden üzerinden Uzakdoğu'ya da seyahat ettikten sonra, 1508'de Avrupa'ya dönmüştü. Varthema'nın seyahat hatıraları 1510'da Roma'da basıldı. Kitabında

Mekke ve Medine'nin coğrafi durumu, Müslümanlar'ın ibadetlerini ve ilgisini çeken diğer hususları anlatır.

Bu şekilde Haremeyn'e seyahat eden birçok Avrupalı seyyah vardır. Özellikle İngiltere, Fransa ve Hollanda, "Hac" olayını ve bunun Müslümanlar üzerindeki etkisini yerinde görmek için düzenledikleri sahte belgelerle Mekke ve Medine'ye istihbaratçılar göndermişlerdi. Hicaz'a giden Avrupalı seyyahlardan biri olan İspanyol Domingo Badia y Leblich, Ali Bey el-Abbasi adıyla dindar ve zengin bir Müslüman Türk görünümünü altında Kuzey Afrika'yı gezdikten sonra Mısır'a gitmişti. Burada Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından resmî törenle karşılanan seyyah, Süveyş üzerinden Cidde'ye giden bir kervana katılarak Mekke'ye ulaştı ve Mekke Şerifi tarafından misafir edildi.

Mekke'ye giren ilk Avrupalılar'dan biri de İngiliz seyyah Richard Francis Burton'dur. Hindistanlı bir Müslüman Afgan hekim olarak 1850'li yılların başlarında Hicaz bölgesine gitmişti. Christian Snouck Huronje ise "Abdurrauf" adıyla, 1884-1885 yıllarında Mekke'de yaşamıştı. Yazdığı iki ciltlik "Mekka" adlı kitabı bugün bile el kitabıdır.

♦ **Soru 12: Şeyhülislâmlara hacla ilgili neler sorulmuştu?**

Günümüzde "Alo Fetva" hatlarına veya gazetelerde dini konuları kaleme alan yazarlara birçok dini soru soruluyor. Bu tür sorular, Osmanlı döneminde de başta şeyhü-

İslam olmak üzere, önde gelen ulemaya sorulurdu. Merak edilen en önemli dini konulardan biri de "hac" idi.

Kanunî Sultan Süleyman ve oğlu II. Selim dönemlerinde 29 yıl şeyhülislâmlık yapan Ebussuud Efendi ile 1674-1686 yılları arasında 12 yıl ve 1692'de 40 gün olmak üzere iki defa şeyhülislâmlık yapan Çatalcalı Ali Efendi'nin hac ile ilgili fetvalarından bazı örnekler vereceğiz. Özellikle Ebussuud Efendi'nin "hacca ikinci kez gitmektense fakir ve yetimlere yardım edilmesi" gerektiği yönündeki fetvası günümüzde defalarca hacca gidip, fakir fukarayı düşünmeden, iyi Müslüman olarak geçinenlere bir ders niteliğindedir.

Soru: Zeyd'e hac farz olsa hacca gitmek mi önce gelir, yoksa harcayacağı parayla aşırı derecede suya ihtiyaç duyan bir yere su götürmesi mi önce gelir?

Cevap: Hacca gitmek farzdır.

Soru: Zengin biri olan Zeyd bir defa hac görevini yerine getirdikten sonra, bir defa daha hacca gitmek isterse, tekrar hac etmek mi iyidir, yoksa gitmemesi mi daha iyidir?

Cevap: Gayet muzdarip durumda olan fakirlere ve çok zor durumda olan yetim analarına yardım etmek daha iyidir.

Soru: Zeyd'in helal parası olmayıp, Amr'ın helal parasıyla değiştirip hacca gitmesi caiz olur mu?

Cevap: Amr'dan borç olarak alıp, daha sonra ödeyecekse olur.

Soru: Hacı olan Zeyd'e, Amr "Bre köpek, hac eylemek ile derecen yükseldi mi sanırsın. Bir eşek bile Mekke'ye varır dese Amr'a ne lazım olur?"

Cevap: Hakim karan ile dayak atılır.

Soru: 55 yaşında, Mekke-i Mükerrerme'den uzak bir yerde yaşayan Hind'in yanında eşi ve mahremi olan bir yakını yokken hacca gitmesi caiz olur mu?

Cevap: Olmaz.

Soru: Mekke-i Mükerrerme'den uzak bir yerde yaşayan Hind, hacı olmak istediğinde eşi Zeyd gitmekten kaçınsa, öz kardeşi Amr ile gidip haccetmesi caiz olur mu?

Cevap: Olur.

Soru: Hind ana baba bir kardeşi Amr ile, eşi Bekir'den izinsiz hacca gidebilir mi?

Cevap: Hac üzerine farz ise olur.

Soru: Üzerine hac farz olan Zeyd, ağır hasta olduğu için gidemediği hacca, yerine gönderdiği Amr hac ettikten sonra vefat etse, Zeyd'e farz olan hac üzerinden düşer mi?

Cevap: Düşer.

Soru: Zeyd, malından şu kadar parayla benim için hacca gidişin diye vasiyet ettikten sonra Zeyd'in vasisi mirasından o kadar parayı Amr'a verip hacca gönderir, ancak Amr gidip hac görevini yerine getirdikten sonra o yıl Mekke-i Mükerrerme'de kalıp, ertesi yıl gelirse Amr'ın, Zeyd ve şahsı için yaptığı hac sahih olur mu?

Cevap: Olur.

Soru: Üzerine hac farz olduğu hâlde hacca gitmeyen Zeyd'in malının üçte biri hac yapılsın diye vasiyet ederek, yerine daha önce hacca gitmemiş Amr'ı göndermesi caiz olur mu?

Cevap: Olur. Fakat doğrusu hacca daha önce gitmiş bir kimseyi göndermektir.

Soru: Zeyd, ölüm yatağındayken ölümünden sonra malının şu kadarıyla benim için hacca gidilsin diye vasiyet edip, vasi tayin ettiği varisi olmayan Amr, hac için bir kimseyi görevlendirirken Zeyd vefat ederse, Amr'ın Zeyd'in yerine hac etmesi caiz olur mu?

Cevap: Olur.

Soru: Zeyd, ölüm yatağındayken Amr'a mirasından şu kadar para al benim için harca derse ve Amr, Zeyd'in malının üçte biri müsait olduğu için mirasından o kadar para alıp, Zeyd için hacca gitmek istediğinde Zeyd'in mirasçıları o kadar parayı başka birine verip, hac ettiriz diyerek Amr'ı hacca gitmekten men edebilirler mi?

Cevap: Edemezler.

♦ **Bibliyografya**

Ali Efendi, *Şeyhülislam Fetvaları*, sad. İbrahim Ural, İstanbul 1995.

M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları*, İstanbul 1983.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, IX, haz. Seyyid Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 2005.

A. Latif Armağan, *Osmanlılar Zamanında Hac Yolu ve Menziller*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul 1990.

M. Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara 1991.

———, "Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı (Kara Yolu 1253/1837)", OTAM, sayı: 4 (Ankara 1993).

———, "Emir-i Hac", TDV İslâm Ansiklopedisi, XI, 131-133.

Melek Çolak, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Hac Yollarının Güvenliği İçin aldığı Önlemler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9 (Isparta 2003), s. 87-94.

Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebû Nümey", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 14 (İstanbul 1994), s. 87-120.

Eyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I-III, İstanbul 1301-1305.

Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995.

Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.

Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetini Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, sayı: 46 (Ankara 1972), s. 349-402.

- , "Türkler (Osmanlılar: Başlangıçtan XVI. asrın sonuna kadar)", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/2, 295-299.
- , "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, I, Ankara 1999, s. 37-132.
- Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966.
- Mustafa S. Küçükaşçı, *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003.
- , "Kâbe Sembolizmi", *Mimar Sinan Üniversitesi Sanat ve İnanç Sempozyumu*, İstanbul 2001.
- Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.
- Herbert Melzig, *Büyük Türk Hindistan Kapılarında, Kanuni Sultan Süleyman Devri*, İstanbul tsz.
- Muhammed Yakub Muğhul, *Kanunî Devri*, Ankara 1987.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990.
- Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974.
- Abdülkerim Özaydın-Abdülkadir Özcan, "Hac", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIV, 399-406.
- Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004.
- Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, Ankara 1996.

———, "II. Abdulhamid'in Fakir Hacılar İçin Mekke'de İnşa Ettirdiği Misafirhane", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 14 (İstanbul 1994), s. 121-145.

Hulusi Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti, 1517-1571*, İstanbul 1984.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükەرreme Emirleri*, Ankara 1972.

TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI BÜROKRASİSİ

♦ **Soru 1: *Osmanlılar'ın bir dünya gücü hâline gelmelerinde bürokrasisinin rolü nedir?***

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dünya gücü hâline gelmesi, tıpkı Roma İmparatorluğu gibi, yalnız ordularının gücüyle değil, aynı zamanda bürokrasisinin gelişmesiyle de ilgilidir.

Osmanlı vesikalarının diplomatik açıdan incelenmesi de bu durumu açıkça göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılda askeri gücü ve bu gücü örgütleyip yönlendiren bürokrasisi ile bir cihan devleti oldu. XVII. yüzyıldan itibaren eski askeri gücünü kaybetmesine rağmen dünya siyasetinde etki-

siz bir devlet konumuna düşmedi. Osmanlı bürokrasisi, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren değişen dünya şartlarına ayak uydurmaya çalıştı, zamanın şartlarına uymayan müessese ve idari usulleri tadil ve ikmal etti. Gerekliğinde de değiştirdi.

XV. ve XVI. yüzyıllarda askeri ve idari mekanizmaların organizasyonun sağlayan Osmanlı bürokrasisi, değişme döneminde de devletin yeni şartlara uyumunu gerçekleştirmek için gayret etti.

Osmanlı Devlet teşkilatı üç gruptan oluşuyordu. Askeri sınıf (=seyfiye), ulema (=ilmiye) ve bürokrasi (=kalemiye). Osmanlı bürokrasisinde, memurların çalıştığı bürolar da "kalem" olarak isimlendirilmisti.

♦ **Soru 2: Osmanlı bürokrasisi nasıl doğdu?**

Osmanlı İmparatorluğu'nun teşkilat yapısının oluşumunda İlhanlı devlet teşkilatının büyük tesiri olmuştur. Bilhassa İlhanlı mali usullerinin Osmanlı'da aynen uygulandığını biliyoruz. Nitekim İlhanlı mali bürokrasisi usullerine dair eserlerin, erken tarihlerde Bursa'da istinsah edilmiş nüshalarına rastlanması ve iki devletin mali bürokrasisinde kullanılan defterlerin arasındaki büyük benzerlik bu durumu açıkça göstermektedir.

Orhan Gazi devrinden intikal eden vesikalann tahlili, o devirdeki yazışmaların, kitabet usullerini oldukça iyi bilen bir kâtip zümresiyle, bunları örgütleyen merkezi bir dairenin olduğunu göstermektedir.

Devlet idaresini ve bürokratik işlemleri yürüten Divân-ı Hümâyûn'un mevcudiyeti, Orhan Gazi devrine kadar inmektedir. Bu dönemde, Divân-ı Hümâyûn bünyesinde bürokratik bir bölünme bulunmuyor ve nişancının idaresinde bulunan dar bir kâtip kadrosu timar, idari ve mali işlere ait işlemleri bir arada yürütüyorlardı. Devletin büyüyüp, işlerin çoğalması ile birlikte, XV. yüzyıl başlarında mali işler için ayrı bir müessese olarak "Defterdarlık" ortaya çıktı. Osmanlı bürokrasisinin üçüncü ayağını teşkil eden "Defterhâne-i Âmire" ise timar sisteminin ve merkezin ağırlığının ön plana çıktığı Fatih devrinde kurulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarında, bürokratik işlemler nişancının emri altında belirli bir sahada uzmanlaşmış kâtipler tarafından yürütülüyordu. Bürokrasinin bütün yükü nişancının üzerindeydi. Yıldırım Bâyezid devrinde itibaren merkezi devlet yapısının oluşmaya başlaması ve toprakların genişlemesi sebebiyle nişancının uhdesinde olan işlerin artması üzerine Divân-ı Hümâyûn bünyesindeki kâtiplere bir kısım işler devredilmiştir.

♦ **Soru 3: Osmanlı bürokrasisi nasıl gelişti?**

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi bürokrasisinin gelişmesine paralel olarak uzmanlaşmış alt birimlere ihtiyaç duyulmuş ve XVI. yüzyılda yeni bürokratik müesseseler ihdas edilmiştir. Başlangıçta birer kâtip tarafından yürütülen işler, zamanla bir alt

büro çatısı altında görünmeye başlanılmıştır. Bir örnekle konuyu açıklamaya çalışalım: Defterdarlık bünyesinde mukataa işlerinden sorumlu bir kâtip (mukataacı) varken, sonradan Rumeli mukataacısı ve Anadolu mukataacısı olmak üzere kâtip sayısı ikiye çıkmıştır. Daha sonra bu kâtipler kalem amiri olmuşlar ve yaptıkları işler de müstakil bürolar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Mukataa işlerinden sorumlu büro sayısı zamanla daha da artmış ve XVIII. yüzyılda on dörde kadar yükselmmişti. (Başmukataa, Anadolu Mukataası, İstanbul Mukataası, Kefe Mukataası, Haslar Mukataası, Ganem Mukataası vs.) Birçok bürokratik görevin teşekkülü bu şekilde oldu.

XVI. yüzyılda devletin büyümesine paralel olarak bürokratik usuller de gelişti ve merkezi bürokrasi büyüdü. XVI. yüzyılın başlarında merkezi bürokraside 20-30 kişi olan memur sayısı XVI. yüzyılın son çeyreğinde 100'ü geçti. Asrın başında üç- dört tane olan büro sayısı, sonunda onlarla ifade edilir hale gelmişti.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devlet yapısının değişim geçirip, timarla idare edilen toprakların yavaş yavaş iltizam sistemine geçmesi ve avarız tahrirlerinin ön plana çıkması sebebiyle Defterhane-i amire kontrolünde olan timar topraklarının önemli bir kısmı Maliye daireleri tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bu durum defterdarlığa bağlı dairelerin önemini arttırmış, buradaki bürolar sayıca çoğalmış ve büyümüştür.

♦ **Soru 4: Bâbiâli nasıl ortaya çıktı?**

XVII. yüzyılın ortalarında devlet işlerinin Divân-ı Hümayûn'dan Bâb-ı Âsafi (Paşa Kapısı=Bâbiâli)'ye kayması ile birlikte Osmanlı devlet teşkilatının yapısı değişmiştir. Bâbiâli'nin önem kazanması, burada görev yapan memuriyetlerin (Hademe-i Bâbiâli) ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Zamanla sadaret kethüdası, reisülkütap, amedi, beylikçi, sadaret mektupçusu en önemli bürokratlar durumuna gelmiştir. Buradaki görevlerin önem kazanmasının aksine Divân-ı Hümayûn'da kalan nişancı ve defter emini gibi görevliler eski önemlerini kaybetmişlerdir.

Bâbiâli'nin önem kazanması devlet yönetiminde bürokrasinin ağırlığının artmasına sebep oldu. Vezirliklere, beylerbeyliklere ve sadrazamlığa bürokrasi kökenli devlet memurları yükselmeye başladı.

♦ **Soru 5: Osmanlı bürokrasisinde şahısların rolü nedir?**

Osmanlı bürokrasisinde dairelerin gelişim ve büyümelerindeki en önemli faktörlerden birisi de kalem amirleridir. Bir büronun başı olan hâcegân yetenekli ve kendisini kabul ettirmiş birisi ise, o görev de önem kazanırdı. Yani şahsın karizması, bulunduğu görevin itibarını arttırırdı. Meselâ Kanunî'nin başdefterdarı İskender Çelebi zamanında defterdarlığın, Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi'nin devrinde de nişancılığın önem ve itibarı yükselmiştir. XVII. yüzyılın sonlarında görev ya-

pan Reisülküttap Rami Mehmed Paşa'nın icraatı sayesinde Reisülküttaplık makamının itibarı oldukça artmıştır. Rami o devrin tabiri ile Reisülküttaplığın şanına şan katmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu bürokratik usullerde gelenekçiydi. Ancak devrin ihtiyaçlarına göre yeni defter ve yazışma usulleri ihdas edilebilirdi. Bu konuda da kalem amirlerinin karizması belirleyici olmuştur. Meselâ Koca Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı bürokrasisine birçok yenilik getirerek defter, kitabet ve inşâ usullerini geliştirmişti.

♦ **Soru 6: Osmanlı memurları nasıl yetişirlerdi?**

Osmanlı bürokrasisinde görev yapan memurlara kâtip denilirdi. İlk yıllarda medrese eğitiminden geçmiş, kadı veya müderris kadrosu bulamamış kimseler kâtip olarak çalışırken, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren bürolar kendi elemanlarını yetiştirir hale gelmiş, profesyonel memurlar ortaya çıkmıştır.

Nezaretler öncesi, Osmanlı bürokrasisinde kalemler (bürolar) aynı zamanda kendi memurunu yetiştiren birer okul durumundaydılar. Sekiz-on yaşlarında yetenekli çocuklar bürolara şakird (çırak) olarak alınırdı ve burada kalemin kıdemli kâtiplerinden birisinin veya büro amirinin yanına verilerek ondan kitabet, inşâ, yazı çeşitleri, hesap ve defter usullerini öğrenirlerdi.

Şakirdlere mesleğin incelikleri öğretilene kadar yazı yazdınılmaz, defter ve evrakı getirip götürme işleri yaptırılırdı. Yazı yazabilecek seviyeye gelen şakirde, yazdığı tezkerelerde ve çıkardığı kayıtlarda kullanılmak üzere bir mahlas (rumuz) verilirdi ki, her rumuz büroda yapılan işlemin hangi memur tarafından yapıldığını gösterirdi. Bu usul suistimallerin önlenmesi için alınmış bir tedbirdi.

Bir dairede görev yapan şakirdin geleceğe yönelik hayalleri şu şekilde olurdu: Şakird zamanla yetişmiş bir kâtip (halife) konumuna, ardından kalemde denetimle ilgili, bir dizi mevkiye (kisedar, malikane halifesi, zimmet halifesi vs.) gelip, daha sonra ilk dairesi dışında makamlara geçecekti. Burada da kendini kanıtladıktan sonra, hızlı bir yükselişle hâcegân (kalem amiri) olup, bürokrasinin seçkinleri arasına girecekti. Daha sonra defterdar, sadaret kethüdası, reisülküttap, gibi bürokrasinin en üst basamaklarında görev yaptıktan sonra sadrazam olmayı hayal ederdi.

Şakird (çırak) olarak bürokraside görev alan kişi, sonra kâtip (halife-kalfa) olur, eğer becerikli veya yeterli himayeyi de görürse hâcegân (hoca usta) olurdu. Bu yetiştirme sistemi Osmanlı esnaf teşkilatı ve tarikatlardaki duruma paraleldi. Loncalarda işe yeni alınanlara çırak, işi epeyce öğrenenlere kalfa, uzmanlaşanlara da usta denilirdi. Dervişler arasında da benzer bir üçlü isimlendirmeye mürid, halife ve şeyh terimleri kullanılırdı.

Küçük yaşta kaleme alınan şakirdlerin yanısıra, yazı ve hesap bilen kişiler de şakird adı altında kaleme alınmışlardır. XVII. yüzyıldan itibaren kadro son derece önemli hale geldiği için şakirdlik önceki manasını kaybetmiş, bir kadro karşılığı kullanılmaya başlanmıştır. XVIII. yüzyıldan önce kitabet ve hesap işlerini bilmeyen kişiler şakird adı altında veya kadrosuz olarak alınırken, bu yüzyıldan itibaren mülazım adıyla alınmışlardır. Mülazımlar tecrübe kazandıktan sonra kadro bulabilirlerse şakird geldiğine geçerdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda memurluk bir aile mesleği şeklindeydi. Bir büroda çalışan memur öldüğünde veya emekliye ayrıldığında büyük oğlu bu işi yapabilecek kabiliyete sahip ise onun babasının kadrosunu alması kanundu. Memurların çocukları, babaları ile birlikte küçük yaşlardan itibaren bürolara devam ederek, bürokratik usulleri öğrenirlerdi. Yetiştikten sonra kadro temin edemezlerse kadrosuz olarak çalışırlar, babalarının ölümüyle onun şakird veya kâtip kadrosuna geçerlerdi.

Kitabet usullerini bilen kimseler doğrudan kâtip olarak bir büroya alınabilirdi. Bunlar "ehl-i kalem ve sahib-i rakam, müstakim" olarak tarif edilmektedir. Kendi yeteneklerinin yanısıra, bir devlet görevlisinin himayesi de memur olmakta önemli rol oynuyordu.

Bir şahsın memuriyete alınması için o büronun amirinin veya başka bir devlet görevlisinin arzı gerekliydi. Memur adayı şahsın kendisi de arzuhal verebilirdi. An-

cak büro amiri veya üst düzey bir devlet görevlisinin himayesi olmadan bir kişinin memuriyete girmesi oldukça zordu.

♦ **Soru 7: Osmanlı bürokrasisinde çalışanların kökenleri ne idi?**

Osmanlı bürokrasisinde görev yapan memur ve bürokratların çoğunluğu Türk kökenlidir. Devşirme kökenli olanlar önemli bir yekûn tutmamaktadır. Memurluk bazı ailelerde çok uzun yıllar babadan oğula devam etmiştir. Çocuğu olmayanlar kendi akrabalarını da aynı mesleğe dahil ettirmişlerdir. Bir kâtibin üç-dört oğlunun dahi babasının bürosunda görev yaptıkları görülmektedir.

♦ **Soru 8: Memur sayısı nasıl arttı?**

XVI. yüzyıl başlarında 20-30 kişi ile ifade edilebilen Osmanlı merkez bürokrasisindeki memur sayısı devletin ve merkezi bürokrasinin büyümesine paralel olarak gittikçe artmış, asrın son çeyreğinde 100 kişiyi geçmiştir. XVI. yüzyılın sonlarındaki uzun süren İran ve Avusturya harpleri, cephelerde görev yapacak kâtip ve şakird ihtiyacını arttırmıştır. Ancak bu yıllarda aşırı sayıda alınan kâtip ve şakirdlerin sıkıntıya sebep olması üzerine memur sayısında düzenlemeye gidilmiştir. Divân-ı Hümâyûn ve Defterhane-i Âmire kalemlerinde kadro karşılığı olan memur sayısı sınırlandırıldı. Bu kadrolara gedik deniliyordu. Gedikli kâtip ve şakirdlerin dışında kadrosuz olarak çalışanlar da bulunuyordu. Ancak gedikli olmanın

büyük avantajları vardı. Gedikli kâtip ve şakirdler büyük geliri zeamet tasarruf ederlerdi ve emekli olduklarında zeametlerinin tamamını veya önemli bir kısmını tasarruf etmeye devam ederlerdi. Ayrıca bu kâtipler ve şakirdler, Osmanlı askeri hareketlerinin çoğuna katılmayıp, merkezde kahlardı. Kâtip gediğinde bulunanların, hâcegân olsalar dahi mazuliyette tekrar dönmek üzere kadroları üzerlerinde kalıyordu.

Maliye kâtiplerine, XVII. yüzyıldan itibaren halife denilmeye başlanılmış ve bu dönemde yapılan düzenleme ile bürolarda bulunan halifeler, halife-i ewel, sâni, sâlis... şeklinde hiyerarşik bir sıralamaya tâbi tutulmuşlardır. Ser halife öldüğünde veya başka bir göreve tayin olduğunda yerine ikincisi geçiyor, onun yerine üçüncü şeklinde devam ediyordu. Altıncı veya yedinci halife yerine de o kalemin şakirdlerinden kıdemlisi getiriliyordu.

♦ **Soru 9: Osmanlı bürokratları nasıl yetişiyordu?**

Büro amirlerine hâce (Hoca) adı verilirdi. Bu isim memuriyete yeni girenlere bir nevi "hocalık" yapmaları dolayısıyla kullanılmıştır. Yetişmek üzere büroya gelen memur adayları bir hâcegâna veya kıdemli bir kâtime intisap ederdi. Hâcegân ise usta olmanın yanı sıra kendisine itaat edilmesi gereken bir kişi idi. Meslekte ilerlemenin olduğu gibi, mesleki bilgiyi kısa yoldan elde etmenin de bir yolu idi.

XVI. yüzyıl sonuna kadar belli başlı bürokratlar baş-defterdar, orta defterdar, küçük defterdar, nişancı, defter emini ve reisülküttaptan oluşurken, bu dönemden itibaren bürokrasinin büyümesi ve uzmanlaşmasına paralel olarak birçok yeni kalemler ve bunların amirliği ihdas edilmiştir. Bilhassa Maliye’de durum bu şekildedir. Başlangıçta devletin bütün mali işleri tek bir büro hâlinde Hazine-i Âmire’nin (Defterdarlık) çatısı altında, alt bürolara bölünmeden yürütülürken, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren işlerin yoğunlaşmasına paralel olarak başmuhasibeci, Anadolu muhasibecisi, küçük ruznâmecî, mev-kufatçı, cizye muhasibecisi gibi birçok yeni hâcegânlık ortaya çıkmıştır.

Osmanlı bürokrasisinde memuriyetler tarihi süreç içerisinde devrin ihtiyaçlarına binaen ihdas edilmiştir. Başlangıçta birçok vazife nişancı ve defterdarın uhdesindeyken, devletin büyümesine paralel olarak işlerin çoğalması ile birlikte, o işlerin yürütülmesi için yeni memuriyetler kurulmuştur. XVIII. yüzyılda hâcegân sayısı 50 civarındadır. Hâcegân-ı divân-ı hümayûn kendi arasında dört sınıftı. Birinci sınıf hâcegâna “menasib-ı sitte” denilir ve bunlar üç defterdar, nişancı, reisülküttap ve defter eminden oluşurdu.

Büro amirlerinin en önemli görevi, emri altındaki kâtip ve şakirdlere nezaret ederek, büronun rutin işlerinin yapılmasını sağlamaktı. Kalem görevlilerinin tayin ve azillerinde asıl söz sahibi olan büro amirleriydi. Büronun amiri alınacak elemanın kabiliyetini imtihan ettikten

sonra göreve alınması gerçekleşirdi. Maliye'de ise eleman alınması başdefterdarın arzına bağlıydı.

Büro personelinin işe devamları, amirleri olan hâcegân tarafından kontrol edilirdi. Görevini aksatan veya gelmeyenler hâcegânın arzı ile kalemden (bürodan) uzaklaştırılırdı. Memurların dairede kanunlarda belirtilen kıyafetleri giymeleri de hâcegân tarafından sağlanırdı. Memurların büronun evrakı üzerinde hata ve suistimal yapıp yapmadıkları da hâcegân tarafından teftiş edilir ve hatası varsa onun arzı ile kalemden uzaklaştırılırdı. Memurların terfi-leri ve maaşlarında artış yapılması da büro amirinin söz sahibi olduğu konulardandı.

Bir büroya müteallik bütün işler hâcegânın sorumluluğu ve denetimi altında yapılırdı. Kalemde yapılacak yeni bir düzenleme, personel alımında görülen eksiklikler, dairenin işlerinde meydana gelen aksaklıklar ve yeni uygulamalar, büronun gelirlerini, kesintisiz olarak toplaması ve bu gelirlerden o kaleme düşen kısmın kanuna uygun bölüşümü gibi hususlar hâcegân vasıtasıyla halledilirdi.

Hâcegânların kendi bürolarına ait görevlerinin yanı sıra, zaman zaman devletin ihtiyaç duyması hâlinde ek görevler deruhte ettikleri de görülmektedir. Vergi toparlar, askeri görevler üstlenirler, teftişlerde görevlendirilirlerdi.

Hâcegânlığa tayin edilecek şahıslarda aranan hususiyetler, teorikte dürüst, kitabet, defter usulleri ve kanunlara

vâakıf ve tecrübeli olma özelliklerini taşıyor olmalarıydı. Nitekim, XVII. yüzyıl ortalarında defter eminliğine getirilen Ebubekir Sıdkı Efendi'nin tayini "... ehli kalem ve müstakim ve dindar olmağla emanet-i mezbure müşarû-nileyhe verilmek buyuruldu" şeklinde zikredilmektedir.

Bilhassa timar sistemini kontrol eden defterhane-i âmirenin amirliği olan defter eminliği gibi önemli memuriyetlere tayinlere çok dikkat edilirdi. Kanunî'nin sadrazamı Lütfü Paşa, "hata yapılması durumunda, defter emininin vaziyeti "kanun değildir" diye arz etmesi gerektiğini, bu hususun gayet önemli olduğu için de sadrazamın hata yapması hâlinde, defter emininin "kanun budur" diyecek derecede "ihtiyar ve kanunşinas" kimseler olması gerektiğini belirtmektedir.

♦ Soru 10: Bürokrat tayinleri nasıl yapılırdı?

Hacegân olacakların önceden bulundukları görevler, tayinlerinde dikkate alınan bir husustu. Bir göreve tayin edilecek şahsın daha önce bu memuriyete yakın görevlerde bulunmuş olup olmadıklarına bakılırdı. Düşük derecedeki görevlerden üst düzey memuriyetlere yapılmış tayinlere çok fazla rastlanılmamaktadır. Bu tür vuku bulan tayinler üst düzey ricalin iltiması ve himayesi ile olmaktadır. Nitekim tayinlerde liyakatin yanı sıra sadrazam, başdefterdar, Kırım Hanı gibi üst düzey devlet ricali ile olan ikili ilişkiler önemli rol oynamıştır. XVI. yüzyılın sonlarına kadar tayinlerde hiyerarşi ve liyakat ön

plandadır. Bu dönemde bir göreve bulunanlar, orada yıllarca hizmet edebiliyorlardı. Sekiz-on yıl bir görevde kalan birçok bürokrata rastlanılmaktadır. Meselâ, Osmanlı tarihinin en önemli bürokratlarından olan Koca Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi Divân kâtipliğinden yetişmiş, tezkireci olduktan sonra Reisülküttaplığa terfi etmiştir. 10 yıl Reisülküttap olarak görev yaptıktan sonra tayin edildiği Nişancılık'ta 23 yıl görev yapmıştır. Yine Kanunî devrinin meşhur Başdefterdarı İskender Çelebi 9 yıl, aynı dönemde defter emini olan Haydar Çelebi 8 yıl aynı görevde bulunmuşlardır.

Bu yıllarda Osmanlı bürokrasisi fazla gelişmediği için yetişmiş bürokrat sayısı azdı. Kadı ve müderris menşeli, medrese mezunu şahıslar bürokraside görev alıyorlardı. XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı bürokrasisi kendi personelini tamarnıyla kendi içerisinde karşılar hale gelmeye başladı. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uzmanlaşmış bürokrat sayısının artmasıyla birlikte kalemiyedeki (bürokrasi) medrese menşelilerin oranı azalmıştır.

XVI. yüzyıl bürokratları medrese çıkışlıydılar ve iyi eğitim almışlardı, ancak deneyimli değillerdi. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, imparatorluğun sonuna kadar bürokraside hizmet edenler ise profesyonel birer bürokrattılar ve oturmuş mesleki geleneğin temsilcisiydiler. Bürokrasinin gelişmesine paralel olarak görevlere talip olanların sayısı da gittikçe artmıştır. Bunun sonucu olarak da görev süreleri ile hiyerarşik ilerleme ve liyakate verilen önem azalmıştır. 1590'larda bürokratlara

nın görev süreleri önceden rastlanılmayan bir şekilde kısalmaya başlamıştır. Birçok bürokrat 6 ay civarında görev yapmıştır. Bu durum o yıllardaki sık sadrazam değişimleri ve iç çekişmelerden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra devlet ricaline ve padişaha verilen hediyeler de o devirde göreve gelmede etkili olan bir unsur olmuştur.

Veziriazamığa tayin olanlar, memuriyetlere kendi çevresindeki bürokratları getirmekteydiler. Zira, iltimas ve himaye (patronaj) terfide en etkili rolü oynamaktaydı. İltimas ve himaye Osmanlı İmparatorluğu'nda normal karşılanan bir durumdur.

XVI. yüzyıl sonlarından itibaren mazul olarak görev bekleyen, daha üst düzeydeki bir göreve tayin edilmek için çalışan çok sayıdaki hâcegânın, sadrazam ve diğer üst düzey devlet ricali ile münasebetleri sık sık bürokratların değişmesi sonucunu doğurmuştur.

XVIII. yüzyılda, özellikle asrın ikinci çeyreğinden itibaren hâcegân sayısının oldukça artmasının bir sonucu olarak, tayinler yıllık olarak "Şewâl" ayında yapılmaya başlanmıştı. Hâcegânlıkların çoğu münavebe (nöbetleşme) mansıbı olarak kabul edilmiş, bu memuriyetlerde bir yıldan fazla görev yaptırılmamışlardır. Bir yıl görev yapan hâcegân, aynı görevde ibka (yerinde bırakma) veya yeni bir memuriyete tayin edilmiştir. Mazul kalanların bir kısmı bir yıl bekledikten sonra "Şewal" tevcihatında yeniden bir hâcegânlığa getirilmişlerdir. Bazı hâcegânlıklar ise "Şev-

val" tevcihatına tâbi olmakla birlikte, buradaki görevliler memuriyetlerinde her yıl ibka edilirdi (orta defterdar, küçük defterdar gibi).

XVIII. yüzyılda tayinlerde görülen yeni bir uygulama da görevlerin aslının değil de payesinin verilmesiydi. Mevcut görevlerin yetişmiş kişilere kâfi gelmemesi sebebiyle, bazı memurlara hâcegânlığın aslı değil de payesi verilmişti. Böylece, bu şahısların mansıb adayı oldukları belirtilir ve ileriye dönük ümit verilirdi.

Belirli görevlerde bulunan şahıslar ömür boyu bu hizmeti sürdürebilirlerdi. Meselâ, XVIII. yüzyılda Hazine-i birun kâtipliği yapan Göynüklü Ahmed Efendi, ölümüne kadar 43 yıl bu görevde bulunmuştur. Yine, bazı görevler babadan oğula geçerek bir ailenin tekelinde uzun süreler bulunabilirdi. XVII. yüzyılın ortalarında Topçular kâtibi olan Ebubekir Efendi 50 yıl hizmet ettikten sonra oğlu Ahmed Efendi aynı görevi 37 yıl yapmış, onun oğlu Abdullah Efendi de birinci defada 13, ikinci defada 16 yıl olmak üzere görev yapmıştı. Topçular kâtipliği yaklaşık 120 yıl bu ailenin üyelerinin elinde kalmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda görevlilerin tayinlerinde aday tespiti veya tavsiyesi kim tarafından yapılırsa yapılsın, son atama kararı padişaha aitti. Umumi tevcihatta veya hariç zamanlarda olan tayinlerde bir memuriyete tayin ve ibka edilecek şahıs sadrazam tarafından padişahın onayına sunulurdu. Bazen bir görev için birden fazla aday gösterilir, bu durumda padişah bunlardan uy-

gun gördüğünü kendi yazısıyla (hattıyla) işaret ederdi. Padişahlar genelde önerilen şahsın tayinini onaylamışlarsa da zaman zaman tavsiye edileni kabul etmeyip, kendi istediği şahısları o göreve tayin etmeye çalıştıkları da olmuştur. Padişahlar, sadrazamın onayını almadan bürokrasideki bir göreve tayin yapmazlardı. Bazen bir göreve hem padişahın hem de sadrazamın adayı olabilirdi. Bu durumda ikisi arasında anlaşmazlık çıkar, o göreve üçüncü bir şahıs tayin edilerek mesele çözümlenirdi.

♦ **Soru 11: Osmanlı memur ve bürokratları gelirlerini nereden sağlardı?**

Defter emini, reisülküttap gibi bürokratların gelir kaynaklarından birisi, tasarruflarında bulunan zeametlerdir. 100-150 bin akçeye varan zeametleri olduğu görülmektedir. Bir kısım bürokratlar da ulûfe (mevacib) cinsinden gelire sahiptiler. Bürokratların asıl geliri kendi bürolarında yapılan işlemler karşılığında alınan kalem harçlarından aldıkları hisselerdi. Kendi bürolarındaki kâtiplere mahsus zeametler münhal iken yeni birine verildiğinde o büronun amiri bu timar tevcihinden pay alırdı. Ayrıca haccgânlara, yaptıkları işler beğenilirse in'am verilirdi. Bürokratlara, padişahların tahta çıkışlarında dağıttıkları cülus bahşişinden de verilirdi. Sadaret kethüdası, reisülküttap gibi üst düzey bürokratlar yapılan tayinlerden "aide" ve "caize" adı altında belirli miktarlarda para alırlardı. Başdefterdar, sadaret kethü-

dası, reisülküttap, nişancı gibi büyük bürokratların yıllık gelirleri yüz binlerce akçe idi.

Memurların bir kısmının birkaç çeşit geliri bulunmaktaydı. Bir kısım kâtip ve şakirdler timar veya zeamet tasarruf ederlerdi. Gedikli olanların timarları yüksek gelire sahipti. XVII. yüzyılın başında kâtiplerin zeametlerinin 40 bin akçeden çok olmaması yönünde ferman çıkarılmışsa da daha sonraları bu miktarın üzerinde zeameti olan birçok kâtiibe rastlanmaktadır. Defterhane-i Âmire ve Divân kâtipleri timar tasarruf ederlerdi. Maliye kâtiplerine timar verilmemesi kanundu. Ancak babalarından timar kalan maliye kâtipleri, bunların gelirinden istifade ederlerdi.

Kâtip ve şakirdlerin bir kısmı ise ulûfe alırlardı. Bunlar maaşlarını üç aydan üç aya küçük ruznâmçe kaleminden alırlardı. Bazı memurların maaşları ise gümrük gelirlerinden karşılanırdı. Kâtip ve Şakirdlerin timar ve ulûfeleri zamanla aldıkları terakkilerle artardı. Meselâ, Defterhane-i Âmire'de 1664-1692 yılları arasında görev yapan Kâtip İbrahim'in ulûfesi 10 akçeden 80 akçeye yükselmiştir.

Memur ve büro amirlerinin en önemli geliri ise kalemde yaptıkları işleri karşılığı aldıkları harçlar idi. Kâtipler yazdıkları tezkireler ve defterlerden çıkardıkları kayıtlar için iş sahibinden belirli bir ücret alırlardı. Bu ücretlerin bir kısmı Hazine'ye verilir, "kâtibîyye" kısmı ise kalem kisedan eliyle biriktirilirdi. "Orta akçesi" adı verilen

bu paradan kalemin masrafları görülür, kalanı büroda hizmet eden bütün kâtiplere ve şakirdlere kisedar vasıtasıyla dağıtılırdı. Timar ve ulûfe tasarruf etmeden bürolarda çalışanların tek gelirleri kalem harçlarından aldıkları bu paylardı.

♦ **Soru 12: Memurlar nasıl emekli olurlardı?**

Osmanlı bürokrasisi çalışanlarının görev süreleri çok uzun olmaktaydı. Memurların çok gerekmedikçe emekli olmadıkları, ağır hasta veya oldukça yaşlanmadan görevi bırakmadıkları görülmektedir. Memurlar başka bir göreve geçmedikleri veya ağır hasta olmadıkları takdirde bürolarında ölene kadar çalışırlardı. Emeklilikte en önemli faktör, memurların gözlerinin görme gücünün zayıflamasıydı. Memurlar iş göremeyecek hale geldikleri zaman hekimbaşı ve çavuşbaşı tarafından kontrol edilirdi. Bu görevlilerin raporları hastalığı teyit ederse, o memur timar tasarruf ediyorsa timar gelirinin, ulûfe tasarruf ediyorsa ulûfe gelirinin bir kısmı ile emekli edilirdi. Bazı memurlara da gümrük gelirlerinden emekli maaşı verilirdi.

Bürolarda 50 yıldan fazla çalışanlara rastlanıldığı gibi, 90-100 yaşlarına kadar memuriyette bulunanları tespit edebiliyoruz. Orta Defterdar Göynüklü Ahmed Efendi, 1758'de öldüğünde 100 yaşını geçmişti.

♦ **Soru 13: Osmanlı bürokrasisi nasıl çalışırdı?**

Osmanlı merkez bürokrasisi Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda yer alan ve Divân-ı Hümayûn toplantılarının yapıldığı Kubbealtı'nda faaliyet gösteriyordu. Kâtipler ikinci kubbenin altında çalışıyordu. Osmanlı bürokrasisinin evrak ve defterleri ise Kubbealtı'ndaki üçüncü kubbenin altında bulunan yer ile Kubbealtı'nın yanındaki Maliye Defterhanesi'nde bulunurdu.

Günlük işlem görmüş evrak, müsveddeleriyle birlikte üzerinde daire adı ve yılı yazılmış bir torbaya konulur ve deri kaplı sağlam sandıklarda muhafaza edilirdi. Defterler ise eyalet adlarıyla sıralanmış sandıkların içinde saklanırdı.

XVII. yüzyıldan itibaren Paşa Kapısı (Bâbâli) önem kazanınca bürokratik faaliyetlerin önemli bir kısmı buraya intikal etti. Divân-ı Hümayûn eski önemini kaybetse de Bâbâli ile koordineli olarak bürokratik faaliyetlerini devam ettirdi.

Memurlar işe sabah namazından sonra gelirlerdi. Mesai akşam namazından yaklaşık 2 saat önce biterdi. Birçok defa işe geç gelinip erken gidilmesinin önlenmesi için emirler çıkarılması, memurların mesai saatlerine uymadıklarını ve görevlerini aksattıklarını göstermektedir. Nitekim, 27 Nisan 1777'de Defterdar Kapısı'na gelen Sadrazam Darendeli Mehmed Paşa, mevkufat kisedarından başka kimseyi görmedince kâtiplerin ezanî saatle 1'de bürolara gelip 10-10: 30 da gitmeleri için emir çı-

karmıştır. Memurlar kışın ise ezani saatle 2-3'te gelip 10-30-11'de giderlerdi. Memurların günlük mesaipleri yaklaşık olarak 9-10 saat sürmekteydi.

Memurlar Divân-ı Hümayûn ve Paşa Kapısı'nın çalışmasına paralel olarak işe gelirlerdi. 30 Kasım 1777'de çıkarılan bir emirde Pazartesi ve Perşembe günlerinin tatil olduğu belirtilmektedir.

Memurlar dairelerinde kendilerine mahsus kıyafetle bulunurlardı. Kâtipler, işe kâtibi sarık ve kavukla gelmek zorundaydılar. Memurların, kendilerine mahsus kıyafetle büroya gelmemeleri, iş sahiplerinin orada bulunan kâtip olmayan kişiler tarafından dolandırılmalarına sebep ol-maktaydı. 1719'da çıkarılan bir emirle kâtiplerin kendi-lerine mahsus kâtibi sarık ve kavukla kaleme gelmeleri, başka çeşit sarık sarmamaları istenmiştir. Büro amirleri olan hâcegânlar ise dilimli kavuk ve kendi görevlerine mahsus kıyafetler giyerlerdi.

Bürolarda işlerin yürütülmesinde en önemli rol kâtiplerindi. Kaleme gelen arzuahaller üzerine ilgili defter-lerden kayıt çıkarmak (derkenar) ve berat, ferman, tez-kire türü evrakın yazılması gibi işler kâtipler tarafından gerçekleştiriliyordu. İlgili evrakın deftere kaydı, büroya mahsus defterlerin tutulması, başka kalemlere gidecek ilmühaberın yazılması, büronun defterlerinin suretlerinin çıkarılması, defterden suret ihracı gibi işlemler ve bun-larla ilgili kontrollerin büyük bir kısmını kâtipler gerçek-leştirmişlerdi.

♦ **Soru 14: Bürokraside nasıl suistimaller yapıldı?**

Kâtiplerin fazla para kazanmak için çeşitli suistimallere karıştıklarını görüyoruz. Kalemde işi olan kimselerden fazla para almak için işleri geciktirdikleri (bugün git yann gel) görülmektedir. İstanbul'daki devlet dairelerinde işi olan kimseler yol yordam bilmeyen cahil insanlarsa günlerce çile çekmelerine rağmen işlerini halledemiyorlardı. XVI. yüzyılın ortalarına ait olduğu tahmin edilen bir eserde bu durum şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bu husus kati lazımdır, Müslümanlar bu husustan kati müteşekkilerdür. Zira kimisi ömründe mu'azzam şehir görmemiştir. Türk vardır ki iskeleden Divân-ı Âli'ye gelince kırk kişiye sormayınca Divân'ı bulamaz. Bu kande kaldı kim Divân yazıcıların evini bula. Bunların hali budur ki evvela Divân-ı Âli'ye ki varurlar hükm-i şerif emr olunur şad olurlar. Sonra sora sora reistül-küttap hazretlerinin evini bulurlar. Dahi adet-i kadimdir ki ol hükm isteyen Türk'ün eline barmak kadar bir kağıt virilür ve dirler ki “var imdi sen bu kağıdı fulan mahallede fulan yazıcıya vir, ol senin hükmünü yazıvırır” dirler. Dahi ol dermend eğer yayla Yörüklerinden olup ömründe ne ekabir ve ne bu asl şehir görmedi ise vakt olur ki Divânsız günlerde iki gün gezer bulmaz, sonra konak yirin dahi yavi kılır, başına dürlü dürlü haller gelür, ta cumartesi girür Divân'a gelir, ol emr itdikleri kâtibi bulur. Kâtip dahi neylesün, ol dar yerde Türk ile oturup hükmünü yazmağa kabil değül.

“Gel anda evde muradınız üzerine yazıvireyim” der. Tekrar ol dermend zar u sergerdan gezer. Meğer ki şerir Türk ola nice kere hükm-i şerif çıkarmış ola ki iki üç günde hükmün alıncaya değin çok bela çeker. Zira “el-garibü ke’l-a’ma”dür, geze geze hükme virecek akcesin dahi ekleyler. Sonra hükmünü dahi bulsa akçesiz alınmaz, ah vah ile çıkar gider mazlumlardan-
dur. Hem ötede zulme uğramışlardır, hem bunda gelüp işleri bitmeyüp arkasındaki kepenek ve gayri esbabcuğun satar. Vebaldır, bunun gibilerden sakınmak gerektür. Bu sebebdendür ki yıldan yıla kâğıd emirlerinde nice bin hükm battal kalır”.

Memurların zaman zaman usulsüzlükler yaptıkları görülmektedir. 1590’da yapılan teftişte büyük bir sahtekârlık ortaya çıkarılmıştır. Divân-ı Hümayûn ve Maliye kalemlerindeki bir kısım kâtiplerin sahte berat ve tezkireler yazdıkları, İran seferleri için serdara gönderilen tuğrası çekilmiş boş ahkam kâğıtlarını ele geçirerek, onlarla istedikleri gibi sahte evrak hazırladıkları, hatta yazıkdıktan bir müddet sonra silinen mürekkep kullanarak, yazısı silinen ahkam kâğıtları ile tezvir hükümler yazdıkları, yapılan teftiş sonucunda belli olmuştur. Bu suistimalleri yapanlardan ikisi idam edilmiş, altısının birer elleri kesilmiş ve yedisi de küreğe gönderilmiştir. Bu tip hadiselere bilhassa devlet gelirlerinin tevzii ile görev tezkire ve beratlarını hazırlayan kalemlerde daha sık rastlanmaktadır.

♦ **Soru 15: Avrupalılar, Osmanlı bürokrasisini nasıl gördüler?**

Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Avrupalı diplomatlar Osmanlı bürokrasisini kendi ülkelerindeki bürokrasiyle karşılaştırarak, övmektedirler. Meselâ, 1747-1762 yıllarında İstanbul'da görev yapan İngiliz elçisi James Porter şunları söylemektedir: Bâbüâlî'de birkaç kalemde doğru ve dikkatli olarak yapılan işlere rekabet edebilecek hiçbir Hristiyan güç yoktur. İşler çok büyük titizlikle yapılır. Her bir önemli belgede kelimeler dikkatle ve anlam daima göz önünde bulundurularak, kendi menfaatlerini zedelemeyecek şekilde seçilir. Yılı bilinmek kaydıyla en eski tarihli belgeler dahi Bâbüâlî'de bulunabilir. Çıkmış her irade ve her kanun hemen elde edilebilir".

♦ **Bibliyografya**

Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, VII, İstanbul 1994; IX, İstanbul 1996.

Feridun M. Emecen-İlhan Şahin, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994.

Ayn Ali Efendi, *Kavanîn-i Âl-i Osman der- Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, Önsöz, M. T. Gökbilgin, İstanbul 1979.

Esad Efendi, *Teşrifât-ı Kadîme*, İstanbul 1979.

d'Ohsson, *Tableau General de L'empire Ottoman*, III, VII Paris 1791.

- P. G. Inciciyan, "XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Devleti", çev. Ohannes Bogosyan, *Hayat Tarih*, sayı: 3 (İstanbul 1965), s. 67-70.
- Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânin-i Osmanî ve Râbta-i Âsitâne", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 14 (İstanbul 1994), s. 9-35.
- Koçi Bey Risâlesi, nşr. Yılmaz Kurt, Ankara 1994.
- Lütfi Paşa, "Âsafnâme", nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991.
- Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. yüzyıllar)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- Recep Ahışah, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001.
- , "Divân-ı Hümayun Teşkilâtı", *Osmanlı*, VI, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 24-33.
- Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993.
- , *Osmanlı Bürokrasi ve Modernleşme*, İstanbul 2004.
- Bilgin Aydın, *Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV-XVI. yüzyıl)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı; XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

Filiz Çalışkan, *Osmanlı Devleti'nde Teşrifât Kalemi ve Teşrifâtçılık*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy, The Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden 1996.

Muzaffer Doğan, *Sadâret Kethüdâlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1995.

_____, "Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H. 1211/1796-1797 Tarihli Düzenlemeler", *Türk Kültürü İncelemeleri*, sayı: 2 (İstanbul 2000), s. 71-88.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Makam Vergisi: Caize", *Türk Kültürü İncelemeleri*, sayı: 7 (İstanbul 2002), s. 35-74.

Feridun M. Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 241-268.

_____, "Ali'nin 'Ayn'ı; XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtib Rumuzları", *Tarih Dergisi*, sayı: 35 (İstanbul 1994), s. 131-149.

_____, "Başbakikulu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, 126-127.

_____, "Başmuhâsebe Kalemi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, 133-135.

- _____, "Başmukataa Kalemî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, 135.
- Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevedet'in Hayatı, Eserleri, Kütüphanesi*, İstanbul 1977.
- _____, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977.
- Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbîâlî (1789-1922)*, çevr. L. Boyacı-İ. Ak-yol, İstanbul 1994.
- Cornel Fleischer, "Preliminaries to the Study of the Ottoman Büroaucracy", *Journal of Turkish Studies, Raiyyet Rûsûmu*, X (Cambridge 1986), s. 137-143.
- _____, "Between the Lines; Realities of Scribal Life in the Sixteenth Century", *Studies in Ottoman History, In Honour of Professor V. L. Menage*, ed. C. Heywood- C. Imber, İstanbul 1994, s. 45-61.
- _____, "Secretaries' Dreams: Augury and Angst in Ottoman Scribal Service", *Armağan Festschrift für Andreas Tietze*, Herausgegeben von I. Baldaut-S. Faroghi, Praha 1994, s. 77-88.
- _____, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çevr. Ayla Ortaç, İstanbul 1996.
- M. Tayyib Gökbilgin, "Müteferrika", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 853-856.
- _____, "Nişancı", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 299-302.
- Nejat Göyünç, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, X (İstanbul 1990), s. 1-37.

_____, "İmâd es-Serâvî ve Eseri", *Tarih Dergisi*, sayı: 20 (İstanbul 1965), s. 73-86.

_____, "Osmanlı Mâliyesinde İlhanlı Tesirleri", *Scripta Hierosolymitana*, vol. XXXV, *Aspect of Ottoman History Papers From Cipeo*, IX (Jerusalem 1994), s. 162-166.

_____, "Defter", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 88-90.

Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara 19952.

Hammer, "XVIII. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Teşkilâtı ve Babîlî", çev. Halit İteber, *İÜ. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/2-3 (İstanbul 1941), s. 564-586.

A. Douglas Howard, *The Ottoman Tımar System and Its Transformation, 1563-1566*, Indiana University, Doktora Tezi (1987).

Halil İnalcık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, 506-535.

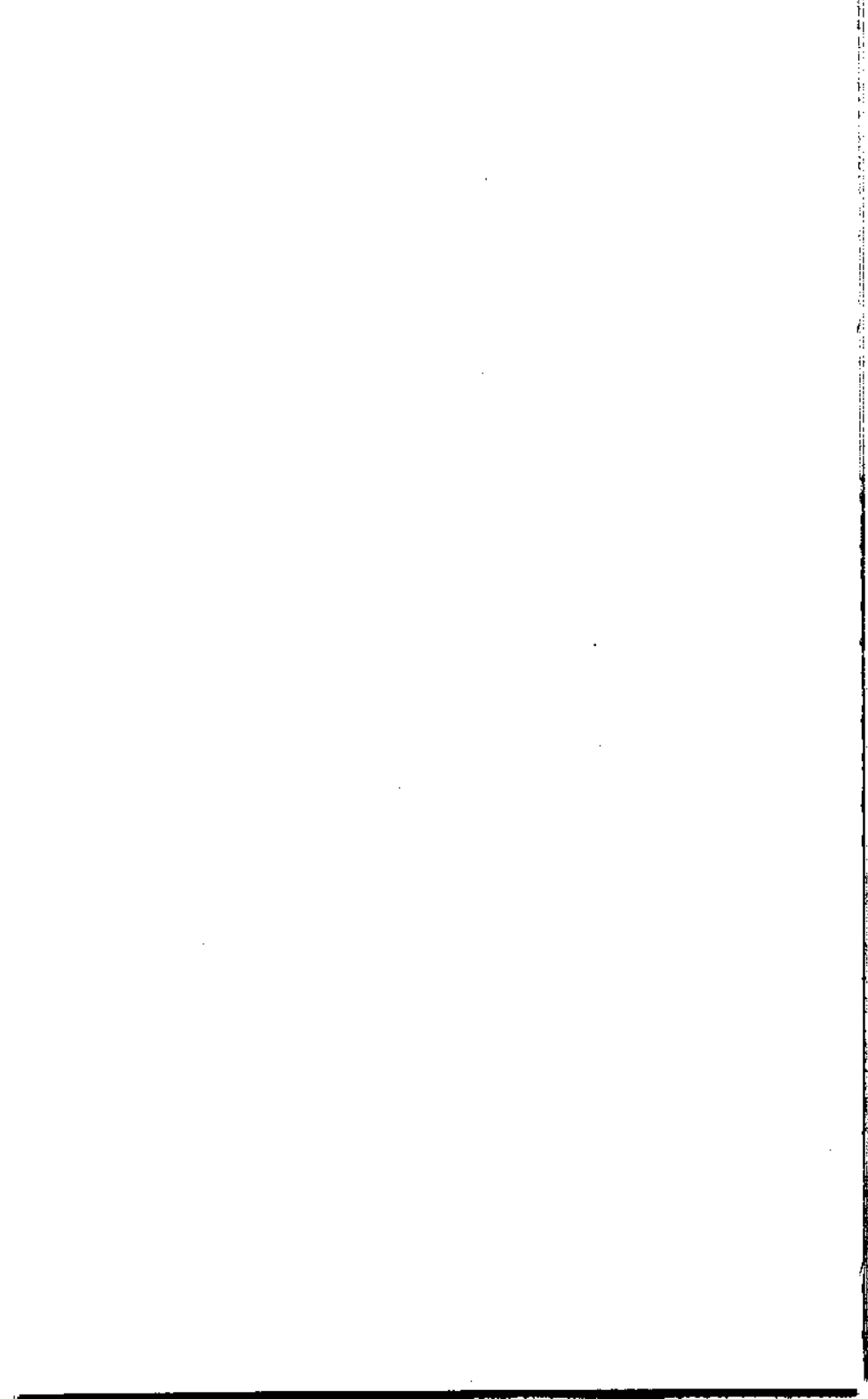
_____, "Reisülkütâb" *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 766-773.

_____, *Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muamelât*, *Osmanlı Araştırmaları*, I (İstanbul 1980), s. 1-14.

Mübahat S. Küttükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika)*, İstanbul 1994.

_____, "Defterdâr" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 94-96.

- Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prahtigen*, Weisbaden 1974.
- Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı âlem İçin Kardeş Kattî Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı: 33 (İstanbul 1982), s. 1-56.
- M. Zeki Pakalın, *Mâliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, I-II, Ankara 1977.
- _____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1983.
- Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi*, İstanbul 1985.
- Tanzimat Öncesi Merkez Evrakının Tasnif Klavuzu ve Belge Örnekleri, Ankara 1994.
- Şinasi Tekin, "Fatih Sultan Mehmed Devrine Ait Bir İnşa Mecmuası", *Journal of Turkish Studies*, vol. 20/2 (Harvard 1996), s. 276-281.
- İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984.
- Christine Woodhead, "From Scribe to Litterateur; The Career of a Sixteenth-Century Ottoman Kâtib", *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, IX (1982), s. 55-74.
- _____, "Research on the Ottoman Scribal Service c. 1574-1630" In *Festgabe an Josef Matuz: Osmanistik-Turkologie-Diplomatik*, ed. C. Fragner-K. Schwarz (Berlin 1992), s. 311-328.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TİCARET

♦ Soru 1: *Türkler ticaret yaparlarmıydı?*

Eksik ve eski bilgilerimizle sık sık tekrarladığımız hususlardan birisi Türkler'in ticaretle uğraşmadığıdır. Bazı teorik ahlak kitaplarında ticaretin kötülenmesinden hareketle Osmanlılar döneminde Türkler'in ticaretle uğraşmadığı, bu sahanın gayrimüslim Osmanlı tebaasının elinde bulunduğu devamlı olarak yazılıp, çizilir. Ancak Osmanlı ve Avrupa arşivlerine dayanılarak yapılan araştırmalar birden fazla gemiye sahip, "Hoca" adı verilen birçok Türk kökenli tüccarın Venedik'ten Hindistan'a, Rusya'dan Avusturya'ya büyük miktartlı ticaret faaliyette bulunduğunu ortaya çıkarmıştır.

Bütün bunlar Türkler'in ticaretten anlamadığı, bu işin sadece gayrimüslimlere bırakıldığı gibi yanlış ve yaygın

bir kanaatin terkedilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin ticarette üstünlüğü ele geçirmeleri, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı devletlerin, Osmanlı ticaretinde hakim bir unsur hâline gelmesiyle olmuştur.

♦ **Soru 2: Osmanlı ekonomik zihniyeti nedir?**

Halil İnalcık, Osmanlı iktisadi zihniyetinin Ortadoğu'daki devlet ve toplum anlayışıyla yakından bağlantılı olduğunu belirtir. Devletin ana amacı yönetenlerin gücünü pekiştirmek ve genişletmektir. Bunu sağlamanın yolu da zengin gelir kaynaklarına sahip olmaktır. Zengin gelir kaynakları da, üretici sınıfı refaha kavuşturan şartların sağlanmasıyla oluşabilirdi. Bu yüzden devletin asli görevi bu şartları oluşturmak ve ayakta tutmaktır.

Osmanlı idarecileri ticari merkezler ve yollar geliştirmeye, halkı tarım sahalarını genişletmeye ve ticaret hacmini arttırmaya teşvik etmekteydiler. Nitekim Osmanlılar, izledikleri siyasetle Bursa, Edirne ve İstanbul'u, yani üç Osmanlı başkentini de önemli birer ticaret merkezi hâline getirmişlerdi. Devletin temel ekonomik işlevi buydu, ancak her zaman devletin mali ve siyasi çıkarları ön plandaydı.

♦ **Soru 3: Osmanlı ahlak kitaplarında ticaret kötülenmiş midir?**

Osmanlı döneminde bazı teorik kitaplarda ticaret yapılabilecek en son meslek olarak gösterilir. Ancak bu genel

bir kanaat değildir. Birçok kitapta da tam tersi bir durum olarak tüccarlığın Hazreti Peygamber'in mesleği olması dolayısıyla en şerefli meslek olduğu zikredilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren her esnaf birliğinin bir piri vardı. Hazreti İdris terzilerin, Hazreti Yusuf saatçilerin, Hazreti Davud demirci ve zırhçıların, Hazreti Adem çiftçilerin, Hazreti Muhammed ise tüccarların piri sayılırdı.

♦ Soru 4: *Venedik'te Türk ticaret merkezi nasıl kuruldu?*

Osmanlı İmparatorluğu ilk dönemlerinden itibaren Venedik ile ticari ilişkilere girmiş, Çelebi Mehmed zamanında yapılan ticaret antlaşmasıyla Türkler, Venedik'te ticaret yapma hakkını kazanmışlardı. İki devlet arasında siyasi çıkar çekişmeleri sebebiyle meydana gelen savaşlar, Türk tüccarlarının Venedik'te düzenli bir ticaret yapmalarına engel oldu. Ancak Kıbrıs'ın fethi ve İnebahtı Savaşı'nın ardından 1573'te Osmanlılar'la, Venedikliler arasında imzalanan antlaşma ile güvenlik sağlanınca Venedik, Türk tüccarlarının istilasına uğradı. Türk tüccarların faaliyetleri daha sonraki tarihlerde artarak devam etti.

Venedik'te bulunan Türk tüccarları ile şehir halkı arasında zaman zaman kavgalar meydana geliyordu. Kavgalarda Türk tarafından ölenin olması durumunda iki devlet arasında diplomatik kriz oluyordu. Osmanlı yönetiminin "Türk tüccarlarına iyi davranılması" yönünde sık sık ihtar alan Venedikliler, şehirlerinde bulunan Türk tüccar-

larını bir merkezde toplamak istediler. Böylece Türkler'in şehir halkı ile münasebetleri azalacak ve Osmanlı tüccarları da kontrol altında bulundurulacaktı.

11 Mart 1621 tarihli Venedik Senatosu kararıyla, Canal Grande kıyısında bulunan saray, Venedik'e ticaret için gelen Türk tüccarları ile Venedik'te devamlı surette kalarak ticaret yapan Osmanlılar'a tahsis edildi. XIII. yüzyılda tüccar Palmieri tarafından yaptırılan bu saray "Fondaco dei Turchi", yani "Türk Ticaret Merkezi" diye anıldı.

Venedikli idareciler, 120 kişinin ikametine elverişli olan bu sarayda, abdest alınması için çeşmeler yaparak ve sarayın bir odasını mescide dönüştürerek Müslüman yaşantısına uygun düzenlemeler yapmışlardı. Daha önceleri Venedik'e gelen Avrupalı devlet adamlarının kalması için kullanılan bu saray, sadece Osmanlı tebaası olan Müslüman tüccarlara tahsis edilmişti.

Türk tüccarları, Fondaco dei Turchi'de 1838'e kadar, 217 yıl kaldılar. Ancak burası zamanla yıprandı ve Venedik'in maddi imkânsızlıklarından dolayı da bir türlü tamir ettirilemedi. XIX. yüzyılın başlarında sarayda sadece bir Türk tüccarı kalıyordu ve Venedik Cumhuriyeti 1797'de tarihe karıştığı için daha önce yapılan antlaşmalar da geçersiz hâle gelmişti. Binarın yeni sahibi olan Busetto Petich sarayda kalan son tüccar Sadreddin Efendi'ye Fondaco dei Turchi'yi bütün deposu yapacağını, bu yüzden boşaltması gerektiğini söylediye de, Sadreddin Efendi saraydan çıkmayı kabul etmedi ve durum

mahkemeye intikal etti. Sadreddin Efendi direnmesinin bir sonuç vermeyeceğini gördünce mahkeme sonuçlanmadan Venedik'i terketti. Fondaco dei Turchi de tütün deposu oldu. Bir süre sonra bu tarihi sarayın tütün deposu olarak kullanılmasını istemeyen Venedik Belediyesi, sarayı satın alarak bir müzeye dönüştürdü.

♦ **Soru 5: Kapitülasyonlar tek taraflı mıydı?**

Osmanlı İmparatorluğu gerek ülkesinin maddi menfaati, gerekse de siyasi çıkarları için çeşitli ülkelere kapitülasyon adı verilen, ticari imtiyazlar vermişti. Ancak bu ahidnâmeler iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma statüsünde olmayıp, tek taraflıydı. Osmanlı padişahının yabancılarla bir inayeti idi. Bu tür ticari imtiyazlar ancak 1718'de Avusturya ile yapılan Pasarofça Antlaşması'ndan sonra iki taraflı olmuştur.

Ayrıca Avrupalılar'la yapılan ticaret antlaşmaları tek taraflı işlememiş ve yabancı tüccarların Osmanlı topraklarında imtiyazlı olarak faaliyette bulunmalarına karşılık, Türk tüccarlar da Venedik'te, Avusturya'da ve daha birçok Avrupa ülkesinde uzun yıllar ticaret yapmışlardır.

♦ **Soru 6: Osmanlı İmparatorluğu'nda ihracı yasak mallar hangileriydi?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda silah, barut, kurşun, zift, kükürt, at, öküz, keçi ve koyun derisi, meşin, balmumu, don yağı, pamuk, pamuk ipliği, kereste, yelken bezi ve

hububatın serbestçe yurtdışına satılması yasaktı. Bu maddelerin ihrac edilebilmesi için Divân-ı Hümayûn'dan müsaade alınması gerekiyordu. Bu ihracat yasağı hem Avupalılar, hem de İran için geçerliydi. İran'a özellikle silah, at, gümüş, kalay ve bakırın satılması yasaktı.

Bu ihracat yasakları daha ziyade imparatorluğun müdafaası ile ilgili maddeler için geçerliydi. Ayrıca halkın temel yiyecek maddesi olan buğday da, sıkıntı çekilmemesi için yabancılara satılmazdı. Hububat ve diğer yiyecek maddelerinin serbestçe ihrac edilmesi hâlinde, ülkede bu malların azalacağı ve fiyatların yükseleceğinden korkuluyordu. Yine pamuk ve boya maddeleri gibi Osmanlı sanayiinde kullanılan maddelerin ihracı da, üreticilerin sıkıntı çekmemesi için yasaklanmıştı. Bunların dışında ihracat yasakları, özellikle savaş durumunda olan ülkeleri iktisadi yönden sıkıştırmak için de kullanılırdı.

Bu yasaklara karşılık Avrupalılar'ın bu maddelere duyduğu ihtiyaç XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaçakçılık faaliyetlerine sebep oldu. Bu gizli alışveriş, bölgedeki üreticileri de, Avrupalı tüccarlara mallarını iç piyasanın üzerinde bir fiyatla sattıkları için memnun ediyordu. Kaçakçılık, Osmanlı topraklarında mal arzının daralmasına ve fiyatların yükselmesine sebep oldu.

♦ **Soru 7: Avrupalılar, Osmanlı topraklarında ne tür sanayi casusluğu yaptılar?**

Osmanlı İmparatorluğu yalnız askeri sahada değil, o devrin imalat sektöründe de söz sahibiydi. Osmanlı dö-

neminde dokuma, dericilik ve bunlarla bağlantılı olarak boyacılık oldukça gelişmişti. Bursa'da dokunan kumaşlar Çin'den Mısır'a, İran'dan İsveç'e kadar her yerde aranan ürünlerdi.

XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'na İngiltere tarafından elçi olarak gönderilen Harborne'nın sanayi casusluğu görevi de vardı. İngiliz elçisine şu talimatlar verilmişti;

1- Kumaşları maviye boyamakta kullanılan çivit otunun tohumu veya fidanı İngiltere'ye getirilecek.

2- Türkler'in kumaşlarını boyadıkları boyanın nasıl hazırlandığı öğrenilecek.

3- Boyacılıkta kullanılan otlar tespit edilerek, İngiltere'ye getirilecek.

4- Boyacılıkta kullanılan topraklar ve bunların bulunduğu yerler incelenecek.

5- Boyacılık sanatı öğrenilecek.

Osmanlı kumaş boyaları ile Fransızlar da ilgilenmiş, hatta XVIII. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan işçi götürerek ülkelerinde bir fabrika kurmuşlardı. Ancak muvaffak olamayınca Osmanlı boyacılığında kullanılan temel maddeyi, hükümet olarak bizzat müracaat ederek sormuşlardı. Fransızlar'ın XVIII. yüzyıl ortalarında ilgilendikleri bir diğer üretim alanı da Osmanlı kumaşlarıydı. Fransız yönetimine sunulan bir raporda Osmanlı kumaşları ve üretildikleri yerler hakkında uzun uzun bilgi

verilip, altın ve gümüş işlemeli kumaşların nasıl dokunduğu ve tellerin nasıl çekildiği anlatılmaktadır.

♦ **Soru 8: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı tüccarların statüsü nasıldı?**

İmparatorluğa gelen yabancı tüccarların can ve mal emniyeti sağlanır; mal alıp, satabilmeleri için seyahat serbestisi verilirdi. Osmanlı topraklarına gelen tüccarlara, XVIII. yüzyıldan itibaren "müstemin" denilmiştir. Osmanlı topraklarında veya kara sularında eşkiya ve korsanların saldırısı sonucu malını kaybeden tüccarın zararı devlet tarafından karşılanırdı. Bu durum mütekebbiliyet esası gereği yabancı ülkelerde saldırıya uğrayan Türk tüccarları için de geçerliydi.

Osmanlı ülkesinde ölen bir yabancı tüccarın yanında bulunan mallarının, mirasçılara intikal etmesi için gerekenler devlet eliyle yapılırdı. Yabancı tüccarlar ile Osmanlı tebaası arasındaki davalar, Osmanlı mahkemelelerinde görülürdü. Ancak dava sırasında tüccarın mensup olduğu milletin tercümanının da bulunması gerekiyordu. Ticari davaya konu olan rakam büyük bir miktarsa, Divân-ı Hümayûn'da, kadaskerlerin huzurunda mahkeme yapılırdı. Ayrıca yabancı tüccarlar, alışverişlerini, borç ve alacak durumlarını, o yerin kadısına müracaatla mahkeme siciline işletirlerdi.

Savaş zamanlarında harbe girilen devletin tüccarlarının malları, bulundukları yerin kadısı tarafından envanteri

yapılarak muhafaza altına alınırđı. Savaş bitince, tüccarlara malları iade edilir, ziyan olan veya satılan olmuşsa, bu da devlet tarafından karřılanırđı.

♦ **Soru 9: XVIII. yüzyılda Osmanlı tüccarları, Avusturya ticaretini nasıl çökertti?**

Osmanlı tüccarları Avrupa'nın her yerinde faaliyet göstermişlerdi. 1718 Pasarofça Antlaşması'ndan sonra bu antlaşmanın ticaret ile ilgili hükümlerinden istifade eden Osmanlı tüccarlarının Avusturya'ya sattığı mallar bu ülkenin iç ticaretine büyük bir darbe vurmuş, bu yüzden Türk tüccarlar Avusturya Kraliçesine şikâyet edilmişti.

Avusturya'da güçlü bir tüccar sınıfının bulunması, buna karşılık Osmanlı tüccarlarının daha aktif hareket etmeleri sebebiyle XVIII. yüzyılda ticaret ilişkileri Avusturya'nın aleyhine oldu. Avusturya, 1740-1780 yılları arasında tahtta bulunan Maria Theresia döneminden itibaren durumu lehine çevirmek için çok uğraştı, ancak muvaffak olamadı.

♦ **Soru 10: Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret mahalleri nerelerdi?**

En önemli ticaret mahalli şehirlerdeki bedesten veya bezzazistan diye anılan yapılarıdır. Şehirlerdeki ticaret bölgelerinin merkezini teşkil eden bedestenlerde birçok dükkân bulunur, ayrıca sanayi ve ticaret grupları bu binaların çevresindeki sokaklara kümelenirler. Tüccar-

carların ikameti için de bedestene yakın yerlerde hanlar bulunurdu. Osmanlı İmparatorluğu'na dışarıdan mal getiren tüccar, mallarını bedestende satmak zorundaydı. Bedesten her şehirde bulunmaz, daha ziyade milletlerarası ticaretin yapıldığı yerlerde olurdu. Bedestenlerde kıymetli madenler, mücevherler ve kumaşlar alınıp, satılırdı. İmparatorluktaki en önemli bedesten, Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da yaptırılan Kapalıçarşı idi.

İmparatorluğun büyük ticari merkezlerinde bedesten-den sonra çeşitli malların satıldığı ticaret hanları da bulunurdu. Bu tür hanlar genellikle bir malın alınıp, satıldığı yerler olurdu. Ticaret hacminin fazla büyük olmadığı şehirlerde ise alışverişler pazarlarda yapılırdı.

Kasaba, köy ve küçük şehirlerde ise hafta pazarları kurulurdu. Buralarda köylüler ürettikleri mahsullerini, şehirli esnaf da kendi ürettiği malları satarlardı. Yılda bir veya birkaç defa da belirli zamanlarda bir hafta, on gün süren panayır adı verilen büyük pazarlar olurdu.

◆ **Bibliyografya**

Altan Araslı, *Avrupa'da Türk İzleri*, I, Ankara 2001.

Hamit Dereli, *Kraliçe Elizabet Devrinde Türkler ve İngilizler*, İstanbul 1951.

Numan Elibol, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

- , "XVIII. Yüzyılda Avusturya Topraklarında Faaliyet Gösteren Osmanlı Tüccarları", *Türklük Araştırmaları*, sayı: 15 (İstanbul 2004), s. 59-112.
- Lütfi Güçer, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yılı*, sayı: 1 (İstanbul 1987), s. 1 -128.
- Hallı İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.
- , "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi", *Tarih Risâleleri*, der. ve çev. Mustafa Özel, İstanbul 1995, s. 35-53.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, I, 1300-1600, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- S. Faroghi-B. McGowan-D. Quataert-Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, II, ed. H. İnalcık-D. Quataert, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 2004.
- Oskar Kolling, "XVIII. Asırda Veba Salgını Devirlerinde Ticaret Münasebetleri", *Ülkü*, XVII/99 (Ankara 1941).
- Mübahat Küttükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, 1583-1838*, I, Ankara 1974.
- Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I-II, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990.

İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, I, Ankara 2000.

Halil Sahillioğlu, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeslik ve Altın-Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 16 (İstanbul), s. 48-53.

Mahmut Şakiroğlu, "Venedik'teki Türk Ticaret Merkezi (Fondaco dei Turchi) Hakkında Yeni Bilgiler ve Bunun Ticaret Tarihimizdeki Yeri", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, III. Türk Tarihi, II (İstanbul 1989), s. 615-620.

Şerafettin Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi. Fondaco dei Turchi", *Belleten*, sayı: 126 (Ankara 1968), s. 247-283.

KAPİTÜLASYONLAR

♦ Soru 1: *Kapitülasyon ne demektir?*

Kapitülasyon, “savunulan bir mevkinin düşmana teslim şartlarını ihtiva eden sözleşme” demektir. Ancak genellikle “Müslüman ülkelerde Hristiyanlar’ın haklarını belirleyen antlaşmalar” için kullanılır. İslâm ülkelerinde kapitülasyon karşılığında kullanılan karşılık ise “aynca-lık, üstünlük” manasına gelen “imtiyaz”dır. İmtiyaz ve bunun çoğulu olan “imtiyazât” yabancılara verilen ikti-sadi ayrıcalıklar için kullanılırdı.

♦ Soru 2: *İlk kapitülasyon ne zaman verildi?*

Osmanlılar’dan önce Türkiye Selçuklu sultanları, 1207’de Kıbrıs Krallığı’na ve Venedik’e ticari imtiyazlar vermişlerdi. Daha sonra Anadolu beylikleri de Anadolu’da

ticaret yapan Avrupalılar'la ticari antlaşmalar imzaladılar. Aydınoğlu Hızır Bey, 1348'de Haçlılarla bir antlaşma yapmıştı.

Osmanlı tarihinde ilk ticari imtiyaz, Rumeli'ye geçiş sırasında, Orhan Gazi devrinde Cenova'ya verildi. Osmanlılar, Batı Anadolu beyliklerini ilhak edince, Batılılara daha önce verilmiş ticari imtiyazları devam ettirdiler. Halil İnalcık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılara, kapitülasyon verirken daima İslâm hukuku, özellikle de Hanefi mezhebinin esaslarına riayet ettiğini ve yeni bir kapitülasyon verilmesinin düşünüldüğü zaman şeyhülislâmdan fetva istendiğini söyler.

♦ **Soru 3: Osmanlı yönetimi, ticari imtiyazları, devlet çıkarları için nasıl kullandı?**

Akdeniz'in en önemli devletlerinden olan ve Anadolu ile sıkı ticari ilişkilerde bulunan Venedik, I. Murad devrinde ticari imtiyaz kazanmıştı. Yıldırım Bâyezid, Venedik'e hububat ihracatını yasaklayarak, ticareti Osmanlı çıkarları için kullandı. Venedik, Fetret Devri'ndeki kargaşadan istifade ederek, Osmanlılar'dan yeni imtiyazlar aldı. Fatih Sultan Mehmed, Venedik'le savaştayken, Napoli ve Floransa gibi Venedik'in düşmanlarına ticari imtiyazlar vererek, düşmanını sıkıştırdı. Venedik, savaşın bitmesinden sonra 25 Haziran 1479 tarihli antlaşmayla ticari imtiyazlarını geri aldı. II. Bâyezid devrinde, 1481'de Venedik'le mevcut antlaşma yenilendi ancak

1498'de iki devlet arasında savaş çıkınca, Osmanlı yönetimi, Napoli'ye kapitülasyon verdi. Venedik, 24 Mart 1503'te barış antlaşması imzalayınca imtiyazlarını genişleterek geri aldı.

♦ **Soru 4: Kanunî, Fransa'ya kapitülasyon verdi mi?**

İlk kapitülasyonların 1535'te Fransızlar'a verildiğini hemen hemen herkes bilir. XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Venedik, Ceneviz gibi Avrupalı devletlere ticari imtiyazlar verildiyse de, bunlar Kanunî döneminde Fransa'ya verildiği iddia edilen kapitülasyon gibi çok kapsamlı değildi. Ancak Kanunî döneminde bu kapitülasyonlar verilmemiştir. Halil İnalcık'a göre, Fransız Elçisi De la Forest ile Veziriazam Makbul İbrahim Paşa arasında yapılan müzakereler esnasında bir kapitülasyon taslağı hazırlanmıştı. Fakat bu işin mimarı Veziriazam İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine kapitülasyon antlaşması yürürlüğe girmedi, taslak hâlinde kaldı. Bu antlaşmanın Türkçe metni de mevcut değildir. Prof. İnalcık, ilk gerçek Osmanlı kapitülasyonun 18 Ekim 1569'da II. Selim tarafından Fransızlar'a verildiğini belirtir. Bazı yazarlar ise Fransızlar'la daha sonraki yıllarda yapılan kapitülasyon antlaşmalarında "Kanunî dönemine" atıf yapılmasından hareketle bu kapitülasyonun verildiği kanaatindedirler.

♦ **Soru 5: 1569 kapitülasyonu nasıl verildi?**

Osmanlı yönetimi, Kutsal Seferi'nden önce Avrupa'da kurulması muhtemel ittifakı parçalamak için 18 Ekim 1569'da Fransa'yla çok kapsamlı bir kapitülasyon antlaşması imzalandı. Fransız Elçisi Claude du Bourg'un, II. Selim'den aldığı bu ahidnâme daha önce İtalyan devletçiklerine verilenlerden daha büyük avantajlara sahipti. Zira bu dönemde kapitülasyon sadece Venedik, Fransa ve Lehistan'a verilmişti. Bu yüzden İngiliz, İspanyol, Portekizli, Katalan, Sicilyalı, Anconalı, ve Ragüzalı tüccarlar, Osmanlı topraklarında Fransız bayrağı altında ticaret yaptılar.

♦ **Soru 6: Kapitülasyonların Avrupa'ya tesiri ne oldu?**

1569'da Fransa'ya verilen ticari imtiyazlardan sonra, 1580'de İngiltere ve 1612'de de Hollanda, Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilen kapitülasyonlar ile desteklendi. Venedik'in Doğu Akdeniz'deki ticari hâkimiyeti, Osmanlılar'ın verdiği destek ile Fransa ve İngiltere'ye geçti. İngiliz ve Hollandalılar, Osmanlı gemilerini kullanarak, Karadeniz ticaretinde de Venedik'in yerini aldılar. Osmanlı topraklarında ve nüfuz bölgelerindeki ticaret, bu ülkelerin ekonomik açıdan kuvvetlenip, büyümesine sebep oldu. İngiliz ve Fransızlar'ın gerek imparatorluk topraklarından aldığı hammadde, gerekse ülkelerinde imal ederek Osmanlı ülkesinde sattıkları ürünler kapitalizmin gelişmesinde önemli rol oynadı. Halil İnalcık,

Osmanlılar'ın farkında olmadan, modern kapitalizmin yükselmesini sağlayan Avrupa ekonomik sisteminin bir parçası olduklarını söyler.

♦ **Soru 7: Kapitülasyonlar tek taraflı mıydı?**

Osmanlı İmparatorluğu, gerek ülkesinin maddi menfaati, gerekse de siyasi çıkarları için çeşitli ülkelere kapitülasyon adı verilen, ticari imtiyazlar vermişti. Ancak bu ahidnâmeler iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma statüsünde olmayıp, tek taraflıydı. Kapitülasyonlar, XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı padişahının yabancılarla bir inayeti idi. Padişah istediğinde imtiyazı geri alabilir, sultan öldüğünde imtiyazın hükümleri ortadan kalkardı. Bu yüzden her padişah döneminde antlaşma yenilenirdi. Bu tür ticari imtiyazlar ancak 1718'de Avusturya ile yapılan Pasarofça Antlaşması'ndan sonra iki taraflı olmuştur.

1736-1739 Savaşı'nın başından beri aktif rol oynayan Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Marquis de Villeneuve, bu sayede 30 Mayıs 1740'da Fransa'nın kapitülasyonlarını genişleten bir antlaşma imzaladı. Daha sonra diğer Avrupa devletleri de aynı haklardan faydalanarak benzer imtiyazlar aldılar.

Avrupalılar'la yapılan ticaret antlaşmaları tek taraflı işlememiş ve yabancı tüccarların Osmanlı topraklarında imtiyazlı olarak faaliyette bulunmalarına karşılık, Türk tüccarlar da Venedik'te, Avusturya'da

ve daha birçok Avrupa ülkesinde uzun yıllar ticaret yapmışlardır.

♦ **Soru 8: Kapitülasyonlar, başımıza nasıl bela oldu?**

Osmanlı İmparatorluğu güçlü olduğu dönemlerde, kapitülasyonların olumsuz etkileri görülüyor, ticaretin gelişmesi sebebiyle menfaat elde ediliyor ve bu antlaşmalar Avrupa'daki dengeleri Osmanlı lehine bozuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun iyice zayıfladığı ve Avrupalı devletlerin müdahalesine açık hâle geldiği XIX. yüzyılda kapitülasyonlar ülkenin başına bela oldu. Batılılar, kapitülasyonları kullanarak, imparatorluğa her konuda müdahale ettiler. Osmanlı topraklarında suç işleyen Avrupalılar, Türk yargısı tarafından mahkeme edilemiyordu. Yabancıların işyerlerinde kanunsuz faaliyetlerde bulunsalar da Osmanlı güvenlik güçleri kapitülasyonlar yüzünden buralara müdahale edemiyorlardı. İstanbul'da, elçiliklerin çevresinde her milletten insanın bir arada yaşadığı kozmopolit mahalleler oluşmuştu. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimler de Avrupalı devletlerin elçilerinden tercümanlık beratı, patente gibi belgeler elde ederek imtiyazlı oluyorlardı.

Osmanlı yöneticileri bu beladan kurtulmak için, Kırım Savaşı'ndan sonra, 1856'da toplanan Paris Kongresi'nde kapitülasyonların kaldırılması için teşebbüslerde bulundular. Âli Paşa, kapitülasyonların hükümetin nüfuzunu kırdığını, bütün ıslahat teşebbüslerine engel olduğunu

söylediyse de, Batılılar ellerindeki avantajı kaptırmak istemedikleri için konunun daha sonra toplanacak bir konferansta ele alınabileceğini söylediler ama bu konferans gerçekleşmedi.

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Avusturya ve İtalya ile kapitülasyonların kaldırılmasına yönelik görüşmeler yapıldıysa da başarılı olunamadı.

♦ **Soru 9: Kapitülasyonlar nasıl kaldırıldı?**

Vahdettin Engin, kapitülasyonların kaldırılmasını şöyle anlatır: İttihat ve Terakki hükümeti, Birinci Dünya Savaşı başlayınca yıllardır ülkenin başına bela olan kapitülasyonları kaldırmak için harekete geçti. Adalet Bakanı İbrahim Bey başkanlığındaki bir komisyon kapitülasyonların kaldırılmasıyla ilgili bir rapor hazırladı. Sadrazam Said Halim Paşa'nın başkanlığında 8 Eylül 1914'te toplanan Osmanlı hükümeti, komisyonun raporunu kabul etti ve kapitülasyon adı altında yabancılara tanınan bütün imtiyazların 1 Ekim 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere kaldırılmasına karar verildi. Karar aynı gün Sultan V. Mehmed Reşad tarafından onaylandı ve bir nota ile yabancı elçiliklere duyuruldu.

♦ **Soru 10: Kapitülasyonların kaldırılması nasıl karşılandı?**

İttihat ve Terakki hükümetinin kapitülasyonları kaldırmasına en sert tepki müttefikimiz Almanya'dan geldi.

Kapitülasyonların kaldırılması kararını duyan Alman Elçisi Wangenheim, apar topar Maliye Bakanlığı'na gelerek, Maliye Bakanı Cavid Bey'e kendisine danışılmadan ve müttefik olduğu halde fikir alış veriş yapılmadan böyle bir harekete kalkışılmasına mana veremediğini söyledi. Cavid Bey, kararın mesuliyet ve neticelerine katlanmayı hükümet olarak göze aldıklarını söyleyince, Wangenheim, Maliye Bakanı'nı ittifakı bozup, Rusya ile barış yapıp, Osmanlılar'ı tek başına bırakmakla tehdit etti. Ancak bu tehdit boş laftan ibaretti.

Almanya, uzun görüşmeler sonucu, 11 Ocak 1917'de imzaladığı bir mukaveleyle, kapitülasyonların yürürlükten kalktığını kabul etti. Ancak Osmanlı hükümetinden, diğer devletler kaldırma kararını kabul etmedikleri takdirde yapılan mukavelenin geçersiz sayılacağına dair bir senet almıştı. Birinci Dünya Savaşı müttefiklerimizden Avusturya-Macaristan'la da benzer şartlarda bir mukavele imzalandı.

Osmanlı hükümeti, kapitülasyonların kaldırılması kararından sonra tekrar toplandı ve Batılılar, kapitülasyonların kaldırılmasını kabul edecek olurlarsa, diğer imtiyazlar hakkında bazı kolaylıklar gösterilebileceği kararını aldı.

Batılı elçilerin tepkileri sürerken, Osmanlı ülkesinde büyük bir memnuniyet vardı. İstanbul'a tebrik telgrafları yağdı. İstanbul'da ve diğer şehirlerde halk bayraklarla sokaklara çıkarak, kutlamalar yaptı.

İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nı kazandıktan sonra, İstanbul'u işgal edince, kapitülasyonların kaldırılması kararını tanımadıklarını Osmanlı hükûmetine duyurdular. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'yla kapitülasyonları bütünüyle genişlettiler. Ancak İstiklal Harbi'nde başarılı olup, 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanınca kapitülasyonlar tarihe karıştı.

♦ **Bibliyografya**

Bülent Arı, *The First Dutch Ambassador in Istanbul: Cornelis Haga and the Dutch Capitulations of 1612*, Bilkent Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2003.

Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları: (1750-1839)*, Ankara 1983.

M. Bulut, *Ottoman-Dutch Economic Relations, 1571-1699*, Hilversum 2001.

Vahdettin Engin, "Kapitülasyonları Kaldırdık Ama İlk Darbeyi Almanya'dan yedik", *Hürriyet Tarih*, 12-11-2003.

———, "Kapitülasyonlar En Çok Genelevlere Yaradı", *Hürriyet Tarih*, 21-7-2004.

S. Faroghi-B. McGowan-D. Quataert-Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal*

Tarihi, II, ed. H. İnalcık-D. Quataert, çev. Ayşe Berk-
tay, İstanbul 2004.

Mustafa Fayda-Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidname",
TDV İslâm Ansiklopedisi, I, 535-540.

Cengiz Kallek-Halil İnalcık, "İmtiyazât", *TDV İslâm An-
siklopedisi*, XXII, 242-252.

Halil İnalcık, "Osmanlı'nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapi-
tülasyonlar ve Ticaret", *Doğu Batı, Makaleler*, I,
Ankara 2005, s. 237-266.

———, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve
Sosyal Tarihi, 1300-1600*, I, çev. Halil Berktaş,
İstanbul 2000.

———, "Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekono-
misi", *Tarih Risâleleri*, der. ve çev. Mustafa Özel,
İstanbul 1995, s. 35-53.

Kapitülasyonlar, Tarihi, Menşei, Asılları, çev. Macar
İskender-Ali Reşad, İstanbul 1330.

Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitü-
lasyonlar: 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24
Temmuz 1923*, İstanbul 1934.

Necdet Kırdağ, *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaş-
maları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981.

Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Ka-
pitülasyonlar*, Ankara 1986.

İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve
Sosyal Değişim, Makaleler*, I, Ankara 2000.

Cemil Öztürk, *Türkiye’de Dış Borçlanma ve Mali Bağımsızlık Sorunu, (1854-1923)*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, Marmara Üniversitesi 1996.

Tahir Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi*, İstanbul 1956.

Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Erişine*, Ankara 2000.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DIŞ BORÇLAR

♦ Soru 1: *Osmanlı İmparatorluğu'nda dışarıdan borç alma ilk defa ne zaman düşünüldü?*

Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumu XVII. yüzyılın sonlarından itibaren kötüleşse de, halktan olağanüstü vergiler yolu ile toplanan paralar sayesinde bir müddet daha vaziyet idare edildi. Ancak XVIII. yüzyılın son çeyreğinde arka arkaya alınan büyük mağlubiyetler ve ödenen harp tazminatları sebebiyle ekonomik durum iyice kötüleşti. 1787'de Rusya ile savaşa girildiğinde sefer masrafları için gerekli para hazinede yoktu. Savaşın sonraki yıllarında nakit para ihtiyacı iyice arttı. Yabancı bir devletten borç alınmasının, Osmanlı

İmparatorluğu'nun malî durumunun dışarıya teşhir edilmesi olacağı ve düşmanlarının cesaretini artırmaya yarayacağı düşünüldüğü için başlangıçta bu yolun üzerinde fazla durulmadıysa da, ülke içinden gerekli para temin edilemeyince borç alacak yabancı bir devlet aranmaya başlandı. İlk olarak Hollanda (Felemenk) ile temasa geçildi. Fakat iki ülkenin birbirine uzaklığı, para birimleri arasındaki fark ve borcun karşılığı olarak verilecek tahrîr ürünlerinin âyanların elinde olması sebebiyle problemler yaşanacağı görülünce vazgeçildi. Daha sonra İspanya elçisine müracaat edildiyse de, elçi ülkesinin bu savaşta tarafsız olduğunu söyleyerek, hükümetinin bu işe sıcak bakmayacağı cevabını verdi. Son bir ümitle Fas Sultanı'na başvuruldu, ancak buradan da müspet bir cevap alınamadı. Bunun üzerine devletin ve halkın elindeki altın ve gümüş eşyalar toplanarak, darphanede para bastırılmak suretiyle savaş ihtiyaçlarının bir kısmı karşılanabildi.

♦ **Soru 2: İlk borç teşebbüsü ne zaman oldu ve bundan niçin vazgeçildi?**

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi iyice kötüleşti. Ekonomik durumu düzeltmek için bir çıkış arandığı esnada İngiltere Elçisi Canning'in Sultan Abdülmecid'e sunduğu reform planında, dışardan borçlanma hararetle tavsiye ediliyordu. Bu sıralarda Avrupa'da sermaye fazlası vardı ve bunu kullanacak

yer anyorlardı. Sermaye çevreleri yayınladıkları çeşitli broşürlerle bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun reform hareketlerini överek Avrupa kamuoyunun güvenini artırmaya, diğer taraftan ise Osmanlı maliyesinin düzeltilmesi için borç alınması gerektiği konusunda imparatorluk yetkililerini iknaya çalışıyorlardı. Osmanlı devlet adamları bu tuzağa düşmekte gecikmediler. 1850'de Osmanlı maliyesi aylıklan ödeyemeyecek duruma gelince, Sadrazam Reşid Paşa ve diğer devlet ileri gelenleri dışarıdan borç almak için harekete geçtiler. Bu duruma karşı çıkan padişahın eniştesi Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid'i borç almaktan vazgeçirdiyse de, borç antlaşması imzalandığı için Osmanlı İmparatorluğu mukavelenin feshi için 2 milyon 200 bin frank tazminat ödedi.

♦ **Soru 3: İlk defa ne zaman ve nasıl borç alındı?**

Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile Kırım Savaşı'na girdiğinde, bu harbin getirdiği parasal yükü karşılamak için, 1854'te savaş esnasında, tarihinde ilk defa dışarıdan borç para almak zorunda kaldı. Londra ve Paris'teki Palmer ve Goldschimid isimli iki banka grubundan 3 milyon sterlin borç alındı. Bu paranın 700 bin sterlinine bankacılık masrafları ve borcun ilk taksiti olarak el konuldu. Kalan miktarın tamamına yakını ise Kırım Harbi için harcandı.

İlk borcu alan Sultan Abdülmecid, bu konuda şunları söylemiştir; “Borç almamak için çok çalıştım. Lakin durum bizi borç almaya mecbur etti. Bunun ödenmesi gelirlerin artmasıyla, bu da ülkenin imarı ile olur”.

♦ **Soru 4: Düyûn-ı Umûmiye’ye kadar ne kadar borç alındı?**

Alınan ilk borç savaş için harcandığından, bir müddet sonra hem borcu ödemek, hem de diğer ihtiyaçlar için yeniden borç alınmak zorunda kalındı. 1855 yılındaki 5 milyon sterlinlik bu borç oldukça olumlu şartlarla alınmıştı. Muhtemelen İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu’nu borçlanmaya alıştırmak için böyle yapmışlardı. Alınan bu borçları bir müddet sonra İngiltere ve Fransa’nın, Osmanlı maliyesini denetleme istekleri izledi. Osmanlılar denetlemeye uyar gibi görünseler de, bu iki devletin memurlarının işlerini engellemek için ellerinden geleni yaptılar.

Takip eden yıllarda borçlanma artarak devam etti. Artık dışarıdan borç alınması Osmanlı devlet adamlarına hem kolay bir yol olarak görünüyor, hem de alışkanlık hâline geliyordu. 1858’deki borçlanmanın ardından 1860’ta yeniden borç alma ihtiyacı doğdu. Ancak daha önce kolaylıkla borç veren Avrupalılar bu defa birçok şart ileri sürdüler. Osmanlı İmparatorluğu’ndan istenilenler şunlardı: Yabancılar devlet emlakını satın alma veya kiralama hakkına sahip olacaklar, devlet emlakı re-

hin gösterilmek suretiyle tahvil çıkarılacak, vakıf sistemi kaldırılacak, Osmanlı malîyesi uluslararası bir komisyonun denetimine girecek, devletin sahip olduğu orman, maden ve araziler özelleştirilerek, bir komisyon tarafından işletilecek.

Avrupalılar baştan beri hedeflemiş oldukları Osmanlı İmparatorluğu'nun denetlenmesi zamanının geldiğine kanaat getirerek, harekete geçtiler. Ancak şartları inceleyen Osmanlı devlet adamları bu isteklerin kabulünün yabancı devletlerin vesayeti altına girmek olacağını düşünerek reddettiler. Para ihtiyacı ise Mires isimli bir Fransız bankerden daha fazla faiz ve emisyonla alınan borç ile karşılandı. Sultan Abdülaziz zamanında da borçlanma artarak devam etti. Sultan Abdülmecid döneminde 16,5 milyon Osmanlı lirası borç alınmışken, Sultan Abdülaziz zamanında bu miktar 97 milyon 708 bin Osmanlı lirası gibi oldukça yüksek bir meblağa ulaştı.

Alınan borçların yarısı emisyon kaybına uğradığından devletin eline yukarıda zikredilen miktarların sadece yarısı ulaşmıştı. Faiz ödemeleri ve diğer masraflar çıktıktan sonra devlet kasasına ulaşan miktar, borç alınan paranın yüzde 33'üdür. Ayrıca alınan borçlar verimli olarak kullanılamamış, önemli bir kısmı savaş masraflarına, bir kısmı ise saray vs. yapımına harcanmıştı. Bu yüzden vadesi gelen borçları ödemek için yeni kaynaklar meydana getirilemediğinden, tekrar tekrar borç alınmış ve borçlar artarak devam etmişti.

♦ **Soru 5: Osmanlı İmparatorluğu borçlarını ödeyemeyince ne oldu?**

İmparatorluk, bu borç yükünü daha fazla taşıyamadı ve sonunda ilk borç alışından 21 yıl sonra, 1875'te resmî bir bildiri yayınlayarak 5 yıl süre ile borç taksitlerinin sadece yarısını ödeyebileceğini ilân etti. Bu durum, aynı zamanda devletin iflasının da ilânıydı. Karar Avrupa'da, şiddetli protestolarla karşılandı. Ancak Osmanlı hükümeti vaat ettiği yarım ödemeleri de yapmadı ve 1876 Nisan'ında borçların ödenmesini tamamen durdurdu. Bu hadisenin akabinde çıkan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ise Avrupa kamuoyu, borçlarını ödememesinden dolayı Osmanlı'ya karşı bir tavır alarak, imparatorluğu Rusya karşısında yalnız bıraktı. Savaş bitene kadar borç meselesi bir müddet gündem dışında kaldı. Savaşın ardından toplanan Berlin Kongresi'nde, Osmanlı maliyesinin kontrolü için milletlerarası bir kurul teşkil edilmesi yönünde tavsiye kararı alındı.

İflasın ilân edildiği 1875'te, Osmanlı hükümetinin iki üyesi olan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı Midhat Paşa, kendi aldıkları karar gereği piyasadaki devlet tahvillerinin değerinin düşeceğini bildikleri için, bu karar açıklanmadan ellerinde bulunan tahvilleri satarak haksız kazanç sağladılar. Maliye Nazırı Yusuf Paşa ise elinde tahvil bulunmasına rağmen bu yola tenezzül etmemiştir.

♦ **Soru 6: *Düyûn-ı Umûmiye idaresi nasıl kuruldu?***

1877-1878 Savaşı, zaten iyi durumda olmayan malî durumu daha da kötüleştirdi. Yeni tahta çıkan II. Abdülhamid saray ve devlet giderlerini kısmışsa da, devlet gelirlerinin yaklaşık yüzde 80'i dış borçlara gittiği için bu tür önlemler yeterli olmuyordu.

Osmanlı hükümeti, 1879'da Osmanlı Bankası ve İstanbul'daki diğer bankerlerle bir antlaşma yaparak, onlara olan borcunu 10 yılda ödemeyi taahhüt etti. Teminat olarak da tütün, tuz, pul, balık, bazı yerlerin ipek vergisi ile alkolden sağlanan gelirleri gösterdi. Teşkil edilecek komisyon, bu altı gelirin yönetimini üstlenecekti. Bu idareye Rûsum-ı Sitte (altı vergi) denildi.

Bu idare kurulunca dış alacaklılar, Galata bankerlerine imtiyazlı davrandığını ileri sürerek, protestolarda bulunurken, İngiltere ve Fransa da ekçileri vasıtasıyla durumu resmî olarak protesto etti. Dış borçlar artık siyasi bir vaziyet kazanmıştı. Osmanlı hükümeti, yabancı devletlere borçlar konsolide edilmediği takdirde hiç kimse-
nin eline bir şey geçmeyeceğini, elinde tahvil bulunan binlerce Avrupalı'nın herşeyini kaybedeceğini söyledi. Bu durum üzerine ilgili devletler, Osmanlı gelirleri yalnızca kendi temsilcileri tarafından denetlendiği takdirde konsolidasyonu kabul edeceklerini bildirdiler.

Görüşmeler sonucunda 1881'de *Düyûn-ı Umûmiye* kuruldu. Komisyon İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda,

İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan birer üye ile Galata bankerlerinin bir temsilcisinden oluştu. Bu komisyon, Osmanlı maliyesinden ayrı olarak dış borçların ve Rusya'ya olan savaş tazminatının ödenmesi işini üstleniyordu. Komisyonun kurulması hicri takvimle Muharrem ayına geldiği için, bu olay *Muharrem Kararnamesi* olarak da bilinir.

♦ **Soru 7: Düyûn-ı Umûmiye nasıl çalıştı?**

Düyûn-ı Umûmiye tuz, pul, balıkçılık, ipek, tütün ve alkolden alınan vergiler, damga resmî ve bazı bölgelerden alınan vergiler (Bulgaristan vergisi, Kıbrıs Adası gelir fazlası, Doğu Rumeli vergisi) gibi önemli gelir kaynaklarını doğrudan denetim altında tutuyordu. Ayrıca komisyona tütün ve tuz ile ilgili olarak gerekli değişiklikleri yapma ve tekel tarzında yönetme yetkisi de verilmişti. Bu denetim karşılığında Osmanlı borçlarında yüzde 60'lık bir indirimle gidildi. Yaklaşık olarak 253 milyon Osmanlı lirasına ulaşan borcun, 146 milyonu silindi ve borç 106 milyon liraya düşürüldü. Ayrıca faiz oranları da indirildi.

Düyûn-ı Umûmiye idaresi, ilk başta Sirkeci'de bir binada çalışmalarına başladı. 1897'de Cağaloğlu'nda kendisi için yaptırılan büyük binaya (bugünkü İstanbul Erkek Lisesi) taşındı. İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı olarak imparatorluğun önemli şehir ve bölgelerinde başmüdürlükler açıldı. I. Dünya Savaşı sırasında, bu komisyonda 182'si yabancı, 5.537 kişi gö-

rev yapıyordu. Ayrıca ürün toplama zamanlarında pek çok geçici işçi de çalıştırılmaktaydı. Bu idarenin kurulmasından sonra Avrupa sanayi çevreleri, Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek, ülkedeki birçok yerde (Zonguldak kömür madenleri, Bursa ipek sanayi, alkollü içki üretimi, elektrik, havagazı, su şirketleri) üretimi ellerine geçirdiler.

♦ **Soru 8: *Düyûn-ı Umûmiye'nin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tesiri ne oldu?***

Düyûn-ı Umûmiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun malî bağımsızlığını ortadan kaldırdığı ve devlet içinde devlet hüviyeti kazandığı için genellikle olumsuz bakılan bir kurumdur. Özellikle Reji idaresinin uygulamaları tenkit edilir. Düyûn-ı Umûmiye komisyonu tütün öşrünü 1883'te kurulan Reji idaresine devretti. Bu şirket zarar etse bile her yıl 750 bin lirayı Düyûn-ı Umûmiye'ye ödemekle yükümlüydü. Reji idaresi Osmanlı ülkesinin her tarafına ulaşan teşkilatı ve sayıları 1000'i geçen kolcularıyla tütün köylüden ucuza alabilmek için her türlü faaliyeti gösterdi. Tütün ekicileri ürünlerini üç-dört misli fazla fiyat veren yabancı tüccarlara vermeyi tercih ediyorlardı. Bu yüzden de kolcularla tütün ekicileri arasında çıkan çatışmalarda 1883-1902 yılları arasında 20.000'den fazla insan hayatını kaybetti. Osmanlı yöneticileri, Reji idaresinin imtiyazını kaldırmak için çalıştılsa da muvaffak olamadı.

lar. Reji idaresi, Lozan Antlaşması'na kadar Osmanlı köylüsünü sömürmeye devam etti.

Tarihçilerin bir kısmı ise Düyûn-ı Umûmiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'na bazı yönlerden faydalı olduğu kanaatindedirler. Bu komisyon sayesinde Osmanlı maliyesine bir çeki düzen verilip, tarımda bazı gelişmeler yaşandığını söylerler. Düyûn-ı Umûmiye idaresinin devlet kaynaklarının verimli işletilmesinde ve borçların bir düzen içerisinde ödenmesinde faydalı olduğu ifade edilir. Daha önceleri alınan borçlar verimli yatırımlara dönüştürülememiş, bir kısmı saray, köşk vs. yapımlarında kullanılmışken, bu komisyondan sonra alınan borçlar alt yapı yatırımlarına harcanmıştır. Düyûn-ı Umûmiye'nin en önemli faydası ise etkili bir vergi tahsilatını sağlamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda vergilerin tahsil edilmesinde ve alınan vergilerin yerel idarecilerden merkezi idareye aktarılmasında yaşanan aksaklıkların önemli bir kısmı Düyûn-ı Umûmiye zamanında ortadan kalkındı.

♦ **Soru 9: Düyûn-ı Umûmiye'den sonra imparatorluk borçlanmaya devam etti mi?**

Muharrem Kararnamesi'nden sonra imparatorluk 5 yıl dışarıya yeni bir borçlanma yapmadan, Osmanlı Bankası'ndan aldığı avanslarla idare etti. 1886'ya gelindiğinde bankadan alınan para 4.5 milyon lirayı bulmuştu. Bankaya olan borcun konsolide edilmesi için yeni bir antlaşma yapıldı ve tekrar dışardan borç alın-

maya başlandı. 1908'e kadar yapılan 17 antlaşma ile 46.5 milyon liralık borç alınmıştı. Bu dönemde düşük tempoda borç alınmış ve bunların maliyeti de önceki döneme göre daha az olmuştu.

1908'den sonraki yıllarda ise borçlanma temposu hızlandı. I. Dünya savaşına kadar olan dönemde 56 milyon liralık borç daha alındı. Bu dönemde alınan borçların yüzde 27'si alt yapı yatırımlarına, özellikle de demiryolu yapımına harcanmıştı. I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu'nun ödediği borç miktarı, gelirlerinin yüzde 30'una çıkmıştı. Zaten bütçesi yılda 5 milyon lira açık verdiği için eğer savaş çıkmasaydı, tekrar bir ödeme problemi ile karşılaşacaktı. I. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'dan alınan borçlarla, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçları iyice kabardı.

♦ **Soru 10: Osmanlı borçlarının ödenmesi ne zaman bitti?**

Osmanlı İmparatorluğu'nun plansız ve programsız bir şekilde aldığı ve harcadığı dış borçlar, bu devletin siyasi ve ekonomik gelişmesine darbe vurduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti'ni de kuruluş yıllarında ekonomik açıdan sıkıntıya soktu.

Lozan Antlaşması ile Osmanlı borçlarının bir kısmı Türkiye'ye ve imparatorluktan ayrılan diğer devletlere devredildi. Borç paylaşımında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Türkiye ile alacaklılar arasında antlaşma, ancak 13 Haziran 1928'de imzalanabildi. Türkiye, Osmanlı

İmparatorluğu'nun 161 milyon liralık borcunun 107 milyonluk kısmını, yani yaklaşık yüzde 67'sini ödemeyi üstlendi. Antlaşma gereği borç 99 yılda ödenecekti. 1929 ekonomik krizi sebebiyle, Paris'te 1933'te yeni bir antlaşma imzalandı. Bu yeni antlaşma ile borç miktarı yüzde 20 kadar düşürüldü ve ödenmenin 50 yılda tamamlanması kararlaştırıldı. İlerleyen yıllarda karşılaşılan döviz sıkıntısı sebebiyle ödeme sistemi değiştirildi ve frank yerine Türk lirası ile ödemeye geçildi.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Türkiye, 30 Eylül 1940 tarihli Bakanlar kurulu kararı ile Alman işgaline uğrayan Paris'teki *Borç Takip Meclisi*'ni tanımadığını, ona ödediği komisyonu kestiğini ve borçların ödenmesi işini bizzat üzerine aldığını ilân etti. Bazı diplomatik faaliyetlerden sonra 1944'te özel antlaşmalar imzalandı. Bu konuda yapılmış birçok araştırmada alacaklıların elinde bulunan tahvillerin daha yüksek fiyatla satın alınarak, bütün borçların ödenmesinin vaat edilen süreden 29 yıl önce, 1954'te bitirildiği söylenir. Ancak borçların tamamının ödenmesi 1980'lerde bitti. Böylece 1854'te başlayan dış borçlanma macerası yaklaşık 130 yıl sonra kapandı. Ancak bu acı tecrübeye rağmen Osmanlı dönemindeki hataların tekrarlanması sonucu, günümüzde aynı macera devam ediyor.

◆ **Bibliyografya**

Abdurrahman Şeref, "Ecânibden İlk İstikrâz Teşebbüsümüze Aid Birkaç Vesika", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, V/30 (İstanbul 1330), s. 321-337.

Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Afyon 1989.

Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sektöründe Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996.

Donald C. Blaisdel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Kontrolü*, çev. H. Atıf Kuyucak, İstanbul 1940.

Kenan Bulutoğlu, *Yüz Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye*, İstanbul 1970.

Murat Hulki Ender, *Devletin Finans Çeureleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri: George Zarifi*, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Vahdettin Engin, "Alınışından 135 Yıl Sonra Dış Borçlar Tarihine Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V (İzmir 1990), s. 263-271.

Kurthan Fişek, "Osmanlı Dış Borçları Üstüne Düşünceler", *Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII/3 (Ankara 1967), s 157-164.

Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1985), 672-687.

———, "Osmanlı Dış Borçları", *Osmanlı*, III (Ankara 1999), s. 389-399.

Bedri Gürsoy, "100. Yılında Düyûn-ı Umûmiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 17-59.

Nicolae Iorga, *Osmanlı Tarihi*, V, çev. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1948.

Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940.

Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul 1995.

———, "Düyûn-ı Umûmiye", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III (İstanbul 1985), 691-716.

Erdoğan Keskinoluc, *Osmanlı Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Şartları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri*, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Ankara 1997.

Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993.

Kirkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, İstanbul 1948.

- Cevdet Küçük-Tevfik Ertüzün, "Düÿûn-ı Umûmiye", TDV İslâm Ansiklopedisi, X, 58-62.
- Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri*, II, İstanbul 1976.
- Ch. Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara 1979.
- Hayri Mutluçağ, "Düÿûn-ı Umûmiye ve Rejî Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı: 2 (İstanbul 1967), s. 33-39.
- Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara 1990.
- A. D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev. Nabi Dinçer, Ankara 1979.
- Rifat Önsoy, *Mali tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları (1854-1894)*, Ankara 1999.
- , "Muharrem Karamâmesi ve Düÿûn-ı Umumiye İdaresi", *Osmanlı*, III (Ankara 1999), s. 400-414.
- Cemil Öztürk, *Türkiye'de Dış Borçlanma ve Malî Bağımsızlık Sorunu, (1854-1923)*, Basılmamış Doçentlik Çalışması, Marmara Üniversitesi 1996.
- Donalt Quatert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara 1987.
- Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul 1994.

1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu 6

——, *Yüz Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1988.

Parvus Efendi, *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı*, haz. Muhammer Sencer, İstanbul 1977.

Fikret Sancaoglu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi, Sultan I. Abdulhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001.

Mithad Sertoğlu vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, İstanbul 1972.

Stanford J. Shaw-Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul 1982.

Refii Şükrü Sıvla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Devlet Borçları*, Ankara 1939.

——, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, I (İstanbul 1940), s. 263-288.

Sabri Tekir, *Düyyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Bu İdareye Terkedilen Gelirler*, İzmir 1987.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, Ankara 1988.

A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara 1978.

İ. Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964.

Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev. Babür Kuzucu, İstanbul 1980.

Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlıdan Cumhuriyete Dış Borçlar*, İstanbul 1996.

———, "Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları", *Osmanlı, III* (Ankara 1999), s. 415-430

Sinan Yiğit, *Osmanlı Dış Borçları ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, İstanbul 1989.

OSMANLI İDARESİNDE GAYRİMÜSLİMLER

♦ Soru 1: *Gayrimüslim ne demektir?*

İslâmiyet'te *Kur'an-ı Kerim*'in getirdiği mesajı kabul edenler Müslim, İslâm dinini kabul etmeyenler de gayrimüslim olarak adlandırılır. Bunun dışında İslâmiyet'te insanlar arasında ırk, renk, dil ve ülke esasına dayanan bir ayrım yoktur.

Klasik İslâm Hukuk doktrininde gayrimüslimler, ehli kitap sahibi olanlar, yani semavî kitap sahibi olanlar; semavî kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar ve diğer inanç sahipleri olmak üzere üçe ayrılmıştır. Müslüman hukukçular, Hristiyan ve Yahudiler ehli kitap saymışlardır.

İslâmiyet'in doğuşundan itibaren Müslümanlar'la gayrimüslimlerin milletlerarası ilişkileri ve Müslümanlar'la birlikte yaşayanların hukuki statüleri belirlenmişti.

♦ **Soru 2: Osmanlı İmparatorluğu'nda hangi gayrimüslim toplulukları vardı?**

Osmanlı Beyliği, Hristiyanlar'ın yoğun olarak bulunduğu bölgelerde kurulup, genişlemişti. Osmanlılar, bu yüzden beyliğin ilk dönemlerinden itibaren gayrimüslimlerle ilişki içindeydiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda en büyük gayrimüslim topluluk Ortodokslar'dı. Gregor-yen Ermeniler, Museviler ve Katolikler diğer gayrimüslim topluluklardı.

♦ **Soru 3: Osmanlılar, hâkimiyetleri altındaki gayrimüslimlere nasıl davrandılar?**

Osmanlılar, kendi idareleri altına giren Hristiyanlar ve Yahudiler'in özel vergileri ödemeleri şartıyla inançlarına kaşmadılar. Kendi dini liderlerini seçmelerine, kutsal mekânlarını ziyaret etmelerine, ibadetlerini sürdürmelerine müsaade ettiler. Genellikle bir yer fethedildiğinde o şehrin en büyük kilisesi camiye çevirilirken, diğer ibadet yerlerine dokunulmuyor fakat yeni kilise inşasına izin verilmiyordu. Kiliselerin, camilerden daha yüksek yerlerde bulunmasına ve kiliselerin daha yüksek olmasına da izin verilmezdi. Kiliselerin tamirlerine de çok zor izin veri-

lirdi. Ancak bu durum mutlak bir yasak değildi, ihtiyacı karşılamak amacıyla Balkanlar'da birçok yeni kilise inşa edilmişti. Fazıl Mustafa Paşa, Viyana bozgun yıllarında gayrimüslimlerin vergilerinde düzenleme yaptığı gibi kilise tamirine de izin vermişti.

II. Mahmud devrinde imparatorluğun gücünü iyice yitirmesinden sonra gayrimüslimlerin devletle bütünleşmesini sağlamak için kiliselerini tamir etmelerine izin verildi. 1856 Islahat fermanından sonra kilise inşası ve tamirinde bürokratik engeller büyük ölçüde ortadan kalktı.

Osmanlı yönetiminde gayrimüslimler, Müslümanlar'dan farklı olarak "cizye" adı altında bir vergi verirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, başka dinlerden olan kişilere baskı yapan ve ibadet yerlerine zarar veren Müslümanlar cezalandırılırdı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'da Hazreti İsa'nın tasvirini yırtan birkaç Nogay, Kırım Hanı Kırım Giray tarafından kilisenin önünde yüzer sopa vurdurularak cezalandırılmıştı.

♦ **Soru 4: Yavuz Sultan Selim'in gayrimüslimlere karşı nasıl bir teşebbüsü oldu?**

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra şehirde bulunan gayrimüslimlere istedikleri gibi ibadetlerini yapma hakkını vermişti. Yavuz Sultan Selim, bütün Hristiyanlar'ın ya Müslüman olmasını ya da İstanbul'u

terketmelerini emretti. Vezirinin kendisine karşı çıkması üzerine kiliselerini ellerinden almak istedi.

Gayrimüslimlerin ileri gelenleri Fatih'in kendilerine inançlarını rahatça yaşamaları konusunda bir ferman verdiğini söylediler. Fakat ferman kaybolmuştu. Bunun üzerine İstanbul'un fethini gören yaşlı birkaç yenicheri bulundu ve onların Fatih'in gayrimüslimlerin kendi dinlerinde yaşamalarına müsaade ettiğini belirtmeleri üzerine sultan emrini geri aldı.

♦ **Soru 5: Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan gayrimüslimler hangileriydi?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk dönemlerde orduda görev yapan birçok Hristiyan asker vardı. Ancak gayrimüslimlerin devletin üst makamlarına gelmek için Müslüman olmaları gerekiyordu. XVI. yüzyılda ordudaki gayrimüslim askerler, voyruk, martolos gibi geri hizmet kıtaları dışında ortadan kalktı. Fakat gayrimüslimler devlet kademelerinde hekim, mimar, tercüman gibi görevlerde bulunmaya devam ettiler.

♦ **Soru 6: Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere uygulanan kıyafet yasakları nasıl başladı?**

Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde gayrimüslimlerin kılık kıyafetlerine karışılmazdı. Yavuz Ercan bu konuda şöyle bir örnek verir: "XV. yüzyılın ortalarında Türkiye'ye yer-

leşen Yahudi İsak Zarfati, "Burada en iyi elbiseleri giyebilirsiniz. Hristiyan egemenliğinde çocuklarınızı mosmor veya kıpkızıl dövülme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmadan asla mavi ve kırmızı renkli elbiseler giydiremezsiniz" diyerek Avrupa'daki Yahudileri Osmanlı topraklarına çağırıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar istedikleri gibi giyinebilen gayrimüslimler, devletin baskısıyla Fatih döneminden itibaren yavaş yavaş istedikleri gibi giyinme hürriyetlerini kaybettiler. Ahmed Refik'in yayınlamadığı belgeler ve Yavuz Ercan'ın incelemelerine göre gayrimüslimlerin giyimleriyle ilgili gelişmeler şu şekilde cereyan etti:

II. Selim devrinde, ekonomik sıkıntılardan dolayı giyim konusunda gayrimüslimler üzerindeki baskı arttı. 1 Ağustos 1568'de yayınlanan fermanla hiçbir Hristiyan ve Yahudi'nin gösterişli ve kaliteli elbiseler giymemesi emredildi. 15 Ağustos 1568'de yayınlanan başka bir fermanla da gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyindikleri için kumaş ve ayakkabı fiyatlarının arttığı, bu yüzden de Hristiyan ve Yahudilerin daha kalitesiz ürünleri kullanmaları emri vardı.

XVI. yüzyılın sonlarında, Kanuni'nin torunu III. Murad devrinde giyim konusunda gayrimüslimlere devletin baskısı iyice arttı. Gayrimüslimler, devletin emriyle kendi kimliklerini belli edecek şekilde giyinmeye başladılar. 4 Eylül 1577 tarihli fermanla Müslüman olmayanların ipek

elbise giymesi, hatta elbiselerine ipek işlemeler yaptırmaları bile yasaklandı.

Gayrimüslimler, Müslümanlar gibi sarıla dolaşırlardı. Yahudiler sarı renkli sarık, Ermeniler alaca renkli tülbent, Hristiyanlar mavi sarık takarlardı. Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Frenkler, yani Avrupalı Hristiyanlar da siyah renkli şapka kullanırlardı. Ancak 1592'de III. Murad'ın hocası Vakurzâde, gayrimüslimlerin kıyafetlerinin Allah'ın emrettiği ölçülere uymadığını ileri sürerek, yeni bir düzenleme yaptı.

Vakurzâde, Sultan III. Murad'a "Kâfirlerin renk renk sarık giymelerinin tülbendin değerini artırdığını ve Müslümanlar'ı zarara soktuğunu" söyleyerek, durumun düzeltilmesi için padişah'tan izin aldı. Kıyafet düzenlemesindeki ilk işi Yahudi ve Hristiyanlar'ın sarık giymelerini yasaklamak oldu. Gayrimüslimler devletin emirleri doğrultusunda sarıklarını çıkartarak, Avrupalı Hristiyanlar gibi renk renk şapka giymeye başladılar.

III. Murad devrinde gayrimüslimlere uygulanan kıyafet yasaklarının denetimi de sıkılaştırıldı. Daha önceki padişahlar döneminde gayrimüslimlerin giyim kuşamlarını muhtesib denetlerken, III. Murad'dan itibaren kıyafet kontrolünü yeniçeri ağası yapmaya başladı.

♦ **Soru 7: Gayrimüslimler hangi kısıtlamalara tâbiydiler?**

Sultan III. Murad'dan itibaren Müslümanlar'ın ayrı, Hristiyanlar'ın ayrı, Yahudilerin ayrı kıyafetleri olmuştur. Bunun haricinde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında oturdukları evlerin tiplerinden binecekleri hayvanlara kadar ayırım yapıldı.

Gayrimüslimlerin, Müslümanlar için kutsal sayılan cami ve türbelerin etrafında oturmaları yasaktı. Yine kiliselerde çan çalınması, paskalya gibi dini günlerde silah ve havai fişek atılması yasaktı. 1856'dan sonra bu kısıtlamaların çoğu ortadan kalktı.

♦ **Soru 8: Gayrimüslimlerin Müslümanlaşma oranları ne kadardır?**

Osmanlılar, idareleri altında bulunan gayrimüslimleri Müslümanlaştırma siyaseti takip etmemişlerdir. Bu durum kimsenin din değiştirmeye zorlanamayacağı yönündeki klasik İslâm anlayışına dayanır. Bu yüzden imparatorluk döneminde Boşnak ve Arnavutlar dışında büyük oranda Müslümanlaşan topluluk yoktur.

♦ **Soru 9: Millet sistemi nedir?**

Osmanlı millet sistemi sık sık kullanılan bir tabirdir. Ancak bu ele alınırken imparatorluğun tarihi gelişimine dikkat edilmelidir. Dini cemaatlerle ilgili olarak XVIII. yüzyıldan itibaren millet tabiri kullanılmaya başlandı. Bu

dönemde Avrupalılar'ın Osmanlı gayrimüslim toplulukları üzerinde misyonerlik faaliyetleri artmıştı. Osmanlı yönetimi millet olarak adlandırdığı dini cemaatlerin liderlerinin yetkilerini artırarak misyonerlik faaliyetlerini azaltmaya çalıştı. "Millet sistemi" bugün bilinen manasını, XVIII. yüzyıldan itibaren ve özellikle de 1856 İslahat Fermanı'ndan sonra kazandı.

Bu kavram, her milletin kendi organizasyonu içerisinde, kendi inanç ve gelenekleri etrafında bir topluluk olarak örgütlenmesini ifade eder. Ancak millet sistemi, esas olarak etnik ve dil aidiyetine değil, din ve mezhep aidiyetine dayanır. Meselâ, Ermeniler tek bir ulus olarak değil Gregoryen, Katolik veya Protestan olmalarına göre üç millete ayrılmışlardı.

♦ **Soru 10: Osmanlı İmparatorluğu'nda hoşgörü var mıydı?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman olmayanlar, din değiştirmeye zorlanmadan devletin tespit ettiği kanunlar çerçevesinde ibadetlerini yerine getirip, yaşama hakkına sahiplerken, aynı durum Avrupa'da yoktu. İspanya'da 1492'de Gırnata'nın düşüşünden sonra bir müddet Müslümanlar'a karışılmamış, ancak daha sonra zorla Hristiyanlaştırma faaliyeti başlanmıştı. Hristiyan olmayı kabul etmeyenler ya öldürülmüş, ya da Osmanlı gemileri tarafından İspanya'dan alınarak Afrika'ya götürülmüşlerdi. Avrupa'da başka dinlere karşı müsamahasızlık yalnız Müslümanlar için

değil Yahudiler ve diğer Hristiyan mezhepleri için de mevcuttu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrimüslimlere davranışı çağına göre çok ileri ve kendi döneminde dünyanın diğer bölgelerinde mevcut olmayan bir tavidir. Ancak Osmanlı yönetiminin, gayrimüslimlere karşı davranışı devamlı olarak söylenildiği gibi "hoşgörü" değildir. O dönemde mevcut anlayışa göre bir Müslüman, *Kur'an-ı Kerim*'in emirlerine inanmayan birisini hoşgöremezdi. Hoşgörü, son din olarak iman ettiği inancına aykırıydı. Osmanlılar'ın gayrimüslimlere karşı davranışı ananevi İslâm anlayışı çerçevesinde "tahammül"dür. Ayrıca gayrimüslimlerin istedikleri gibi yaşadıkları ve ibadetlerini sürdürdükleri iddiaları da yanlışır. Gayrimüslimler devletin koyduğu kanunlar çerçevesinde hayatlarını sürdürmüşler ve Müslümanlar'a göre vatandaşlık hakları yönünden ikinci sınıf vatandaş olarak görülmüşlerdir. Gayrimüslimler, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra Müslümanlar'la eşit seviyeye gelmişlerdir.

♦ **Bibliyografya**

Gelibolulu Mustafa Âli ve *Künhü'l-Ahbâr*'ında II. Selim, III. Murat, III. Mehmet Devirleri, I-III, haz. Faris Çerçi, Kayseri 2000.

Peçuytu İbrahim, *Tarih-i Peçuytu (Peçevi)*, II, önsöz ve indeks: F. Çetin Derin- Vahid Çabuk, İstanbul 1980.

Robert Anhegger, "Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmaları", *Tarih ve Toplum*, sayı: 46-47 (İstanbul 1987).

Zeynep Aycibin, *XVII. Yüzyıl Sadrazamlarından Köprülüzâde Mustafa Paşa*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Benjamin Braude-Bernard Lewis, "Osmanlı Devleti İçerisindeki Hristiyanlar ve Yahudiler", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 4-5 (İstanbul 2000), s. 169-216.

Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, Harvard 1995.

Gülnehal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, 1839-1914*, Ankara 1989.

———, "İslam Hukuku'nda Zimmilerin Statüleri", *Kudret Ayiter'in Anısına Armağan*, İzmir 1988.

Christians and Jews in the Ottoman Empire, I-II, ed. Benjamin Braude-Bernard Lewis, New York 1982.

Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat, Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997.

Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara 2001.

- , *Ondokuzuncu Yüzyılda Balkanlarda Kilise*, Ankara 1987.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara 1989.
- , *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1997.
- , "XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Hukukî, İctimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten*, sayı: 188 (Ankara 1984), s. 1119-1149.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *Otam*, I (Ankara 1990), s. 117-125.
- , "Kurumsal Açıdan Gayrimüslimler, Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, III, İstanbul 1992.
- , "Osmanlı Devletinde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, sayı: 213 (Ankara 1991), s. 376-386.
- Mehmet Erkal-Halil İnalçık, "Cizye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 42-48.
- Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*, İstanbul 1989.

Charles Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge 1983.

———, *The Ortodoks Church an Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge 1969.

Ali Güler, *XX. Yüzyılın Başlarının Askerî ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'de Gayrimüslimler*, Ankara 1996.

Ufuk Gülsoy, "İslahat Fermanı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX, 185-190.

"Haraç/Osmanlı Devleti", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, 88-90.

F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, II, Oxford 1929.

Halil İnalcık, "Ottoman Galata 1453-1553", (Paris 1991), *Premiere Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. Edhem Eldem, İstanbul 1991, s. 17-105.

———, "The Satus of the Grek Orthodox Patriarch Under the Ottomans", *Turcica*, XXIII (1991), s. 407-436.

Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977.

M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, İstanbul 2004.

Bekir Küttükoğlu, "Murad III", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 615-625.

Ebûl-ulâ Mardin, "Haraç", *İslâm Ansiklopedisi*, V/1, 222-225.

Justin McCarty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

B. C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", çev. Şinasi Altundağ, *Belleken*, sayı: 32 (Ankara 1944), s. 599-652.

İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, X, ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara 2002, s. 216-220.

———, "Millet-Osmanlılar'da Millet Sistemi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX, s. 66-70.

Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 418-427.

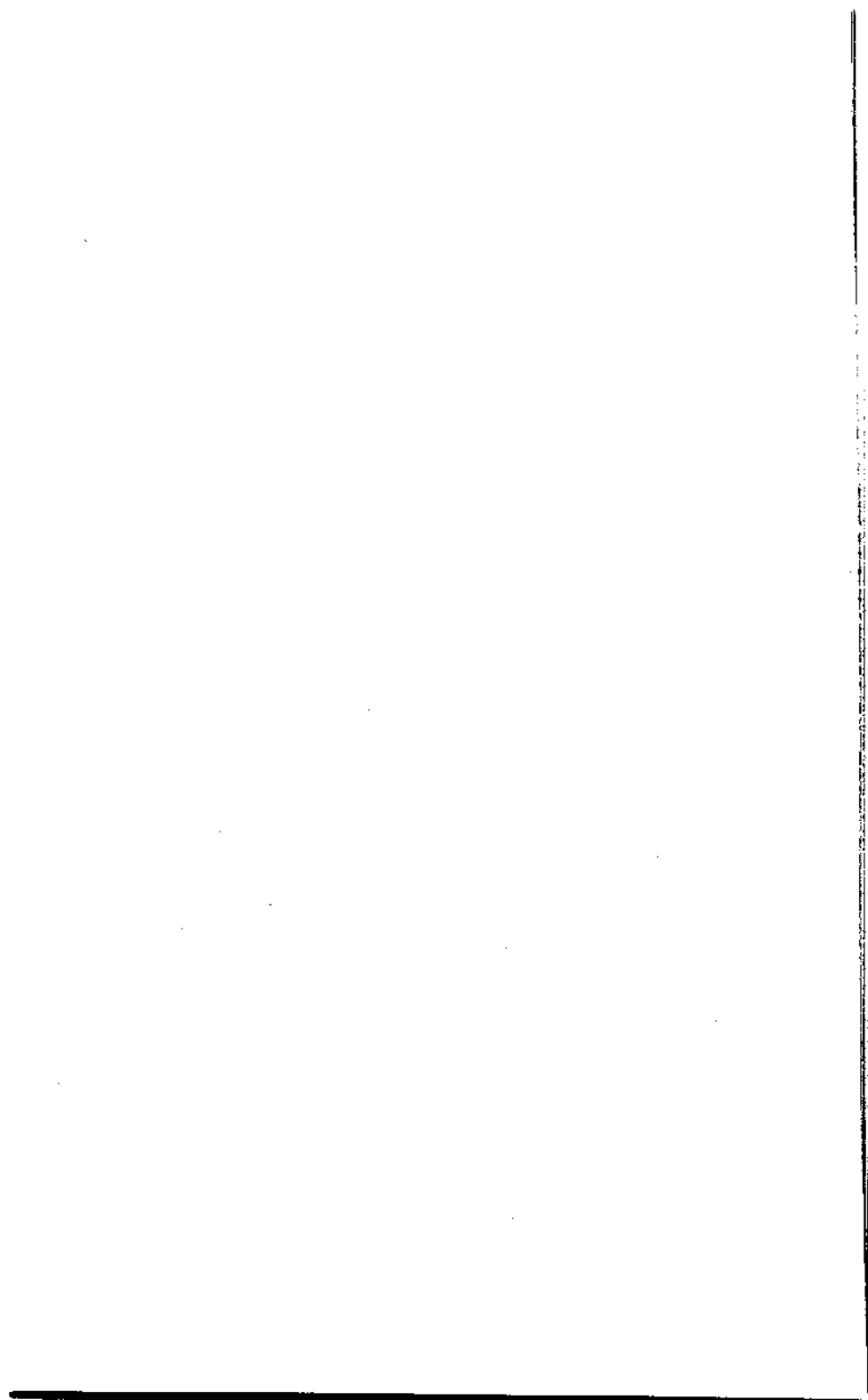
Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.

Pinelopi Stathis, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, çev. Foti-Stefo Benlisoy, İstanbul 1999.

M. Ursinus, "Zur Diskussior um Millet im Osmanischen Reich", *Sûd-Dost Forschungen*, XLVIII (1989), s. 195-207.

———, "Millet", *Encyclopedia of Islam*², VII, 61-64.

Durmuş Yılmaz, *Fransa'nın Türkiye Ermenilerini Katolikleştirme Siyaseti*, Konya 2001.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TÜRKMEN AŞİRETLERİ

♦ Soru 1: *Türkmen, Yörük nedir?*

Türkmen ismi, Müslüman olan Oğuzlar'a verilen bir isimdi. Zamanla bütün Oğuzlar'ın ortak adı oldu. Ancak daha sonra Türkmen kelimesi konar göçer hayat tarzını ifade etmek için kullanıldı. Türkmenler'e, XIV. yüzyıldan itibaren "Yörük" de denildi. Yörük kelimesi "yürümek" fiilinden türetilen bir kelimeydi ve aşiretlerin konar-göçer yapısını belirtmek için kullanılırdı.

Bir iddiaya göre Osmanlı yönetimi, Anadolu'daki en büyük rakipleri olan Karamanlılar'ın Türkmen olarak ortaya çıkması yüzünden, kendi topraklarında kalan aşiretleri "Yörük" diye niteleyerek Karaman Beyliği ile ortak bir payda da buluşmasını engellemek istemişlerdi. Kızılırmak

yayının batısında kalan bölgelerde konar-göçerlik edenlere Yörük bu çizginin doğusunda kalanlara ise Türkmen denilmiştir. Diğer bir iddiaya göre Anadolu'ya ilk gelen konar-göçer Türkler, Yörük ikinci göç dalgasıyla gelenler ise Türkmen olarak nitelendirilmişlerdir. Bugün bazı araştırmalarda Yörük ve Türkmenler'in aynı ve farklı birer etnik grup gibi gösterilmesi yanlış ve kasıtlıdır. Yörük ve Türkmenler, aşiret hayatı yaşayan Türkler'dir.

♦ **Soru 2: Kuruluş döneminde aşiretlerin rolleri neydi?**

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu unsuru Oğuzlar'ın Kayı Boyu'na mensup Karakeçili Türkmenleri idi. Beyliğin kurucusu Osman Gazi de bir boy beyi idi. Moğol istilası sırasında Anadolu'ya gelen Kayılar, uzun yolculukları esnasında dağılmışlar ve bu boyun küçük bir paçası Marmara bölgesine gelip Söğüt'e yerleşmişti.

Beyliğin ilk askeri kuvvetleri aşiretlerden oluşuyordu. Daha sonra beylik büyüdükçe savaş zamanlarında bir araya gelen aşiret kuvvetleri ihtiyaca cevap vermemeye başladı. Orhan Gazi devrinde Türk köylülerinden vergi muafiyeti karşılığında yaya ve müsellemler adı altında daimi birlikler oluşturuldu. Osmanlılar'ın sürekli fütuhatla büyümesi yaya ve müsellemler birliklerinin de yetersiz kalmalarına yol açtı. Bunun üzerine I. Murad devrinden itibaren esir alınan Hristiyanlar'dan Kapıkulu askeri yetiştirilmeye başlandı. Merkezi ordunun kurulmasıyla birlikte aşiretler yavaş yavaş Osmanlı ordusunda kullanılmamaya

başlandı. Osmanlılar'dan önceki ve imparatorlukla çağdaş Türk devletlerinin çoğunda aşiretler orduların ana unsurlarını oluşturmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda tam tersi bir durum yaşandı. Osmanlılar, zaman zaman bazı aşiretleri fethedilen yerlere iskân ederek, o bölgelerin Türkleşmesinde kullandılar.

♦ **Soru 3: Osmanlı yönetimi Türk aşiretlerini hor gördü mü?**

Osmanlı İmparatorluğu, hâkimiyeti altına aldığı toplulukların iktisadî faaliyetlerinin devamından yana bir siyaset izlediğinden, Türkmenler'in de hayat tarzlarına müdahale etmemiştir. Osmanlı yönetimi aşiretleri imparatorluk ekonomisinin parçalarından birisi olarak görmüş ve Türkmenler'i aşiretlerine göre sayımlarını yaparak, bunlara sancak veya kaza statüsü vermişti. Özellikle aşiretlerin yetiştirdiği hayvanlara ve ürettikleri mallara imparatorlukta ihtiyaç duyulduğu için Türkmenler'in konar-göçer hayata devam etmeleri merkezî yönetiminin işine geliyordu.

Divân-ı Hümayûn, aşiretlerin adli veya hukukî meselelerinin yerinde çözülmesine yönelik kanun ve emirler çıkarmıştı. Tufan Gündüz'e göre, böylece belli bir idarî yapılanmaya sahip, yaylak-kışlak mahalleri önceden tayin edilmiş ve topluca yaptıkları göç hareketleri takip edilebilen kalabalık Türkmen teşekkülleri ortaya çıkmıştı.

Osmanlı yönetimi, vergileri rahat toplamak ve aşiretlerin yaylak-kışlak güzergâhı arasındaki yerleşik hal-

kın rahatsız edilmemesi için konar-göçerleri bir arada tutmaya gayret gösterirdi. Tufan Gündüz'e göre, devlet nüfusu artan bir aşiretin bölünerek yeni bir cemaat meydana getirmesine de karışmazdı. Yeni bölünen bir cemaat nüfus durumuna göre *mahalle* veya *oymak* adıyla anılırdı. Bunlar, başlangıçta ayrıldıkları aşiretin bir parçası olarak kaydedilirler, eski kethüdalarının idaresinde kalırlar ve daha önce birlikte konup-göçtükleri aşiret ile konup-göçmeye devam ederlerdi. Eğer, nüfus olarak temsil edilecek güce ulaşırlarsa kendi içlerinden seçtikleri bir kethüda tarafından idare olunurlar, genellikle o kethüdanın adını alırlar ve *cemaat* olarak anılırlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, konar-göçer toplulukları hiçbir zaman kendine rakip olarak görmemiş, onlara imparatorluk tebaasının bir bölümü ve ekonominin bir parçası olarak bakmış ve asayiş bozmadıkları sürece üzerlerine gitmemiştir. Nitekim aşiretler de Celali isyanlarının en yoğun olduğu devirlerde bile nadir olarak eşkiyalık faaliyetlerine katılmışlardı.

İktisadi açıdan Türkmenler, köylüler ve şehirli-lerin yanında üçüncü bir gücü oluşturmaktaydı. Osmanlı yönetiminin Türkmenler'e yönelik özel bir siyaseti yoktu. Temelde iktisadi faaliyetin devamına ve asayişe bakılıyordu. Devlet tebaasından hiç bir gurubu diğerinden daha üstün ya da daha aşağı seviyede görmemiştir.

Paul Wittek'e göre, aşiretler, Osmanlı cemiyetine girerek, bu toplumda Türk unsurunu devamlı olarak kuvvetlendirip, yenilemişlerdir.

♦ **Soru 4: Türkmenler devlete nasıl bakıyorlardı?**

Safevi Devleti'nin kurulduğu XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başlarında bazı aşiretler, İran'a göçederken, bu aşiretlerin bir kısmı Anadolu'da kalmıştı. Yoğun Safevi siyasetinin tesiriyle bazı Türkmenler, Osmanlı yönetimine karşı bir tavır takındılar. Ancak bu durum Anadolu'daki Türkmenler'in tamamının arasında değil, Orta ve Güney Anadolu'daki bazı aşiretler için söz konusuydu. Nitekim devletin aldığı tedbirler sonucunda XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgelerdeki aşiretler de devlet yönetimine boyun eğdi.

Türkmenler'in devlete bakışlarında marazi bir durum yoktu. Çoğu iddiaların aksine, devlete karşı çoğu zaman uzlaşmacı ve itaatkâr bir yol takip ettiler. Devlete itaatin önemli bir göstergesi kabul edilen vergi verme ve hukuk kurallarına uyma konularında Türkmenler'in uyumlu bir çizgide oldukları tespit edilmektedir. Toplamlar daha ziyade güven ortamının bozulduğu durumlarda devlet ile anlaşmazlığa düşerler. Böyle bir durum söz konusu olmadığı zamanlarda aşiretlerin devletle çatışmaları için bir sebep yoktu.

Aşiretler, iktisadî hayatlarının güvence altına alınması için zaman zaman vergi vermeyeceklerini ve da-

ölacaklarını söyleyerek devlet yönetimini tehdit etmişler ve devlet de vergi kaybına uğramamak için gerekli düzenlemeleri yapmıştı.

♦ **Soru 5: Osmanlı döneminde aşiretler Anadolu'da hangi bölgelerde yaşıyorlardı?**

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan aşiretlerin büyük bölümü Anadolu'da bulunuyordu. Anadolu'daki en büyük iki aşiret Uluyörük ve Dulkadirli Türkmenler'i idi. Uluyörük, Tokat, Sivas, Çorum, Kırşehir, Çorum, Ankara, Eskişehir ve Yozgat'ta; Dulkadirli Türkmenleri ise Maraş, Kırşehir, Yozgat, Adana, Urfa, Adıyaman, ve Kayseri'de yaşıyorlardı. İki aşiretin XVI. yüzyıldaki toplam nüfusu 300 bin civarındaydı. Anadolu'da orta büyüklükteki bir şehrin bu dönemde 5 ile 10 bin kişilik bir nüfusa sahip olduğu göz önüne alındığında aşiretlerin nüfusu oldukça büyük bir rakamdır.

Konya Bozkır'nda Atçekenler; Trabzon, Giresun, Gümüşhane ve Balıkesir'de Çepniler; Kayseri'de Avarlar; Sivas'ın güneyinde (Divriği, Şarkışla, Kangal, Gürün ve civarı) Yeni İl Türkmenleri (Dulkadir ve Halep Türkmenleri'nden meydana geliyordu); Ankara ile Bursa arasında Karakeçililer; Diyarbakır, Urfa, Mardin, Erzurum ve Kars civarlarında Bozulus Türkmenleri (Akkoyunlu aşiretleri); Manisa'da Ellici ve Mukataa Yörükleri; İç Ege'de (Kütahya, Uşak, Denizli) Bozguş Yörükleri, Kılcan Yörükleri ve Akkeçili Yörükleri; Denizli'de Kayı Yörükleri

ve Çobanlar Yörükleri; Aydın'da Karacakoyunlar, Çuga Yörükleri ve Çulluyan Yörükleri yaşıyorlardı.

Muğla ve civarında Kayı, Kızılcakeçili, Kızılcakoyunlu, Divane Ali, Balıkcı ve Horzum aşiretleri; Mersin ve civarında İçel Yörükleri, Kütahya'da Kütahya Yörükleri; Antalya'da Teke Türkmenleri, Bolu'da Bolu Yörükleri; Hatay ve civarında Özeroğulları (Üzeyir Türkmenleri); Adana'da Ramazanlı Uluşu; Tarsus'ta Varsaklar; Kastamonu'da Kastamonu Yörükleri; Kayseri, Isparta, Afyon, Aydın, Balıkesir, Kütahya, Niğde, Aksaray, Nevşehir ve Kırşehir'de Danişmendliler yerleşmişlerdi.

♦ **Soru 6: Aşiretler, Anadolu'nun dışında hangi bölgelerde yaşıyorlardı?**

Anadolu dışında Rumeli ile Suriye ve Irak'ta da Türk aşiretleri vardı. Rumeli'deki aşiretler Rumeli Yörükleri diye anılırlardı ve bu bölgeye Osmanlılar tarafından Anadolu'dan getirilerek yerleştirilmişlerdi. Rumeli Yörükleri içindeki büyük aşiretler; Naldöken Yörükleri, Tanrıdağı (Karagöz) Yörükleri, Selanik Yörükleri, Kocacık Yörükleri, Ofcabolu Yörükleri, Vize Yörükleri idi.

Suriye ve Irak'taki Türkmenler, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce bu bölgelere yerleşmişlerdi. Halep ve civarında Halep Türkmenleri, Hama'da Selluriye (Salur) Türkmenleri ile Hama Bayadı, Hırmus'ta Salur, Avşar ve Bayındır boylarına mensup Türkmenler, Trablusşam ve Lazkiye'de de yine Avşar, Salur ve Bayındır boylarına mensup aşiretler yaşıyorlardı. Şam civarında da Bayad-

lar vardı. Irak'ta özellikle Kerkük bölgesinde yoğun bir Türkmen nüfusu mevcuttu.

♦ **Soru 7: Aşiretler nasıl idare ediliyorlardı?**

Aşiretler genellikle idari statüde bir kaza itibar olunur ve kadı tarafından idare edilirlerdi. Türkmenler vergilerini toplayıp, devlete teslim edenlere Türkmen Ağası veya Türkmen Voyvodası denilirdi. Aşiretlerin Divân-ı Hümayûn ile irtibatını sağlayanlar, aşiret ileri gelenleri tarafından en büyük cemaatten seçilip, padişah tarafından tayin edilen boy beyleri sağlıyordu. Ayrıca Türkmenler'in bir diğer yöneticisi olan kethüdalar ise her aşiret grubunun temsilcisi durumunda olup, kendi cemaatleri içinden seçilip, devlet tarafından tanınıyorlardı.

Türkmenler için çıkarılmış özel kanunlar vardı. Kanunnâmelerde, aşiretlerin yaylak ve kışlak yolculukları sırasında bir yerde durmamaları, durmaları gerekirse üç günden fazla oturmamaları ve çevreye zarar vermeme-leri, zarar verirlerse tazmin etmeleri yazılıdır.

♦ **Soru 8: Aşiretler nasıl isim alırlardı?**

Türkmenler, Anadolu'da çoğunlukla mensup oldukları Oğuz boylarının isimlerini kullanmamışlardı. Aşiretler, Anadolu'da yeni isimlerle de anıldılar. İlhan Şahin'in tespitlerine göre, aşiretler bu isimleri şu sebeplerden almışlardı:

1- Yaşadıkları coğrafi bölgenin ismini aldılar (Bolu Yörükleri, Halep Türkmenleri, Turhal Yörükleri).

2- Boy beyinin veya aşiretin kethüdasının ismini aldılar (Haydarlı, Hüseyin Hacılı).

3- Yaptıkları işe göre isim aldılar (Atçekenler, Okçu İzzendinli, Yayı Bedir).

4- Mensup oldukları siyasi teşekkülün ismini aldılar (Dulkadirli Türkmenleri, Ramazanlı Ulusu).

5- Mensup oldukları Oğuz Boyu'nun ismini taşıdılar (Avşar, Kayı, Salur).

6- Mali ve hukuki statülerine göre isim aldılar (Ellici Yörükleri, Mukataa Yörükleri, Yüzdecıyan Yörükleri).

♦ **Soru 9: Osmanlı yönetimi aşiretleri yerleşik hayata geçirmeye çalıştı mı?**

Rudi Paul Lindner, Osmanlı İmparatorluğu'nun binlinçli olarak Türkmenler'i ekonomik açıdan yıkıma uğratmaya yönelik bir siyaset izleyerek, konar-göçerlere yerleşik hayata geçmekten başka hiçbir alternatif bırakmadığını iddia eder. Ancak bu ve benzeri iddialar doğru olmayıp Türkiye'de son yıllarda aşiretler üzerine yapılan araştırmalarda Lindner'in savunduğu görüşler bütünüyle çürütülmüştür.

Osmanlı yönetimi, aşiretleri ekonominin ayrılmaz bir parçası olarak gördüğü için yürüttükleri iktisadi faaliyetleri sürdürmelerini istiyordu. Devletin istisnai durumlar

dışında aşiretleri yerleşik hayata geçirmek gibi bir niyeti yoktu. İskân faaliyetleri başlangıçta programsızdı. Aşiretleri toprağa yerleşmeye devletin teşvik ettiği veya zorladığına dair örnekler azdı. Mecburi iskân döneminde bile bazı aşiretler iktisadi güçlerini kaybetme ihtimaline karşı iskân harici tutulmuşlardı. Devlet özellikle XVII. yüzyılın sonlarında imparatorluğun ekonomik yapısının alt üst olması üzerine aşiretleri iskâna tâbi tutmaya başladı.

Viyana bozgun yıllarından sonraki uzun savaş döneminin meydana getirdiği iktisadi darlık yüzünden halk kitleler hâlinde topraklarını terkedip, yerleşim yerlerini boş bırakarak, vergi gelirinin azalmasına yol açtılar. Yine bu dönemde toplumsal ve ekonomik dengelerin bozulması sebebiyle aşiretlerin de yaylak ve kışlak mahallerini terk etmeleri imparatorlukta kaos ortamını daha da büyüttü. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi, 1691-1695 yılları arasında harap ve boş yerleri imar edip, iskâna açmak için aşiretleri bazı bölgelerde zorla iskân etti. Ancak bazı aşiretler, yerlerini beğenmeyerek iskân edildikleri mahalleri terk ettiler.

♦ Soru 10: Türkmenler göçebe miydi?

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Türkmen aşiretleri konar göçer bir hayat tarzını benimsemişlerdi. Göçebeler gibi devamlı göçetmezler, sadece yaylak ve kışlak mahalleri arasında gidip, gelirlerdi. Bu yüzden de aşiretlere konar-göçer denilirdi. Aşiretler, yaylalarında hayvancılık, kışklalarında ise çiftçilik yaparlardı. Kışlak ma-

halleri zamanla önce mezaraya, sonra da köye dönüşmüş ve aşiretler buralara yerleşmişlerdi. Osmanlı zamanındaki aşiretlerden tamamıyla göçebe karakteri gösteren nadir gruplardan biri Halep Türkmenleri'ydi.

♦ **Bibliyografya**

A. Sinan Bilgili, *Tarsus Kazası ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001.

———, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", *Türkler*, VII, Ankara 2002.

Feridun M. Emecen, "Ağnam Resmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, I, 478.

Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul 1991.

M. Tayyib Gökbiçgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul 1957.

Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazkiyye(Denizli) Kazası*, Ankara 2000.

Yusuf Habıçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1991.

Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, Ankara 1997.

———, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul 2005.

———, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçer Raiyyete Dair, Akademik Araştırmalar, III (Erzurum 1996) s. 84-87.

- , "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmajı", *Osmanlı*, VII, Ankara 2000.
- , "Kayseri'de Mezra'aların Köye Dönüşmesinde Konar-Göçer Aşiretlerin Rolü", *II. Kayseri ve Çevresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1998.
- , "Köyden Kasabaya: Gülşehir'in Doğuşunun Hikayesi", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2002, s. 171-177.
- , "Konar Göçer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, 161-163.
- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, I, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.
- , "Yürüks, Their Origins, Expansion and Economic Role", *Oriental Carpet and Textile Studies I*, ed. R. Pinner and W. Denny, Londra 1986.
- Mehmet İnbaşı, *Rumeli Yörükleri, 1544-1675*, Erzurum 2000.
- Hasan Basri Karadeniz, *Atçeken Oymakları*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.
- Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nın İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989.
- R.P. Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar* (Çev. Müfit Günay), Ankara 2000.

- Ragıp Memişoğlu, "Boynuinceli Türkmenleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 100 (Şubat 1996), s. 147-167.
- Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1990.
- Hüseyin Özdeğer, "Halep Bölgesi Türkmenleri", *İ. Ü. Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 1987.
- Kâmil Su, *Balıkesir ve Civarında Yörük ve Türkmenler*, İstanbul 1938.
- Faruk Sümer, *Oğuzlar/Türkmenler*, İstanbul 1981.
- , *Safevi Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara 1976.
- İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülahazalar", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, İstanbul 1987.
- , *Yeni İl Kazası ve Yeni İl Türkmenleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.
- , *XVI. Asırda Halep Türkmenleri*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12(1981-82), s. 687-712.
- Mehmet Taşdemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara 1999.

1000 Soruda Osmanlı İmparatorluğu 6

Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk Aşiret-
lerin Rolü", çev. Ercüment Kuran, *Tarih Dergisi*,
sayı. 17-18 (İstanbul 1963).

A.R Yalman (Yalçın), *Cenup'ta Türkmen Oymakları*,
I, haz. Sabahat Emir, Ankara 1977.

Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri,
Ankara 2000.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ŞEHZÂDELİK

♦ Soru 1: *Osmanlı İmparatorluğu'nda şehzâdelerin tahta çıkma statüsü ne idi?*

Türkler'in millet olarak tarih sahnesine çıkıp, devlet yapısını oluşturmaları Mete Han (Oğuz Han) yönetimindeki Büyük Hun İmparatorluğu zamanında gerçekleşti. Bu yüzden daha sonraki dönemlerdeki birçok uygulama Oğuz töresi olarak adlandırılmıştır. Günümüzde bazı araştırmalarda, Oğuz töresine göre devletin hanedanın ortak malı olduğu söylenir. Ancak bu yanlıştır. Ortak olan devlet değil, yönetimdir. Türk devlet geleneğine göre devlet hanedan üyeleri tarafından ortak olarak idare edilirdi.

Türk devlet başkanı seçiminde, kesin kurallara bağlanmış bir sistem yoktu. Hanedanın her üyesinin devlet başkanı olma hakkı vardı. Genelde, devletin merkezine ilk olarak ulaşp, ordu ve hazineyi kontrol altına alan şehzâde devlet başkanı olurdu. Veraset sisteminin olmaması tarih boyunca devamlı olarak kaosa sebep olmuştur.

♦ **Soru 2: Osmanlı şehzâdeleri nasıl yetişirlerdi?**

Osmanlı şehzâdeleri, eğitimlerinin teorik kısmını sarayda almaya başlardı. Dönemin önde gelen âlimleri şehzâdelere hoca olarak tutulurdu. Hocalar, bir ihtiyar ve siyah elbiseler giymiş bir kadınla beraber Harem kadınlarına görünmeden saraya gelirlerdi. Şehzâdeler eğitimleri sırasında özellikle Arapça ve Farsça'yı da öğrenirlerdi. Şehzâdeler sarayın üçüncü avlusunda içoğlanlarla birlikte ata binme ve savaş talimleri yaparlardı. Osmanlı şehzâdeleri eğitimlerinin pratik kısmını da yöneticilik yaptıkları sancaklarda öğrenirlerdi.

♦ **Soru 3: Şehzâdelerin sancağa gönderilmesi ne zaman sona erdi?**

Kanunî döneminde Şehzâde Bâyezid'in isyan etmesinden sonra sancaklara sadece veliaht olan padişahın en büyük oğlu gönderildi. II. Selim'in oğlu III. Murad ve III. Murad'ın oğlu olan III. Mehmed Manisa'da

sancakbeyi olarak görev yaptılar. Ağabeyleri sancak valiliği yaparken diğer şehzâdeler Topkapı Sarayı'nda denetim altında yaşarlardı. Tahta çıkan şehzâde kardeşlerini öldürttü. 1595'te tahta geçen III. Mehmed devrinde en büyük şehzâde de sancağa gönderilmedi. Bütün şehzâdeler Topkapı Sarayı'nda yaşamaya başladılar.

I. Ahmed 1603'te tahta çıktığında, çocuğu olmadığı için kardeşi Şehzâde Mustafa'yı öldürtmedi. Oğulları olduktan sonra da devlet adamları kardeşini öldürmesine izin vermediler. Bu tarihten sonra Osmanlı hanedanının bütün üyeleri Topkapı Sarayı'nda denetim altında yaşadılar.

♦ **Soru 4: Şehzâdelerin sancak yöneticiliği kâğıt üzerinde nasıl devam etti?**

III. Mehmed devrinde şehzâdelerin sancağa gönderilme adetleri sona ermişti ama veliaht şehzâdeye sancak tevcih edilmeye de devam ediliyordu. Hanedanın en büyük şehzâdesi kâğıt üzerinde bir sancak yöneticiliğine tayin edilirdi. Ancak sancağa şehzâdenin yerine vekili olarak bir devlet adamı mütesellim adıyla gönderilirdi. Sultan İbrahim'in oğlu Şehzâde Mehmed'e 4 yaşındayken Manisa Sancağı tevcih edilmiştir. IV. Mehmed'den itibaren şehzâdelere kâğıt üzerinde sancak tevcihi uygulanması da sona ermiştir.

♦ **Soru 5: Şehzâde sancakları hangileriydi?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda şehzâdeler babalarının padişahlığı döneminde yanlarına lala adı verilen tecrübeli bir devlet adamıyla birlikte sancaklara vali olarak gönderilirlerdi. Sancak valiliği sayesinde Şehzâdeler devlet idaresini öğrenirlerdi. Manisa, Kütahya ve Amasya gibi şehirler "şehzâde sancağı" olarak tanınırdı. Ancak şehzâdelerin yöneticilik yaptığı sancaklar bunlarla sınırlı değildi. Hal-
dun Eroğlu'nun araştırmasına göre Osmanlı tarihi boyunca şehzâdeler şu şehirlerde görev yapmışlardır:

"Bursa, İnönü, Sultanhisar, Kütahya, Amasya, Manisa, Trabzon, Şebinkarahisar, Bolu, Kefe, Konya, Akşehir, İzmit, Balıkesir, Akyazı, Mudurnu, Hamidili, Kastamonu, Menteşe (Muğla), Teke (Antalya), Çorum, Niğde, Osmancık, Sinop ve Çankın".

Sancağa çıkan son şehzâdeler Manisa'da görev yaptılar. Daha önce tahta çıkan şehzâdeler Amasya'da görev yaparken, sonrakilerin Manisa'ya gönderilmesinin sebebi şehzâdelerin İstanbul'a daha yakın olan Manisa'da kontrollerinin daha rahat yapılabilmesindendi.

♦ **Soru 6: Şehzâde lalalarının görevleri nelerdi?**

Osmanlılar'dan önce şehzâdelerin yanına "atabey" adı verilen görevliler verilirdi. Aynı sistem Osmanlılar'da geliştirilerek kullanılmaya devam edildi. Osmanlılar'da şehzâdelerin yanındaki görevlilere "lala" dendi.

Osmanlı şehzâdeleri bir sancağa gittiklerinde yanlarında bulunan lala bölgenin idaresinden ve şehzâdenin eğitiminden sorumlu olurdu. Merkezden yazılan yazılarda şehzâde değil lala muhatap alınırdı. Şehzâdelerin davranışlarından lalalar sorumlu tutulurdu. Lala aynı zamanda şehzâdenin padişahın otoritesine karşı herhangi bir faaliyete girmesini de engellerdi.

Şehzâdelerin sancağa çıkma uygulaması sona erdikten sonra lala tayini yine devam etmiş, ama bu defa lalalar saray görevlilerinden seçilmişti.

♦ Soru 7: *Şehzâdeler sarayda nereye hapsedildiler?*

IV. Mehmed, 1653'te hanedanın diğer erkek üyelerini Topkapı Sarayı'nda Harem'e bitişik "şimşirlik" denilen yerde hapsedirdi. Sultanın kardeşleri Şehzâde Süleyman, Şehzâde Ahmed ve Şehzâde Selim şimşirliğin ilk misafiriydiler. Bir adı da "kafes" olan bina 12 odadan meydana geliyordu. Binada şehzâdeler için hamamlar vardı. Yüksek duvarlarla ve şimşir ağaçlarıyla çevriliydi. Şehzâdegân Dairesi olarak yaptırılan bina adını çevresindeki ağaçlardan almıştı. Binanın çift taraflı demirlerle kilitlenen iki kapısı vardı. Kapıların hem önünde hem de arkasında zenci hadım ağalar nöbet tutarlardı.

Şimşirlik binasını 1756'da gören Fransız tüccar Jean Claude Flachet, binanın sağlam bir kaleye benzediğini ve kasvetli bir görüntüsünün olduğunu söyler.

Şimşirlikte tutulan şehzâdeler tam bir hapis hayatı yaşıyorlardı. Kimseyle haberleşmelerine izin verilmezdi. Hastalandıklarında bile padişah'tan izin alınmadan hekimler şimşirliğe gidemezlerdi. Şimşirlikte yaşayan şehzâdeler birbirleriyle de fazla görüştürülmezlerdi. Dönemin padişahı müsaade ederse, Eski Saray'da bulunan anneleri şimşirliğe gelerek oğullarını görebilirlerdi.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren şehzâdelerin şimşirlikte hayatları biraz rahatladı. 1753 ile 1757 yılları arasında tahta bulunan III. Osman zamanında şimşirlik binasının şekli değişti. Duvarlar alçaltılarak, binaya pencereler açıldı. Padişahlar, Beşiktaş'taki saraya veya başka saraylara gittiği zamanlar yanlarında şehzâdeleri de götürmeye başladılar.

♦ **Soru 8: Şehzâdelerin sarayda hapsedilmesi ne netice verdi?**

Padişahlar bayram törenleri haricinde şimşirlikte yaşayan şehzâdelerle görüşmezdi. Hapis hayatı yaşayan şehzâdeler hocalardan eğitim de alamazlar, ancak cariyelerden bir parça okuma yazma öğrenirlerdi.

Şimşirlik Osmanlı padişahlarının kardeş ve yeğenlerini toplu olarak öldürtmesini önledi. Fakat saraydaki şehzâdeler tahttaki padişah için zaman zaman bir tehdit unsuru olarak kullanıldılar. Şimşirlikteki hayat, Osmanlı tahtına çıkan padişahların silik kalmasına yol açtı. Özellikle XVII. yüzyılın ikinci yarısında tahta çıkan şehzâdelerin çoğu doğru düzgün eğitim almadıklarından ve dünyadan

haberdar olamadıklarından tahta çıktıklarında ne yapacaklarını bilmiyorlardı.

Kardeş katli, özellikle de küçük yaştaki şehzâdelerin öldürülmesi bugün bize vahşet gibi geliyor. Ancak herşeyi döneminin şartları içerisinde değerlendirmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan kardeş katli bütün Türk tarihinin meselesidir. Bunun temelinde de devlet başkanının seçiminde bir sistemin olmayışı, veliahtlık kurumunun oluşturulmayışı yatar. Bunun tesirleri günümüzde siyasi partilere dahi uzanır. Siyasi partilerde de mevcut parti başkanından sonra yerine kimin geçeceği belli değildir. Bu durum Türk tarihindeki devlet başkanlığı ile yakından alakalıdır.

Kardeş katlini ortadan kaldırmak için veraset sisteminin oluşturulması gerekliydi. Bu uzun süre yapılamamış, ancak XVII. yüzyılın başlarından itibaren ekberiyet sistemiyle, hanedanın en yaşlı üyesinin tahta geçmesi sağlanabilmiştir. Ancak şehzâdelerin sarayda "şimşirlik" adı verilen dairede hapis tutulması olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Hayatı ve devlet idaresini tanımadan sarayda hapis hayatı yaşayarak yetişen padişahların önemli bir kısmı silik şahsiyetler olmuşlardır.

Kardeş katlinin meşrulaştırılıp, isyan etmeden şehzâdelerin öldürülmesi, Osmanlılar'ı bütün Türk tarihi içerisinde farklı bir konuma taşımıştır. Bu sayede önceki Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlılar'da bölünme yaşanmamıştır. Türk tarihi incelendiğinde devletlerin taht kavgaları sonucunda birçok parçaya ayrıldığı görülür. Birliğini sağla-

yıp, tek hükümdar otoritesini tesis eden Osmanlılar, bu sayede de Avrupa'da üstünlük kurmuşlardır. Olumsuz bir hadise, yani kardeş katli 600 yıl devam edecek büyük bir imparatorluğun gerçekleşmesindeki en önemli köşe taşlarından birisidir.

♦ **Soru 9: En son şehzâde ne zaman öldürüldü?**

Osmanlı hanedanında ilk olarak I. Ahmed kardeşi Mustafa'yı öldürtmemişti. Ancak kardeş katli hemen kalkmadı. Sonraki padişahlar tahtlarını güvence altına almak için fırsat buldukça kardeşlerini öldürttüler.

I. Ahmed'in oğlu II. Osman kendisinden birkaç ay küçük kardeşi Şehzâde Mehmed'i hükümdarlığı sırasında öldürttü. Daha sonra tahta çıkan IV. Murad da fırsatını bulduğunda, özellikle İran'a karşı başarı kazandıkça, zaferlerini kullanarak kardeşlerini öldürttü. Bu yüzden öldüğünde hayatta kalan tek kardeşi İbrahim'in de psikolojisi bozulmuştu.

IV. Mehmed, kardeşlerini öldürtmeye çalıştıysa da başta valide sultan olmak üzere, devlet ileri gelenleri buna engel oldular. Hatta sultanın bu teşebbüsünü duyan halkın gösteri yaptığı söylenilir. IV. Mehmed'in teşebbüslerinin başarılı olmamasıyla kardeş katli dönemi bir istisna dışında sona ermiştir.

IV. Murad'ın 1638'de kardeşi Kasım'ı öldürtmesinden 116 yıl sonra 1756'da bir şehzâde daha öldürül-

düğü rivayet edilir. Ancak ispatlanmamıştır. Bu rivayet şöyledir: 1754 ile 1757 yılları arasında Osmanlı tahtında bulunan III. Osman kendisine rakip olarak gördüğü amcaoğlu Şehzâde Mehmed'i öldürtmeye kalktığında dönemin sadrazamı Hekimoğlu Ali Paşa padişaha karşı çıktı. III. Osman emrine karşı çıkan sadrazamına "hain" deyince Hekimoğlu Ali Paşa "Hainliği katillîğe tercih ederim" cevabını verdi. Bunun üzerine III. Osman sadrazamını 19 Mayıs 1755'te azletti. Aradan bir buçuk yıl geçtikten sonra Aralık 1756'da dönemin sadrazamı Bahir Mustafa Paşa'nın yardımıyla kardeşini zehirletti. Fakat dedikodular başlayınca sadrazamını azletti. O dönemde şimsirlikte hapis bulunan III. Mustafa'nın ağabeyinin akıbetine uğramamak için ilaç kullandığı rivayet edilir. III. Mustafa tahta çıkınca Bahir Mustafa Paşa'yı idam ettirmiştir.

♦ Soru 10: Şehzâdelerin çocukları ne olurdu?

Şehzâdelerin hizmetinde cariyeler ve hadım ağalar vardı. Fakat ağalar yanlarında biri olmadan şehzâdelerle görüşemezlerdi. Hadım ağalar şimsirlik binasının alt katında bulunan odalarda kalırlardı. Şehzâdelerin her türlü ihtiyacı şimsirlik binasındaki dairelerde karşılanırdı. Şehzâdeler cariyelerle cinsel ilişkiye girebilirlerdi, ama çocuk sahibi olamazlardı. Gebe kalan cariyelerin çocukları düşürülürdü. Şehzâdelerin sakal bırakmaları yasaktı. Sakal, padişahlığın sembolü olarak görüldüğünden an-

cak tahta çıkan şehzâde "irsal-i lihye" adı verilen bir törenle sakal bırakırdı.

Osmanlı tarihinde nadir olarak bazı şehzâdelerin tahta geçmeden çocuklarının gizlice doğumu sağlanıp, sarayın dışında büyütüldüğü de olmuştur.

♦ **Bibliyografya**

Mehmet Akman, *Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi*, İstanbul 1995.

Ali Aktan, "Osmanlı Hânedarı İçinde Saltanat Mücadelesi ve Kardeş Katli", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı: 11 (İstanbul 1987), s. 7-18; sayı: 12, s. 45-56.

Feridun Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Sancağı*, Ankara 1989.

———, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu beylikler Dünyası*, İstanbul 2001.

———, "Taşra Bürokrasisinin Kaynakları Şehzâde Divânı Defterleri", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri*, İstanbul 1997, s. 91-100.

Haldun Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Şehzâdelik Kurumu*, İstanbul 2004.

———, "Klasik Dönemde Şehzâdelik Kurumuna Dair Bazı Görüşler", *Türkler*, IX, Ankara 2002, s. 855-859.

Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1996.

- Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIV/1 (Ankara 1959).
- Günay Kut, "Şehzâde Cihangir ve Beyazî'tin Sünnet Düğünü Yemekleri Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi*, Ankara 1987, s. 227-238.
- Metin Kunt, "Devlet, Padişâh Kapısı ve Şehzâde Kapıları", *Osmanlı*, VI, Ankara 1999, s. 34-40.
- Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, İstanbul 1963.
- Leislle L. Pierce, *Harem-i Hümayun*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 1998.
- N. M. Penzer, *Harem*, çev. Doğan Şahin, İstanbul 2000.
- Fikret Sancaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi*, I. Abdülhamid, İstanbul 2001.
- Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, İsparta 1999.
- Nabil Al-Tikritî, "Şehzâde Korkut (ca. 1468-1513)", *Pax Otomana, Studies in Memorian Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ankara 2001, s. 659-674.
- Şerafettin Turan, *Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bâyezîd Vak'ası*, Ankara 1961.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984.

- , "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzâdeleri", *Belleten*, sayı: 156 (Ankara 1975), s. 659-696.
- , "İl nci Bayezid'in Oğullarından Sultan Korkut", *Belleten*, sayı: 120 (Ankara 1966), s. 539-601.
- , "Üçüncü Mehmed'in Oğlu Şehzâde Mahmud'un Ölümü", *Belleten*, sayı: 94 (Ankara 1960), s. 263-269.
- , "XV-XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Memluk Sultanlarına İltica Etmiş Osmanlı Şehzâdeleri", *Belleten*, sayı: 68 (Ankara 1953), s. 519-538.
- Mustafa Çetin Varlık, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İdarî Teşkilatında Kütahya", *Türklük Araştırmaları*, sayı: 5 (İstanbul 1989), s. 315-324.

HAREM-İ HÜMÂYÛN VE SARAY KADINLARI

♦ Soru 1: *Harem nedir?*

Akkadça'dan Arapça'ya geçmiş bir kelime olan Harem, "korunan, mukaddes şey ve yer" manasına gelir. Evlerde kadınların erkeklerle karşılaşmadan günlük hayatlarını sürdüreceği bölüme Harem denir. İslâmiyet'ten önceki dönemlerde Ortadoğu'da kurulmuş devletlerde ve İran'da Harem kurumuna rastlanır. Harem, Müslüman toplumlara mahsus bir kurum değildir, dünyanın her tarafında değişik din ve medeniyetlerde Harem'e rastlanılır.

İslâmiyet'ten sonra devlet başkanlarının saraylarında Harem, Emeviler zamanında ortaya çıktı. Abbasi-ler döneminde saray teşkilatının gelişmesine paralel ola-

rak Harem de kurumlaştı. Harem teşkilatı daha sonra Selçuklular, Harezmşahlar, Memlükler gibi İslâm devletlerinde de aynı yapı üzerinde devam ederek Osmanlı İmparatorluğu'na intikal etti.

♦ **Soru 2: Osmanlı Harem teşkilatı ne zaman kuruldu?**

Harem teşkilatının ilk yılları hakkında fazla bir bilgimiz bulunmuyor. Orhan Gazi devrinde devletin teşkilatlanmasına paralel olarak Harem teşkilatının ilk çekirdeği atılmış olmalıdır. Çelebi Sultan Mehmed devrinden (1413-1421) itibaren Osmanlı sarayında Harem ağalarının görülmeye başlanması Harem'in gelişiminde önemli bir noktadır. Fatih Sultan Mehmed zamanında devlet ve saray teşkilatının oluşmasına paralel olarak Harem-i Hümayûn da teşkilatlandırıldı. III. Murad'la birlikte Harem halkının sayısı arttı ve Harem büyüdü.

♦ **Soru 3: Harem'in Osmanlı sarayındaki yeri nedir?**

Harem denince akla cinsellik gelir, ancak Harem-i Hümayûn padişahın evi ve bir eğitim kurumudur.

Osmanlı sarayı üç bölümden meydana geliyordu: Harem, Birun ve Enderun. Harem-i Hümayûn, Harem'le birlikte Enderun'u içerisine alır. Enderun, Osmanlı İmparatorluğu'nun erkek yöneticilerinin yetiştiği üst düzey bir okuldu. Harem ise kadın yöneticilerin yetiştiği bir mektepti.

♦ **Soru 4: Harem nasıl bir teşkilata sahipti?**

Osmanlı haremî, tarih boyunca herkesin ilgisini çeken bir yer olmuştur. Haremin esrarlı havası, harem yöneticileri olan Darüssade ağalarını (kızlarağası/harem ağası) da içine alır. Harem ağaları, devlet işlerinde önemli rol oynadıklarından dolayı, bazı tarihçiler tarafından “eli kanlı Arap” olarak gösterilmişlerdir.

Harem’in yöneticileri olan Darüssade ağaları, yani hadım ağalar Osmanlılar’dan önceki Türk-İslâm devletlerinde, Çin’de, Mezopotompa’da Roma ve Bizans’da da vardı. Harem ağaları zenciler, yani karaağalar veya beyaz olanlar, yani akağalardan seçilirdi.

Harem ağalarının hepsi hadım olduğu için kendilerine hadım ağalar da denilirdi. Sultanın hatt-ı hümayûnu, yani kendi el yazısıyla göreve tayin edilen Harem ağalarına, padişahın huzurunda samur kürk giydirilirdi. Padişahın sarayının dışında, devlet adamları ile zenginlerin saray ve konaklarındaki haremlerinde de zenci hadım ağaları bulunurdu.

Osmanlı İmparatorluğu’nun büyümesine paralel olarak, saray teşkilatı da gelişti ve Çelebi Sultan Mehmed devrinden (1413-1421) itibaren Osmanlı sarayında Harem ağaları görülmeye başlandı. İlk dönemlerde Harem ağaları beyaz kölelerden oluşuyordu ve akağalar diye adlandırılıyorlardı. Akağalar, Rum ve Boşnaklar’dan seçilirdi. Fatih Sultan Mehmed devrinden itibaren sarayda zenci köleler istihdam edilmeye başlandı ve zamanla karaağaların sayısı arttı.

Akağalar, sarayın kapısı Babüssaade'yi bekledikleri için Babüssaade Ağası ve Kapı Ağası diye de anılırlardı. Akağalar, ilk devirlerde Harem ağalığı görevini de yürütüyorlardı. Karaağalar, Habeşi Mehmed Ağa ile birlikte 1582'den itibaren üstünlüğü ele geçirdiler ve 1623'ten imparatorluğun yıkılışına kadar Harem ağalığını akağalara kaptırmadılar.

III. Murad devrinde haremın büyümesine paralel olarak Darüssaade ağalarının nüfuzu ve gelirleri arttı. III. Murad, 1587'de Haremeyn evkafını Harem ağalarına verdi. III. Mehmed devrinde karaağaların yetkileri daha da arttı. Kaarağalar, 250'den fazla oda, onlarca hamam ve avludan oluşan Harem'in yöneticisiydiler.

Harem ağaları, Osmanlı hanedanını yaşadığı yerde görev yaptıkları için padişah ve valide sultanlarla oldukça yakın ilişki içine girmişlerdi. Özellikle XVII. yüzyılda devlet otoritesinin azaldığı zamanlarda, Harem ağaları devlet yönetiminde oldukça etkili oldular ve sadrazamlık ile üst düzey makamlara istedikleri kişileri tayin ettirdiler. Sultana ulaşmak isteyenler, aracı olarak Harem ağalarını kullanıyorlardı. Devlet adamları, Darüssaade ağalarının artan etkisinden rahatsız oldukları için karaağaları saraydan uzaklaştırmaya çalıştılar. İbşir Mustafa Paşa, 1654-1655 yılları arasındaki sadrazamlığı sırasında, Harem ağalarını saraydan sürmeye kalktı, ancak başarılı olamadı.

Harem ağaları, zengin ve güçlü kimseler oldukları için, kendilerinin üstünlüğünü, faziletlerini, iyi ahlakla-

rını belirtmek için birçok eser yazılmıştır. Derviş Abdullah isimli bir saray görevlisi ise karaağaların kötülüklerini belirtip, Osmanlı Sultanı'nı uyarmak üzere 1741'de "Risâle-i Tebardariye Fi Ahvâl-i Darüssaade" isimli bir eser kaleme almıştır. Osmanlılar'dan önceki devletlerde, Hristiyan Avrupa'da ve Osmanlılar'ın ilk zamanlarında sarayda zenci istihdam edilmediğini söyleyen Derviş Abdullah, Osmanlı tarihinin ilk zenci aleyhtarı yazandır.

Osmanlı yönetimi ihtiyacı olan kara hadım ağa sayısını Mısır Valisi'ne bildirirdi. Kara hadım ağalar, Doğu Afrika'da Habeşistan, Sudan, Nijerya, Mali, Çad ve Nijer tarafından, Sennar ve Darfur'dan gelen köle kervanlarıyla Mısır'a getirilirdi. Mısır Valisi, merkezin talep ettiği miktarda köleyi, Mısır'a gelenler içerisinde seçerek İstanbul'a gönderirdi. Sekiz ile onbir yaşları arasındaki zenci köleler, İstanbul'a gelmeden önce ülkelerinde veya Mısır'da hadım edilirdi. Kölelerin erkekliğinin yok edilmesi işlemine iğdiş etme denirdi. Sadrazam Şehid Ali Paşa, bu usulü tasvip etmediğinden, 1715'te Mısır'a emir göndererek Habeşiler'in iğdiş edilmesini yasaklamış, ancak sadrazamın ölümü üzerine teşebbüsü yarım kalmıştır.

Haremde görev yapanlar, iğdiş edilmelerine rağmen tamamen erkeklik duyguları ölmezdi. Bu yüzden Ermeni Halifesi Muaviye'nin eşi Fahite, sarayda sadece yaşlı hadımları istihdam ettirmişti. Hadımlar, erkektikleri ellerinden alındığı için özellikle erkeklere bilinçaltılarında kin beslerlerdi. Osmanlı sarayına hadım alınırken, tamamen iğdiş edilmiş ve çirkin olanlar alınırdı. Hadımlar, çocuk ruhlu

olup, kuşlarla ve diğer hayvanlarla oynarlar ve çok yemek yiyip, bol bol dedikodu yaparlardı.

İstanbul'a gelen hadımlar, ihtiyaca göre Topkapı Sarayı'na, Eski Saray'a ve vezirlerin saraylarına dağıtılırdı. Topkapı Sarayı'na gelen kara hadım ağa, "en aşağı ağa" olarak göreve başlardı. En aşağı ağa, Harem kapısında nöbet bekleyen kalfaların emrinde çalışırdı. Daha sonra "acemi ağa, nöbet kalfası, musandıncı ağa, ortanca ağa, hasılı ağa, baş kapı gulamı" kademelerinde hizmet yapardı.

Harem ağasının emrinde XVI. yüzyılın ortalarında 50 kadar görevli vardı. III. Murad'dan itibaren bu sayı artmıştır. 1903'te Osmanlı hanedanının sahip olduğu hadım köle sayısı 194'tü.

Harem ağaları, sarayın harem kısmında kendilerine ayrılan yerlerde kalırlardı. Buralara, Karağalar Koğuşu ve Darüssade ağası dairesi denirdi. Ayrıca Karağalar Mescidi denilen yerde de ibadet ederler, Karaağalar Hamamı'nda da yıkanılırdı. III. Murad devrinde Harem ağalığı vazifesi Darüssaade ağalığı adı altında Babüssaade ağalığından ayrılınca, Harem Ağaları Taşlığı'na Darüssaade ağası için hamamı, sofası ve yatak odası bulunan iki katlı bir yer inşa edilmişti.

Topkapı Sarayı'nda şimşirlik adı verilen yerde yaşayan şehzadelerin hizmetinde cariyeler ve hadım ağalar vardı. Fakat ağalar yanlarında biri olmadan şehzadelerle görüşemezlerdi. Hadım ağalar şimşirlik binasının alt katında bulunan odalarda kalırlardı.

Darüüssade Ağası, Harem ağalarının yanı sıra, yeni ve eski saraydaki baltacıların, Haremeyn vakfı görevlilerinin, sultan ve vezirlerinin vakıflarında çalışanların amiriydi. Harem ağasının en önemli görevi Harem halkını korumaktı. Ağalar, Harem'e yeni cariye temin etmek, Harem çalışanlarının maaşlarının ödenmesi, terfileri, cezalandırılmaları, saraya alınacak eşyalar, kumaşlar, mücevherler gibi malzemelerin alımını da yaparlardı. Sultan kızlarının evlendirilmesi esnasında hükümdarın vekilliğini de yaparlardı. İstanbul'dan Haremeyn'e surre gönderilmesi de Darüüssade ağasının başkanlığında gerçekleştirildi. Sultan Mehmed Reşad, 1909'da tahta çıktığında Harem ağasına gönderdiği fermanla, "Harem kadınlarının kıyafetine dikkat etmesi, adaba aykırı giyenleri uyarması ve engellemesi, dışarı çıkan harem kadınlarının yanında mutlaka bir Harem ağası bulundurması, Harem'e satıcıların girmemesi" emrini vermişti.

Kızlarağasının dışındaki Harem ağaları, valide ağası, şehzadeler ağası, valide sultan hazinedar ağası, kiler ağası, büyük oda ağası, küçük oda ağasıydı.

Darüüssade ağaları, padişahın gözünden düşene kadar görevde kalırlardı. Bunların içerisinde en uzun süre görevde kalan ve Osmanlı tarihinde oldukça etkili bir rol oynayan Hacı Beşir Ağa, III. Ahmed ve I. Mahmud'un hükümdarlığı dönemlerinde 29 yıl görev yapmıştı.

Harem ağaları, Tanzimat'tan sonra yetkilerinin çoğunu kaybettiler. Tanzimattan sonra Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'nin kurulmasıyla, Darüssaade ağasının elindeki

vakıflar alındı. II. Meşrutiyet'ten sonra ise iyice etkisizleştiler. Son Harem ağası, Said Ağa idi.

Osmanlı tarihinde, hadımlardan birçok vezir, vali ve veziriazam çıkmış ve bunlar hadım ünvanıyla anılmıştır. Atık Ali Paşa, Hadım Sinan Paşa, Hadım Süleyman Paşa, Hadım Hasan Paşa, veziriazamlığa kadar yükselmiş hadımlardandı.

Darüssade ağaları, padişahla yakınlıklarından dolayı birçok gelire sahiptiler. Bu yüzden Harem ağaları, birçok cami, mescid, okul gibi hayır kurumları yaptırmışlardır. Ayrıca Harem ağaları, birçok yazar ve şairi himaye etmişlerdir. Osmanlı tarihinin en önemli simalarından Gelibolulu Mustafa Âlî'nin hamisi Ak hadım ağalardan Gazanfer Ağa idi.

Harem ağaları azledildikten sonra, genellikle Mısır'a gönderilir ve burada kendilerine "azatlık" adı altında emekli maaşı bağlanırdı. Bazı hadım ağaları, görevdeyken geleceklerini düşünerek Mısır'da araziler satın almışlardır. İstanbul'da vefat edenler, Üsküdar'da Seyyid Ahmed Deresi civarında Pilavcı Bayırı'ndaki kabristana gömülürlerdi.

♦ Soru 5: *Hacı Beşir Ağa kimdir?*

Hacı Beşir Ağa, en ünlü kızlarağasıdır. Küçük yaşta Afrika'dan zenci köle olarak İstanbul'a getirilmiş ve Kızlarağası Yapraksız Ali Ağa'nın yanına verilmişti. Beşir Ağa, Yapraksız Ali Ağa'nın yanında yetişip çeşitli görevlerde

bulunduktan sonra padişah musahibi oldu. Beşir Ağa, 1705'te saray hazinedarı olmuş fakat 1713'te Kıbrıs'a sürülmüştü. Kıbrıs'tan Mısır'a, ardından da Hicaz'a sürüldü, ancak bir müddet sonra hacıların işleriyle ilgilenen şeyhülharemlık görevine tayin edildi.

Beşir Ağa, 1717'de İstanbul'a döndü ve III. Ahmed'in kızlarağası oldu. III. Ahmed, 1730'da Patrona İsyanı ile tahttan indirildikten sonra yerine geçen I. Mahmud, Beşir Ağa'yı görevinde bıraktı. Beşir Ağa, I. Mahmud üzerinde etkili olarak, dönemin devlet adamlarının tayini ve devlet işlerinin yönlendirilmesinde önemli bir rol oynadı.

Harem ağasının padişah üzerindeki nüfuzundan rahatsız olan Sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa, I. Mahmud'a "Efendim ben Mısır'da uzun süre kaldım. Siyah Araplar'da bir akıllı görmedim. Şimdi sultanımın vekilliğini kızlarağasının akli üzere ve onun reyiyile mi yapayım? Yapmazsam bana düşman olacak ve başıma bir iş getirecek diye vesvese ile hareket ederek, layıkıyla iş yapamayacağım" diye Beşir Ağa'yı şikâyet etmişti. I. Mahmud, sadrazamın şikâyeti üzerine Darüssaade ağasını görevden alıp, sürgüne göndermeye karar vermiş, ancak Beşir Ağa durumu haber alınca araya valide sultanı sokarak sadrazamı azlettirmişti. Bu olaydan sonra, hiç kimse bir daha Harem ağasının aleyhinde söz etmeye cesaret edemedi.

Hacı Beşir Ağa, 1746'da vefat etti ve Eyüp Sultan Türbesi'nin yanına gömüldü. 29 yıl Harem ağalığı yapan

Beşir Ağa büyük bir servet biriktirmiş ve bu servetiyle sayısız hayır eseri yaptırmıştı: Cağaoğlu'nda cami, sıbyan mektebi, medrese, kütüphane, tekke ve sebîl; Eyüp'te darülhadis, çeşme ve kütüphane; Zîstovî'de medrese ve kütüphane; Kahire'de sebîl ve mektep.

♦ **Soru 6: Harem, Osmanlı yönetiminde ne zaman etkili olmaya başladı?**

XVI. yüzyıla kadar Osmanlı sarayındaki kadınlar, ön planda değillerdi. Kanunî Sultan Süleyman'ın eşi Hürrem Sultan ve kızı Mihrimah Sultan öne çıkan ilk saray kadınlardır. Hürrem Sultan'ın Kanunî'nin ilk eşi olan Mahidevran'ı Manisa'ya göndertmesi, Şehzâde Mustafa'yı öldürtmesi, Rüstem Paşa'yı veziriazam yaptırtması Harem'in bu dönemde devlet işlerinde oynadığı aktif role işaret eder. Kanunî'den sonra II. Selim zamanında Nurbanu Sultan ve III. Murad zamanında Safiye Sultan devlet yönetiminde aktif rol oynadı.

♦ **Soru 7: Cariye nedir?**

Cariye kadın köle demektir. Osmanlı padişahları XVI. yüzyıldan itibaren, bir iki istisna dışında, Harem'e alınan cariyelerle evlenmişlerdir.

Osmanlı sarayının cariye ihtiyacı, Kırım Tatarları'nın Ukrayna, Rusya ve Polonya akınları sırasında ele geçirip gönderdikleri esireler, imparatorluğun özellikle kuzey bölgelerindeki yöneticilerin satın alıp hediye etme-

leri veya Kuzey Afrika'daki Türk korsanlarının ele geçirip İstanbul'a göndermeleri yoluyla temin edilirdi.

XIX. yüzyılda hanedana ve halifeye bağlılıklarını göstermek için ise Çerkez ve Kafkaslar'daki diğer Müslüman toplulukların asil aileleri kızlarını saraya gönderdiler.

Osmanlı sarayındaki cariyelerden güzelliği ve zekâsıyla öne çıkanlar padişahın gözüne girip erkek çocuk sahibi olduktan sonra valide sultanlığa kadar yükselebillerdi. valide sultan, yani padişah anneleri Harem'in yöneticisidir.

♦ **Soru 8: Cariyelerle evlenme geleneği ne zaman başladı?**

Osmanlı padişahları II. Bâyezid zamanına kadar Bizans'tan, Balkan prensliklerinden Germiyanlı, Candarlı, Karamanlı ve Dulkadırlı gibi Türk beyliklerinden kız almış, ülke içerisinde köklü bir Türk ailesinin kızları ile evlenme yoluna da gidilmemişti. II. Bâyezid, Karamanoğulları'ndan Hüsnüşah ve Dulkadiroğullarından Ayşe Sultan'la evlenmişti. Sultan, ayrıca birçok cariyeye de almıştı. II. Bâyezid'dan sonra Anadolu'daki Türk beyliklerinin sona ermesi ve Harem-i Hümayûn'un da iyice kurumlaşması ile birlikte padişah ve şehzadelerin sadece cariyelerle evlenmesi âdet hâline geldi.

Padişahlar, II. Osman ve Sultan Abdülmecid istisna olmak üzere, Türk kızlarıyla evlenmediler. Padişahların imparatorlukta Türkiye ümerasının kızlarıyla evlenme-

melerindeki faktörlerden birisi de hanedana dayanan yeni güç odağı yaratmamaktır. II. Bâyezid devrinden itibaren hükümdarların cariyelerle evlenme geleneği oluşmaya başladı.

♦ **Soru 9: II. Osman, padişahların cariyelerle evlenme geleneğini nasıl bozdu?**

Cariyelerle evlenme âdetini ilk defa bozan II. Osman oldu. O, Şeyhülislâm Esad Efendi ve Pertev Paşa'nın kızları ile evlendi. Ancak padişahın saray dışından, cariyeye olmayan ve hür doğmuş Türk kızlarıyla evlenmesi halk ve devlet adamları tarafından hoş karşılanmadı. O, bu davranışı ile bir geleneği yıkıyordu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu statükocu bir devlet idi ve gelenek hâline gelmiş bir durumun değişmesine iyi gözle bakılmazdı. Bu evliliklere kızını aldığı Şeyhülislâm Esad Efendi dahi karşı çıkmıştır. Esad Efendi, Osmanlı tarihinin en önemli simalarından ve büyük bir ulema soyunun başı olan Hoca Saadeddin'in oğluydu. XVII. yüzyıl yazarlarından Ataî, bu evliliği Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman Gazi'nin, Şeyh Edebalı'nın kızı ile evlenmesine benzetir. Genç padişahın bu evlilikleri, hanedanın bilhassa soylu kadınlarla nikâh kıymaktan kaçınma geleneğinden şiddetli bir kopuş olmuş, ancak daha sonraki hükümdarlar tarafından devam ettirilmemiştir.

♦ **Soru 10: Hadım ne demektir?**

Hadım terimi, Arapça "hizmetkâr" manasında olan "hadım"den gelir. Saray hizmetkârlarının, özellikle de Harem'de çalışanların iğdiş edilmelerinden dolayı zamanla erkekliği giderilmiş kişiler manasında kullanılmıştır. Türkçe'de hizmetçi manasına gelen "tapııcı" kelimesi de zamanla "tavaşı" şekline dönüşerek hadımlar için kullanılmıştır.

Hadım etme işlemi sırasında kölenin erkekliği yok edilirdi. Hadım işlemi sırasında kölelerin testisleri alındıktan sonra, erkeklik organı kesilir ve yerine idranını çıkarabilmesi için kurşun bir çubuk takılırdı. Ancak çoğunlukla kölelerin sadece testisleri alınırdı ve bunlara hasi, yani hayalan alınmış denirdi. Bazen de kölelerin yumurtalıkları ezilirdi. Erkekliğin yok edilmesi sırasında ölenler de olurdu. Bu işlem sadece İslâm ülkelerine mahsus olmayıp, Avrupa'da da beyaz köleler İspanya'da Yahudiler tarafından iğdiş edilerek satılırlardı.

Mezopotamya'da, Antik Yunanistan, Roma, Bizans ve İran saraylarında hadımlar istihdam edilirlerdi. Mabretlerde görev yapanların da hadım edildiğine rastlanır. Bizans'ta aileler, çocuklarının kilisede görev yapması için onları hadım ettirirlerdi.

İslâm devletlerinde saray teşkilatında Erneviler'den itibaren hadımların istihdam edildiği görülür. Abbasi-ler döneminde hadım görevli sayısı oldukça artmış, bir dönem 11 bin siyah ve beyaz hadım görev yapmıştır.

Osmanlılar'dan önceki Türk devletleri olan Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harezmişahlar, Eyyubiler, Memlükler, Zengiler, Türkiye Selçukluları ve Anadolu beyliklerinde hadım görevlilere rastlanır.

♦ **Soru 11: Harem'de kimlere "sultan" denilirdi?**

İlk dönemlerde hükümdar kızlarına hatun denirken, Fatih'ten itibaren sultan denilmeye başlanmıştır. Şehzadelerde sultan ifadesi isimlerinden önce kullanılırken kızlarda isimlerinden sonra kullanılmaktaydı.

Şehzadelerin sancaklara çıktıkları dönemlerde çocuk sahibi olmalarına izin verildiği için doğan kız çocukları da babalarının bulunduğu sancaklarda büyütülürdü. Topkapı Sarayı tam manası ile kurumsallaştıktan sonra ise sultanlar burada ikamet etmeye başladı.

Yeni doğan bir sultanın doğumunu İstanbul halkına duyurmak için toplar atılır ve şenlikler yapılırdı. Yeni doğan sultana ve annesine ayrı bir oda tahsis edilir ve çocuğun bakımı için de dadı, sütnine, kalfa ve cariyeler görevlendirilirdi. Sultanın ilk eğitimini annesi verir ve oyun oynamak için dışarı çıkacağı zaman yanında muhakkak dadısı bulunurdu.

Okuma çağına gelen bir sultan, padişah iradesiyle derse başlardı. Bed-i besmele ayini denilen bu derse başlama merasimine padişahlar da bizzat katılır ve bazen ilk

Besmele'yi de padişah söylerdi. Dersler genelde şehzadelik dershanesinde verildi.

Padişah, sultanlardan birini evlendirmek istediği zaman, şayet damat adayını belirlemişse, bunu sadrazama bir hatt-ı hümayûnla bildirirdi. Veziriazam da damat adayına haber verir ve nişan hazırlıklarına başlanırdı. Ancak damat adayı evli ise öncelikle eşinden boşanmak zorundaydı. Boşanma işlemlerinde bazen zor anların yaşandığı da oluyordu. Şayet evlendirilecek sultan padişahın kızı veya sevdiği bir yeğeni ise düğünler daha gösterişli yapılmaktaydı. Sultanla evlenen biri artık damad-ı şehriyârî yani padişah damadı sayılırdı. Padişah damatları da kendi istekleriyle sultanlardan boşanamazlardı. Boşanma ancak sultan isterse mümkündü.

I. Ahmed devrinden itibaren sultanların bir kısmı daha çocuk denecek yaşta nikahlandıkları için ölene kadar birden çok evlenen sultanlara da sık sık rastlanırdı. Hatta Evliya Çelebi'ye inanmak gerekirse I. Ahmed'in kızı Fatma Sultan tam on iki defa evlenmişti. Küçük yaşta nikahlama uygulaması, II. Mahmud devrinde ergenlik çağına gelmeden sultanların nikahlanamayacağı emriyle tarih oldu.

Sultanlara da harcamalarını karşılamak için belirli bir gelir tahsis edilmekteydi. Yapılan araştırmalara göre Harem'de bulunan bir şehzâde ile aynı ücreti almaktaydılar. Sultanlar öldüklerinde dulsalar ve varisleri de yoksa malı padişah hazinesine aktarılmaktaydı.

♦ **Soru 12: Osmanlı padişahlarının anneleri kimlerdir?**

İlk Osmanlı padişahı Osman ile oğlu Orhan Gazi'nin anneleri Türk'tü. Üçüncü hükümdar olan I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun Yarhisar Tekvuru'nun kızıdır. Nilüfer isminden dolayı cariyeye olduğu iddiaları da vardır, ancak bu iddia bir temele dayanmamaktadır.

Yıldırım Bâyezid'in annesi Gülçiçek Hatun Rum'dur. Çelebi Mehmed'in annesinin kimliği tam olarak belli olmamakla birlikte gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. II. Murad'ın annesi Emine Hatun, Dulkadiroğlu Süli Bey'in kızıdır. Fatih Sultan Mehmed'in annesi Hüma Hatun menşei belli olmayan gayrimüslim bir ailedendir. Sırp Prensesi Mara Despina Fatih'in annesi değildir.

Franz Babinger, II. Bâyezid'in annesi Gülbahar Hatun'un Arnavut olduğunu söyler. Yavuz'un annesi Ayşe Sultan Dulkadiroğlu ailesindendir. Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan cariyedir. II. Selim'in annesi Hürrem Sultan, Ukraynalıdır.

III. Murad'ın annesi Nurbanu Sultan İtalyan'dır. Yahudi olduğu yönündeki iddialar doğru değildir. III. Mehmed'in annesi de Venedikli bir İtalyan'dır. I. Ahmed'in annesi Handan Sultan ve II. Osman'ın annesi Mahfiruz Sultan cariyedir. I. Mustafa'nın ismi bilinmeyen annesi Abaza'dır.

Osmanlı hanedanının en meşhur kadını Kösem Mahpeyker Sultan'ın Rum veya Bosnalı olduğu söylenir. Ancak kimliği tam olarak aydınlatılmamış bir cariyedir. Os-

manlı tarihinin en kudretli kadınlarından IV. Mehmed'in annesi Hatice Turhan (Tarhan) Sultan Ukraynalıdır. II. Mustafa ve III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnuş Sultan, Giritli bir İtalyan'dır. I. Mahmud'un annesi Salihâ Sultan, III. Osman'ın annesi Şehsuvar Sultan, III. Mustafa'nın annesi Mihrişah Sultan, I. Abdülhamid'in annesi Rabia Şermi Sultan, III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan ve I. Mustafa'nın annesi Ayşe Sineperver Kadın cariyedir.

II. Mahmud'un annesi Nakşidil Sultan'ın Fransız kökenli olduğuna dair iddialar Fikret Sancaoğlu tarafından çürütülmüştür. Nakşidil Sultan muhtemelen Gürcü'dür. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmialem Valide Sultan ile Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan Kafkasya kökenlidir.

II. Abdülhamid'in annesi Tirimüğan Kadın, V. Murad'ın annesi Şefketza Kadın ve Mehmed Reşad'ın annesi Gülcemal Kadın Çerkez'dir. Mehmed Vahideddin'in annesi Gülistu Kadınefendi Abaza'dır.

♦ **Soru 13: Kadınlar saltanatı olumsuz bir tablo mudur?**

XVII. yüzyılda padişahların çocuk yaşta tahta çıkmaları devlet yönetiminde bir boşluk meydana getirdi. Bu dönemde devlet idaresinde Harem ve valide sultanlar ön plana çıktı. Bu durum da devlet yönetiminde Avrupalılar gibi "Kraliçe idaresi" geleneği olmayan Osmanlılar'da bir mesele hâline geldi. Avrupa'da da birçok ülkede, XVIII. yüzyılın ortalarında Avusturya'da Maria Theresia örne-

ğinde olduğu gibi kadınların devleti yönetmesi kolay olmamıştır.

Kadınların devlet yönetimini üstlenmesini tuhaf karşılayan dönemin tarihçileri de Kösem Sultan ve Turhan Sultan'ın devlet idaresindeki rollerini tenkit ettiler. Tarihçiler, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği sarsıntının sebepleri arasında "Kadınlar Saltanatı"nı da saydılar. Osmanlı tarihlerindeki bu bilgilerin eleştiri süzgecinden geçirilmeden kullanılması da valide sultanları devamlı entrika çeviren olumsuz portreler olarak karşımıza çıkardı. Ahmed Refik Altınay'ın "*Kadınlar Saltanatı*" adlı kitabı bu konuda en önemli örnektir. Leslie Pierce'in Harem üzerine yazdığı kitabı bu tablonun sandığı gibi olumsuz olmadığını ortaya koydu.

Bütün bu olumsuz tablo çizilirken şuna dikkat etmek gerekiyor. Hükümdar otoritesinin bulunmadığı bir dönemde Kösem Sultan ve Turhan Sultan'ın devlet yönetimini ele alması Osmanlı İmparatorluğu'nu otorite boşluğundan bir ölçüde kurtarmıştır. Valide sultanların hanedanın devamını herşeyin üstünde tutması devletin devamını sağlamıştır. Kösem ve Turhan sultanların devlet yönetimiyle ilgili emirleri incelendiği zaman valide sultanların devlet işlerinden uzak cahil insanlar olmadığı anlaşılır.

Turhan Sultan'ın veziriazama yazdığı emirlerden, valide sultanın gemilerdeki top ve kürekçilerden, Mısır Hazinesi'nden gelen vergiye, asker maaşlarından Kırım Hanı tayinine, Eyüp'te çevreye zarar vermemesi için fi-

şek atılmasının yasaklanmasından Üsküdar'ın eşkıyalar-
dan temizlenmesine kadar birçok devlet işine hakkıyla
vâkıf olduğu görülmüyor. Turhan Sultan, emirlerinin uygu-
lanmasında aksaklık olduğunda ilgilileri "kılıç ortaya çık-
madan kul taifesi iş yapmaz" diye tehdit dahi etmiştir.

♦ **Soru 14: Hürrem sultan kimdir?**

Batılı tarihçiler tarafından genelde Roxelana, Roza, Rossa ve Ruziac adları ile bilinen Hürrem Sultan'ın as-
len nereleri olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Haya-
tının bu ilk dönemi sis perdesi ile kaplı olmasına rağmen
Osmanlı tarihine damgasını vurdu. Bir savaşta esir alına-
rak, Harem'e alınmıştır. Harem'e alındığı zaman yaşının
14-17 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yüzünde
daima bir gülümseme havası olduğu için yeni bir isim
verilirken bu özelliğinden ötürü Hürrem adı verilmiştir.
Bedenen çok da güzel olmasa da zekâsı ve farklı bir çe-
kiciliği olduğu için kısa zamanda Harem'de öne çıkmayı
ve Kanunî'nin gönlünü kazanmayı başardı. Kanunî'den
bir çocuk dünyaya getirdiği zaman dönemin uygulama-
sına göre Harem'den ayrılması gerektiği halde Hürrem
Harem'den çıkarılmadı. Üstüne üstlük daha önceki pa-
dişahlar cariyelerle nikahlanmazken, Kanunî daha sonra
Hürrem'e nikah da kıydırdı.

Hürrem'in, Kanunî'yi âdeta kendine bağlaması ne-
dentiyle Harem'deki diğer hasekiler, özellikle Şehzâde
Mustafa'nın annesi Mahidevran Kadın ile araları gün geç-
tikçe daha da bozukdu. Ancak durum daha da ileri gitme-

den Kanunî'nin validesi Hafsa Sultan'ın devreye girmesiyle gerginlik kısa bir süre için son buldu. Hafsa Sultan'ın 1534'te vefat etmesi üzerine Harem'in tek hakimi Hürrem Sultan oldu ve ilk iş olarak da rakîbesi Mahidevran'ı oğlu Şehzâde Mustafa'nın yanına gönderdi. Bir Venedik elçisinin raporuna inanılacak olursa, Hürrem'i kıskanan Mahidevran onu güzelce hırpalamış, elini yüzünü yırtmıştı. Kavganın olduğu akşam Kanunî, Hürrem'i dairesine çağırılmış, ama Hürrem bu isteği reddetmişti. Bu itiraz padişahın ilgisini daha çok çekmiş ve Hürrem'i getirtmelerini emretti. Padişah'ın arzusunu fırsat bilen Hürrem, gözyaşları altında yüzündeki yara izlerini göstererek Mahidevran'ın kendini nasıl dövdüğünü padişaha anlatmıştı. Bunun üzerine Kanunî, Mahidevran'ı Harem'den uzaklaştırarak, oğlu Şehzâde Mustafa'nın yanına gönderdi. Bundan sonra Hürrem'in tek amacı vardı. Oğullarından birinin padişah olmalarını garantilemekti. Bunun için de önündeki en büyük engel Mahidevran'ın oğlu Şehzâde Mustafa'ydı. Şehzâde Mustafa'yı ortadan kaldırmak için damadı, Veziriazam Rüstem Paşa ile birlikte hareket ederek, önce şehzadeyi Kanunî'nin gözünde şüpheli duruma düşürüp, daha sonra da babasının gözleri önünde boğulmasına neden oldular. Hürrem Sultan, ölmeden önce oğullarının birinin padişah olduğunu göremese de Şehzâde Mustafa'yı ortadan kaldırarak II. Selim'in padişah olmasının yolunu açmıştı.

Hürrem Sultan, oğullarının yolunu açarken kendisi için de bazı iyi işler yapmaktan geri kalmıyordu. 1536'da

Aksaray'da kubbeli bir camii ile şadırvan, bunların yanında imaret medrese, darüşşifa ve mektep, Mekke ve Medine'de birer imaret yaptırdı, Edirne'ye de dışardan su getirtti.

Kanunî ile 1558'de Edirne'ye gittikleri zaman rahatsızlandı ve doktorların tüm müdahaleleri bir işe yaramadı. İstanbul'a getirildikten kısa bir sonra da vefat etti. Bugün Süleymaniye Cami yanındaki türbesine defnedildi.

♦ **Soru 15: Kösem Sultan kimdir?**

Kösem Mahpeyker'in nereli olduğu, ilk adı ve ne zaman Harem'e getirildiği bilinmez. Ancak Harem'e girdikten sonra yüzünün tüysüz ve pürüzsüz olması nedeniyle Mahpeyker, yani Ay yüzlü adı verildi. Ama yine bu özeliğinden dolayı verilen "Kösem" lakabı daha çok kullanıldı. Kösem'in diğer bir manası da "Sürünün önünde giden, öncü lider" demektir. Kösem Mahpeyker Sultan, isminin anlamıyla bütünleşen bir hayat sürerek Osmanlı tarihinde birçok ilke öncülük etti.

1603'te 13 yaşında tahta çıkan I. Ahmed'in hükümdarlığının ilk yıllarında ilgisini, ay yüzlü Kösem Mahpeyker çekti ve ilişkilerinden sırasıyla Ayşe Sultan, Fatma Sultan, Şehzâde Süleyman, Şehzâde Murad, Şehzâde Kasım ve Şehzâde İbrahim dünyaya geldi. Kösem Sultan, I. Ahmed'in hükümdarlık senelerinde siyasette pek fazla etkili olamadı.

I. Ahmed 1617'de vefat ettikten sonra tahta kardeşi I. Mustafa çıkarıldı. Osmanlı tarihinde ilk defa bir

hükümdarının yerine kardeşi padişah olmuştu. Bu ilke Kösem Sultan önyak oldu. Çünkü I. Ahmed'in yaşayan en büyük oğlu II. Osman, yani Genç Osman padişah seçilirse Kösem'in oğulları Murad ve İbrahim'in öldürölmeleri kaçınılmazdı. Zaten II. Osman'ın annesi Mahfiruz, Mahpeyker'in Harem'deki en büyük rakibesiydi. II. Osman, 1618'de tahta çıktığında annesi Mahfiruz henüz bilemediğimiz bir sebepten dolayı gözden düşüp Harem'den atılmıştı. Kösem, oğullarının hayatını tehlikeye sokacak olan en büyük rakibesinden de bu vesileyle kurtulmuştu.

Kösem Sultan, Genç Osman ve I. Mustafa'nın hükümdarlık yıllarında oğullarını öldürölmekten kurtarmayı başardı. I. Mustafa'nın tahttan indirilmesinden sonra padişah olarak IV. Murad'ın seçilmesi Kösem'in hayatında önemli bir dönüm noktasıydı ve oğlunun padişah olmasıyla "valide" makamına yükselerek Eski Saray'dan, Topkapı Sarayı'na taşındı. IV. Murad küçük yaşta padişah olduğundan, Kösem Sultan iktidarı 1632'ye kadar fiilen elinde tuttu. 1632'de devlet yönetimine el koyan IV. Murad, Revan ve Bağdat seferleri ile tahttaki yerini sağlamlaştırdı ve annesinin devlet işlerindeki nüfuzunu ortadan kaldırdı. Sultan Murad'ın son anlarını yaşarken Şehzâde İbrahim'in öldürölmesini emretmesine rağmen Kösem Sultan'ın gayretleri sayesinde bu emir uygulanmadı. Çünkü İbrahim, Mahpeyker'in siyasi kariyerinin garantisiydi ve Osmanlı hanedanının hayatta olan tek erkek varisiydi. Kösem Sultan, Şehzâde İbrahim'in ca-

nını Sultan Murad'ın pençelerinden kurtarıken Osmanlı Hanedanı'nın da yok olmasını önlemişti. Ancak Sultan İbrahim, annesini endişelendirecek kadar kadınlarla ilişkiye girmeye başlayınca ana ile oğul arasında gerilimli günler yaşanmaya başladı. En sonunda Sultan İbrahim, Kösem Sultan'ı Harem'den kısa bir süreliğine de olsa uzaklaştırdı. Kösem Sultan, oğlunun bu davranışını affetmeyecek ve Sultan İbrahim'in tahttan indirilerek, öldürülmesine göz yumacaktı.

Kösem Sultan'ın ikbal yıldızı torunu IV. Mehmed'in tahta çıkarılmasıyla daha da parladı. IV. Mehmed'in annesi Turhan Sultan daha tecrübesiz olduğu gerekçesiyle Kösem Sultan Osmanlı tarihinde bir ilk olarak Valide-i Muazzama ünvanı ile Harem'de bırakıldı. Ancak Turhan Sultan'ın giderek siyasette etkili olmaya başlaması Kösem Sultan ile onu rakip durumuna getirdi. Kösem Sultan, Turhan Sultan'ı öldürtmek için bir düzen hazırladı. Ancak Kösem eştiği kuyuya kendisi düştü ve feci bir şekilde Osmanlı tarihinin en meşhur cellatlarından biri olan Kara Ali'nin acımasız ellerinde son nefesini verdi.

3 Eylül 1651 sabahı Kösem'in ölüsü sevenlerinin göz yaşları eşliğinde önce Eski Saray'a götürüldü. Oradan da eşi Sultan I. Ahmed'in türbesine götürülerek defnedildi. Böylece "Kadınlar Saltanatı" denilen dönemin en güçlü kadını olan Valide-i Muazzama Kösem Mahpeyker Sultan, Valide-i Maktule, yani "Katledilmiş Valide Sultan" olarak tarih sayfalarındaki müstesna yerini aldı. Bugün I. Ahmed'in türbesine gidenler Kösem

Mahpeyker'in burada da özel bir yerinin olduğunu görürler. Çünkü burada Kösem Sultan'ın dışında ne başka bir haselinin, ne de başka bir validenin sandukası yoktur. Yaşamında da araları iyi olan II. Osman'ın da sandukası bu türbede yer almaktadır. Sanki annesi Harem'den çıkanları Genç Osman'a da analık yapmaktadır. Ayrıca bu türbede Kösem'in kızları Ayşe ve Fatma'nın sandukalarıyla, IV. Murad'ın ve Sultan İbrahim'in oğulları ile kızlarının da sandukaları vardır. Burada yer almayan tek aile ferdi Sultan İbrahim'dir. Ayasofya haziresinde annesi, babası ve kardeşleri ile evlatlarından ayrı olarak defnedilen İbrahim cariyeleri annesine tercih etmesinin cezasını çeker gibi yalnızlığa terkedilmiştir.

♦ **Soru 16: Hatice Turhan Sultan kimdir?**

1627'de Rusya'da dünyaya geldi. Daha on iki yaşındayken Tatar akıncılarına esir düştü ve Kör Süleyman Paşa tarafından satın alındıktan sonra Kösem Sultan'a hediye edildi. Adeta bir güzellik abidesi olan Turhan Sultan zekâsını da kullanarak önce Kösem Sultan'ın takdирini kazandı ve daha sonra da Sultan İbrahim'in gözüne girdi. Sultan İbrahim'den Şehzâde Mehmed'i dünyaya getirdi. Bu doğum sıradan bir doğum değildi. Sönmek üzere olan Osmanlı hanedanı için bir kurtuluştı. Turhan Sultan, Harem'de Kösem Sultan'ın gölgesinde kalmasına rağmen özellikle oğlu IV. Mehmed'in hükümdar olmasıyla gelin ile kaynana arasında zorlu bir mücadele başladı ve bu mücadeleden Turhan Sultan zaferle çıkmayı

bildi. Artık Harem'in en büyük hakimi olmuştı. Turhan Sultan, Köprülüler'in sadrazamlık makamına gelmesinden sonra yavaş yavaş elini siyasetten çekti ve kendini daha çok hayır işlerine adadı. İlk olarak Çanakkale Boğazi kalelerini inşa ettirdi. Daha sonra ise III. Murad'ın hanımı Safiye Sultan tarafından yapımı başlatılan ancak bir türlü tamamlanamayan Eminönü'ndeki Yeni Camii'ni tamamlattı. 1682'de vefat etti ve daha önceden yaptırdığı Yeni Camii'deki türbeye defnedildi.

♦ **Soru 17: Avrupalılar'ın Harem'le ilgili görüşleri doğru mudur?**

Avrupalılar için Harem her zaman ilgi uyandıran esrarengiz ve hayalleri süsleyen bir yer olmuştur. Batılılar, haremle ilgili cinsel hayaller kurmuşlar ve yüzlerce hayali kitap kaleme almışlardır. Üst düzey devlet görevlilerinin bile girmelerinin mümkün olmadığı Harem'i Avrupalı Hristiyanlar'ın görmeleri hayal bile edilemezdi. Buna rağmen Avrupalılar, Harem'le ilgili birçok hayali bilgiyi kitaplarında anlatırlar. Örneğin, XVII. yüzyılda İngiliz Elçiliği Kâtibi Rycout, padişahın geceyi geçireceği cariye seçmek için iki sıra hâlinde dizilmiş cariyelerin arasından geçerken beğendiği güzelin önüne mendil bıraktığını söyler. Ancak bu bilgi bir fanteziden ileri gitmez. Avrupalılar'ın Harem'le ilgili yazdıkları eserlerin bir iki istisna dışında tamamı uydurmadır.

Bu istisnaların başında da Lady Montagu gelmektedir. III. Ahmed devrinde İngiltere'nin İstanbul elçisi olan

Wortley Montagu'nun eşi olan ve 1717-1718 tarihleri arasında İstanbul'da bulunan Lady Montagu, Osmanlı haremine girebilen nadir Avrupalılar'dandı. Mektuplarında Rycauf'un fantezisinin doğru olmadığını yazar ve daha önce bu konularda kalem oynatan Batılılar'ın nasıl hayallerini gerçek olaylarmış gibi okuyuculara aktardıklarını anlatırken hayret etmekten de kendini alamaz.

Osmanlı harem hayatı ile ilgili ilk bilgileri 18 Nisan 1717 tarihli mektubunda Edirne'deyken evini ziyarete gittiği Veziriazam Kayserili Mehmed Paşa'nın eşinin harem hakkında yazdıkları sayesinde öğreniyoruz. Yemeğe davet edilen Lady Montagu, misafir olduğu evde harem ağası tarafından karşılanmış ve yemek hazırlanana kadar ev sahibesi hanım ile derin bir sohbete dalmıştır. Dikkatini çeken ilk şey evin gayet sade olmasıdır. Daha sonra Türk usûlü yemekler yendikten sonra da kahveler içilmiştir. Yemek faslından sonra evin hanımı konaktaki saz takımı ve çengiler ile misafirine unutulmaz bir müzik ziyafeti vermiştir. Kadınların ısrarı üzerine Lady Montagu kethüdanın da evine gitmiştir. Lady, gittiği bu iki evi bir kadın hassasiyeti ile mukayese eder ve sahibelerin dünya algılarının nasıl evlerine yansıdığını sanatkarâne bir şekilde bize aktarır. Yine kethüdanın evine girerken kapıda harem ağası dediği kişi tarafından karşılanır. Ev hanımı olan Fatma Hanım'ın güzelliği adeta Montagu'nun dilinin tutulmasına neden olur. İngiltere'de Fatma Hanım kadar bir güzel kadının bulunamayacağını iddia eder. Daha sonra da bu ikinci konakta kendisi için tertip edilen ve

insanı çok etkileyen Türk dansı ve musikisinden bahsederek Osmanlı Haremmini anlatmaya devam ediyor.

♦ **Bibliyografya**

A. Özaydın- N. Bozkurt-M. İpşirli-D. Eşemenli, "Harem", *DİA*, XVI, 135-152.

Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1332.

Çağatay Uluçay, *Harem*, Ankara 1985.

Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, İstanbul 1980.

Fikret Sancaoglu, "Nakşidil Valide Sultan", *Türklük Araştırmaları*, IX (İstanbul 2001), s. 97-109.

Halil İnalçık, "Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu", *Aktüel*.

İlber Ortaylı, "Harem Üzerine II", *Milliyet*, 21 Ağustos 2005.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984.

Leslie Pierce, *Harem-i Hümayun*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 1993.

N. M. Penzer, *Harem*, çev. Doğan Şahin, İstanbul 2000.

DİVÂN-I HÜMÂYÛN

Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük karar organı Divân-ı Hümâyûn'du. Üç kıtaya yayılan imparatorluk Topkapı Sarayı'nda bulunan Kubbealtı'ndaki Divân-ı Hümâyûn toplantılarıyla yönetilirdi.

♦ Soru 1: *Divân-ı Hümâyûn nasıl kuruldu?*

Bazı Osmanlı tarihleri Osman Gazi'nin zaman zaman "Divân" topladığını söylerler. Ancak bu muhtemelen aşiret yönetimindeki toplantılardan birisiydi. Üyeleri ve toplanma şekli belirlenmiş Divân-ı Hümâyûn değildi.

Orhan Gazi devrinde, devlet idaresinde vezir adı verilen bir görevlinin ortaya çıkmasından sonra Divân-ı Hümâyûn örgütlenmesi de gerçekleşti. *Aşıkpaşazâde Tarihi*'nde, devlet adamlarının divân toplantılarına bur-

malı dülband, yani bir çeşit sarkla katıldıkları yazılıdır. Bu da Divân'ın belli kurallara göre düzenlendiğini gösterir.

♦ **Soru 2: Divân-ı Hümâyûn'a kimler katılırdı?**

Divân-ı Hümâyûn, Orhan Gazi devrinde kurulduktan sonra devletin büyümesine paralel olarak gelişimini sürdürüp, Fatih Sultan Mehmed zamanında klasik hâlini aldı. Divân-ı Hümâyûn Fatih Sultan Mehmed devrine kadar bizzat padişahların başkanlığında, bu tarihten sonra da veziriazamın riyasetinde toplandı. Bu değişim, Fatih'in, İstanbul'un fethinden sonra Roma'nın imparatorluk, İslâm devletlerinin sultanlık ve Türkler'in hakanlık geleneklerini şahsında meczederek bir Osmanlı padişahı oluşturma fikrinin mahsulüydü. Bununla birlikte, bu yeni uygulamayla birlikte padişahlar divân toplantılarını büsbütün terketmeyip, Harem'den Divânihâne'ye açılan ve Kasr-ı Adl (Adalet Kasrı) adı verilen kulenin içindeki kafesli bir bölme arkasından zaman zaman divânın işleyişini takip, nadiren de müdahale etmeye devam ettiler.

Fatih'in devletin idarî teşkilât ve teşrifâtında, yani protokolünde meydana getirdiği büyük yapısal değişim neticesinde yeni bir çehreye kavuşan Divân-ı Hümâyûn'a katılanlar iki ana gruba ayrılmaktaydı:

Erkân-ı erbaa ismiyle anılan ve başta veziriazam olmak üzere vezirler, kazaskerler, defterdârlar ile nişancıdan oluşan ilk zümre divânın aslı üyeleri olup, divânda fikir beyan etme ve karar verme yetkisine sahiptiler. Bu

asli üyelerin arasına bazı görevliler de şartlı olarak dâhil olabilmekteydi. Bunlardan yeniçeri ağaları, vezir rütbesinde iseler, divâna katılabilirlerdi. Üzerinde vezirlik payesi de bulunan Kaptanıderyalar da İstanbul'da bulundukları zaman divân toplantısına iştirak ederlerdi. Beylerbeyilerden herhangi birisi İstanbul'da iken aynı şekilde divâna katılma hakkına sahipti. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren beylerbeyiler divân toplantılarına katılmadılar.

Divân-ı Hümâyûn'un asli üyesi olmayıp, toplantılara katılan diğer görevliler ise maiyetinde divân bürokrasini yürüten bir kâtipler zümresi bulunduğu halde reisülküttap, büyük ve küçük tezkireciler, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdâsı, teşrifâtçı, asesbaşı, subaşı, muhızırbaşı, bostancıbaşı, Divân-ı Hümâyûn tercümanı, divân imâmı, duacı, tenbihci, divân şeyhi gibi görevlilerdi. Divân-ı Hümâyûn hizmetkârları ismiyle de anılan bu ikinci grup, divâna fikirleriyle değil hizmetleri ile iştirak ederler ve asli üyelerin aksine toplantı müddetince ayakta beklerlerdi.

Bizzat padişahın orduya komuta ettiği seferlerde, Divân-ı Hümâyûn yine veziriazamın başkanlığında toplanırdı. Veziriazam idaresinde yürütülen seferlerde ise, orduda veziriazam riyasetinde toplanan bir divândan farklı olarak, divânın nihai başkanı olan padişahın o esnâda bulunduğu merkezde de asıl Divân-ı Hümâyûn toplanırdı. Bu divâna, sadâret kaymakamı başkanlık etmekte ve sefere giden asli üyelerin yerine merkezde kalan vekilleri ile sefere iştirak etmeyen diğer divân üyeleri katılmakta idi.

♦ **Soru 3: Divân-ı Hümayûn ne zaman toplanırdı?**

Sıradan bir Divân-ı Hümayûn'un periyodik toplantı günleri, zamana, padişahların bu husustaki şahsi kanaatlerine ve dönemlere göre önemli değişiklikler göstermiştir.

Genel bilgilerimize göre Orhan Bey zamanından Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar Divân-ı Hümayûn, genellikle haftanın hemen her günü sabah namazından sonra toplanıp, öğlene kadar çalışmaktaydı. Fatih'in divânın başkanlığından çekilip, arza girme uygulamasını başlatmasından sonra, Divânın asli üyelerinin haftanın dört günü huzura çıkarak kendi memuriyet sahaları hakkında padişaha bilgi vermeleri âdeti benimsendi. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Divân toplantıları haftanın yalnızca dört günü, Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri yapılmaya başlandı. III. Murad devrinde sadece Salı ve Pazar günleri arz yapılması usulü kabul edilerek, her divân günü arza girilmesi âdetinden vazgeçildi. III. Mehmed devrinde ise toplantı günleri Salı ve Pazar olmak üzere haftada iki güne indirildi ve Salı günleri de arza girme günü olarak tahsis edildi.

Fikret Sarıcaoğlu'nun Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunduğu bir masraf defterindeki kayıtlar özellikle 1745-1790 arasında Divân-ı Hümayûn'un hangi tarihlerde toplandığını büyük oranda ortaya çıkardı. Sarıcaoğlu'nun bulunduğu kayda göre Divânın, I. Mahmud devrinde ayda

3 defa, III. Osman döneminde daha çok 2 kez, III. Mustafa devrinde çoğunlukla 2, nâdiren 1 kez, I. Abdülhamid devrinde 1 ve Sultan III. Selim'in saltanatının ilk üç yılından sonra iki ayda bir defa toplandığını söylemek mümkündür. Yine bu deftere göre Divân Ramazan ve Kurban Bayramlarında muhakkak toplanırken, yangınlarda ise toplantı yapılmamakta, başlamışsa bile yanda bırakılmaktaydı. Ramazan aylarında da birkaç istisna dışında toplantı yapılmazdı.

♦ **Soru 4: *Divân-ı Hümayûn nerede toplanırdı?***

Osmanlı saraylarında Divân-ı Hümayûn toplantılarının yapıldığı mahaller olan divânhâneler hakkında, ilk dönemlere dair bilgimiz sınırlıdır. İlk Osmanlı sarayı olan Bursa sarayı bütünüyle ortadan kalktığı ve bu sarayla ilgili kaynakların yetersiz olması yüzünden burada bir divânhânenin mevcut olup olmadığını, şayet varsa sarayın neresinde yer aldığını ve mimarî özelliklerini malesef bilemiyoruz.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında büyük hasar gören, bu yüzden de bize tam olarak intikal etmeyen Edirne Sarayı'nda divân toplantıları için tahsis edilmiş bir Kubbealtı vardı. Burası, sarayın Divân Kapısı'ndan girilen ve Divân Meydanı denilen üçüncü avlusunda yer almaktaydı. Ne zaman inşa edildiği tam olarak bilinmeyen bu bina, dikdörtgen planlı, içerden kubbe, dışardan da ahşap çatı ile örtülü bir yapıydı. Girişin karşısında, pa-

dişahın divân toplantılarını gizlice takip etmesine imkân tanıyan kafesli bir pencere vardı.

Topkapı Sarayı'nda Divân-ı Hümayûn toplantıları, Kanunî zamanına kadar sarayın ikinci avlusunda, bugünkü divânhânenin hemen arkasında yer alan Eski Divânhâne'de yapıldı. Bugünkü üç kubbeden oluşan Kubbealtı binâsı, Eski Divânhâne'nin yetersiz kalması üzerine, Kanunî'nin saltanatı başlarında, Veziriazam Maktul/Maktul İbrahim Paşa tarafından yaptırıldı. 1665'te bir cariyenin dikkatsizliği nedeniyle çıkan yangında Topkapı Sarayı'nın birçok bölümü gibi bu binâ da tahrip olunca, dönemin padişahı IV. Mehmed, bütün yanan mahallerin derhal tamirini emretti. İlk olarak ahşaptan yapılmaya başlanan yeni Kubbealtı binâsı, padişahın beğenmemesi üzerine yıkılarak, kârgirden olmak üzere yeniden yapıldı. Bu yeni binânın eski şekline tamamiyle bağlı kalınarak mı yaptırıldığı yoksa tadil edilerek mi yapıldığı belli değildir. 1792 ve 1819'da asli yapı muhafaza edilerek bazı tamirâtlar yapıldı.

Kubbealtı'nın üç kubbesinden divânhâne ismiyle anılan birisi, divân toplantı mahalliydi. Bu kısımda, divân üyelerinin teşrifât kaidelerine göre belirlenmiş oturma yerleri vardı. Veziriazam ve vezirlerin oturduğu ve yerden yarım metre kadar yükseklikteki sedirin üst kısmında, sadrazamın oturduğu yerin hemen arkasında, padişahın gizlice divân toplantılarını dinleyebildiği Kasr-ı Adl isimli odanın kafesli penceresi bulunurdu. Divânhâne'nin bitişiğinde, kapıdan girilince sağ taraftaki ikinci kubbenin

altında, Divân-ı Hümâyûn hâcegânı, maliye kalemlerinin halife, kâtip ve şâkindleri bulunurdu. Bu ikinci kubbe ile üçüncü kubbe arasında yer alan ve reisülküttâp tahtası ismi verilen bölüm, reisülküttâba bağlı olarak divân bürokrasisini yürüten Divân-ı Hümâyûn kâtiplerinin yeri idi. Üçüncü kubbenin altındaki mahal, Divân-ı Hümâyûn'da tutulan defterdârlıkla ilgili her türlü kaydın sandıklar içinde muhafaza edildiği Defterhâne-i Âmire'ydi. Bu kısım, divân günleri ancak padişahın sadrazamda bulunan mührüyle açılabilir, divân sonunda da yine bu mühürle kapatılırdı.

Bu üç kubbenin etrafında, muhtelif bölümler hâlinde, sadrazamın divit odası, vezirlerin dinlenmeleri için odalar, kahve ocağı gibi çeşitli kısımlar ve divân günleri matbah emini, şehremini, tersane emininin divân erkânına hizmet için bekledikleri seki isimli yer vardı.

Veziriazam, Divânhâne'deki sedirde, Kas-ı Adl'e açılan kafesli pencerenin hemen önüne, vezirler ise onun sağ tarafına mevkilerine göre otururlardı. Veziriazamın sonunda kadıaskerler yer alır, kapının girişine yakın bir yerde defterdârlar, onların karşısında da nişancı otururdu. Rumeli beylerbeyi, şayet İstanbul'da bulunmakta ise divâna katılarak, en kıdemsiz vezirin yanına otururdu. Divâna katılan beylerbeyilerden mazul olanlar defterdârlar veya nişancının yanında, mazul olmayanlar ise vezirlerin yanında otururlardı. Kâtipler, Kubbealtı'nın kendilerine ayrılmış kısımlarında, odayı "U" şeklinde çevreleyen masanın etrafında, minderler üzerine oturarak çalışırlardı.

♦ **Soru 5: Divân toplantıları esnasında ne gibi protokol kuralları uygulanırdı?**

Divân-ı Hümayûn toplantıları, simgelerle yüklenmiş, katı ve teferruatlı teşrifat geleneklerine bağlı olarak icra edilirdi. Bu konuda İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Merkez ve Bahriye Teşkilâtı isimli eserinde önemli bilgile verilir.

Divân halkı sabah namazını genellikle Ayasofya Camii'nde kılardı. Bu arada yeniçeri ocağı ve süvari bölükleri ağalarıyla bir miktar yeniçeri caminin Bâb-ı Hümayûn isimli giriş kapısına bakan minaresi önünde, önceden belirlenmiş yerlerinde, iki sıra hâlinde dizilirler, az sonra namazdan çıkan divân azaları ile vezirler de buraya gelerek mevkilerine uygun olarak saftaki yerlerini alırlardı. Nihayet toplanma tamamlanınca meydan duacısı yüksek sesle dua edip, onun "Fatıha" demesiyle hep birlikte Fatıha sûresi okunur, sarayın ilk kapısı olan Bâb-ı Hümayûn açılırdı.

Vezirler, reis tahtası önünde kendilerini bekleyenlerin selâmını aldıktan sonra, bütün erkân Divânihâne'ye girip, herkes yerli yerinde ayakta beklerdi. Önce ikinci vezir sağ ve solundaki divân azasına selâm verip oturur, sonra da diğerleri oturur ve sadrazamın gelmesini beklemeye başlardı. Bu esnada sakabaşı, Divânihâne'dekilere, helvâhânedan mevsim yaz ise buzlu şerbet, kış ise macun ikrâm ederdi.

Sabah namazını kendi konağında kıldıktan sonra divâna gitmek için hazırlanan sadrazam, cebeci çavuşunun divân azalannın kendisini beklemekte olduğunu haber vermesi üzerine, kethüdâsı ve maiyeti ile birlikte saraya gelirdi.

Herkes yerli yerine oturduktan sonra, iki görevli hazine önünde fetih sûresini okumaya başlar, bu sırada ocak muhızını kapıkulu askerlerinin memnuniyetinin nişânesi olarak divân erkânına akide şekeri dağıtırdı. Fetih sûresinin bitmesiyle birlikte yeniçerilere çorba dağıtıldı. Yine bu sırada çavuşbaşı ve tezke-reciler tarafından hazine ve defterhânenin mühürleri açılıp, o gün kullanılacak defterler Divân-hâne'ye getirilirdi.

Nihayet bütün hazırlıkların tamamlanması üzerine, çavuşbaşı ağa elindeki asayı yere vurur, bu işâret üzerine Divân-ı Hümayûn toplantısı başlardı. Genellikle öğlene kadar süren toplantı, tıpkı başladığı gibi, çavuşbaşı ağa-nın asasını yere vurmasıyla sona ererdi.

Müzakerele bitince Divân-hâne'ye, birisi sadrazamın, birisi vezirlerin, birisi de kazaskerlerin önünde olacak şekilde üç sofrâ kurulurdu. Yemekler, divândan sonra arza girilecekse, padişahın arz için müsaade verdiği dair hatt-ı hümayûnun okunmasından sonra, eğer divân ulufe divânı ise ulûfelerin dağıtılmasından sonra yenirdi.

Yemeğin bitmesinden sonra, şayet o gün arz günü değilse ve gerek görülürse divân toplantısı bir süre daha

devam ettirilir, görüşülecek bir meselenin kalmaması üzerine divân dağılarak herkes kendi konağına dönerdi.

♦ **Soru 6: Divân-ı Hümayûn'da işlemler nasıl yürütülmekteydi?**

Divân'da önce devletin dahilî ve haricî meseleleri görüşülür ve bu konularda alınan kararlara dair evrak hazırlanırdı. Bundan sonra herhangi bir işin veya davanın halli için divâna gelen halkın dinlenmesine başlanırdı. Dışarıda bekleyenler, çavuşlar ve kapıcılar marifetiyle, kafileler hâlinde ve bir sıra tertibinde divâna getirilirler, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdâsı bu kimseleri bulundukları yerden alarak Divân-hâne'ye sokardı. Divân-ı Hümayûn'a sunulan arzu haller, sadrazamın huzurunda, önceleri reisülküttâp tarafından okunurken, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bu vazifeyi büyük ve küçük tezkireciler ifa etmeye başladılar.

Divân-ı Hümayûn'u en fazla meşgul eden meseleler, imparatorluğun dört bir yanından gelen istek sahiplerinin talepleri ile yerel kadının verdiği karar beğenmeyen, kendi bölgesindeki memurlardan baskı gördüğünü iddia eden, birisiyle anlaşmazlığa düşen ya da daha başka sebeplerle şikayetlerini divâna intikâl ettiren kimselerin davaları idi. Divânda davalı ve varsa davacı bizzat kendi kendini müdafaa eder, lüzum görülürse yerel kadından bu konuda bilgi istenir ya divândan çavuşlar veya mübaşir adı verilen görevliler o bölgeye gönderilerek araştırma yapılırdı. İsteyen herkes, din,

dil, ırk ve içtimaî mevkii farkı gözetilmeksizin divâna müracaat edebilirdi. Yapılan muhakeme neticesinde suçu sabit görülenler hangi makamda olurlarsa olsunlar, suçlarının durumuna göre azil, sürgün gibi cezalara ve hatta idam edilebilirlerdi. İdam dahil alınan karar derhal uygulanırdı. Divâna başvuranlardan Türkçe bilmeyen kimselerin sözleri Divân-ı Hümâyûn tercümanı tarafından tercüme edilirdi.

Divân erkânı, muayyen bir iş bölümü ile çalışırdı. Kanunnâmelerde “vekil-i mutlak” sıfatıyla anılan ve bu sıfatı tayini sırasında kendisine verilen, üzerinde dönemin padişahının ismi yazılı beyzî şeklindeki mühr-i hümâyûnla simgelen sadrazam, padişah adına divânın başkanı, dolayısıyla da en yetkili azası ve koordinatörüydü. Veziriazam, huzurunda okunan arzuhallerdeki meseleler hakkında kesin bir karara varamadığında, meseleyi, şer’î bir dava ise kazaskere, malî bir dava ise defterdâra, toprakla ilgili bir konu ise nişancıya havale ederdi. Divânda kendi sahalarında padişahın vekili konumunda bulunan bu kimseler, lüzûm görürlerse davayı, daha sonra etraflıca incelemek üzere, kendi divânlarına intikal ettirirlerdi. Devlet işlerinde tecrübe kazanımları amacıyla divâna dâhil edilen Kubbealtı vezirleri, kendilerine bir şey sorulmadıkça müzakerelerde, herhangi bir şey yapmadan oturlardı. Şikâyetçilerin fazla olması durumunda, sadrazamın müsaadesiyle ikinci vezir de dava dinler, tayin, azil ve maaş zammı haricindeki işleri hallederdi. Ayrıca vezirler nişancının işinin çok olduğu zaman, yine sadraza-

min emriyle, ferman ve berâtlara tuğra çekmede nişancıya yardım ederlerdi.

♦ **Soru 7: Divân-ı Hümayûn'un yetkileri nelerdir?**

Padişahın vekillerinin iştirakiyle ve padişah adına tertip edilen Divân-ı Hümayûn, XVII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü müesseselerinden biriydi. Okul kitaplarında, bu kurumun günümüzün bakanlar kuruluna benzetilmesi hatalıdır ve bu kurumun idarî felsefesinin anlaşılmasını imkânsız kılmaktadır.

Ahmet Mumcu, Divân-ı Hümayûn'un yetkilerinin siyasî, hukukî ve iktisadî-malî olmak üzere üç başlık hâlinde değerlendirilebileceğini söyler. Buna göre divânın siyasî yetkileri, hiçbir fark gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaasının emniyetinin sağlanması, devlet kademelerinde gerekli tayin, terfi veya azillerin yapılması, yabancı devletlerle ilişkilerin esasının belirlenmesi, savaş ve barış şartlarının saptanması, elçi kabulü, elçilerden gelen taleplerin değerlendirilmesi gibi geniş bir yelpazeye yayılmaktaydı.

Hukukî yetkileri, padişah adına örfî kanunların hazırlanmasından, bir suç işleyen ya da hakkında şikâyet bulunan reayâ ve askerî sınıf mensuplarının muhakeme edilmesi, daha evvel eyâlet divânlarında, yerel mahkemelerde ve hatta Divân-ı Hümayûn'da sonuca bağlanmış bir davanın taraflardan birinin müracaatı üzerine tek-

rar görüşülmesi, bir davanın yeniden görüşülmek üzere başka bir mahkemeye havale edilmesi, suçu sabit bulunanların cezalarının infaz edilmesine kadar oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı.

İktisâdî-malî yetkileri ise, verginin etkili ve âdil bir şekilde toplanmasını sağlamak, vergi politikalarını belirlemek, arazilerin statülerinin tespit ve muhafaza edilmesi, para politikalarının tayini, yerli ve yabancı ticaretin yönlendirilmesi, iltizâm ve mukataa işlerinin düzenlenmesi gibi hayli genişti.

Divân-ı Hümâyûn, günümüzdeki meclis, bakanlar kurulu ve yargı tarafından yürütülen yasama, yürütme ve yargı işlemlerini tek başına üstlenmişti.

♦ **Soru 8: *Divân-ı Hümâyûn, elçilere karşı bir gösteriş vasıtası olarak nasıl kullanıldı?***

Osmanlı İmparatorluğu'na gelen elçilerin kabulü için kurulan divâna "elçi divânı" adı verilirdi. Elçiler, hükümdarlarının nâmelerini takdim etmeleri için Divân-ı Hümâyûn'a arz günleri davet edilirdi. Ancak, eğer acil bir durum yoksa, elçiler genellikle kapıkulu askerine ulûfe, yani maaş dağıtımının yapıldığı gün Divân-ı Hümâyûn'a kabul edilirler, böylece de Osmanlı'nın ihtişamı kendilerine gösterilmiş olurdu. Hem ulûfe dağıtılan hem de elçi kabul edilen bu divânlara "büyük divân" ya da "galebe divânı" denilirdi.

Elçilerin, gerek divâna kabullerinde gerekse huzura çıkışlarında kılı kırk yaran protokol kurallarına bağlı olarak hareket etmek zorundaydılar. Bu kaidelere uymayan bazı elçiler zaman zaman huzura kabul edilmemiş, hatta hakaretlere maruz kalarak saraydan kovulmuşlardı.

♦ **Soru 9: *Yabancıların Divân-ı Hümayûn hakkındaki intibaları nelerdir?***

Osmanlı İmparatorluğu'na elçilikle veya seyahat amacıyla gelip Divân-ı Hümayûn toplantılarına ya da sadece bu esnâda yapılan teşrifât ve merâsımlere şahit olan, bu konuda bir şeyler duyan birçok kimse eserlerinde bundan az ya da çok bahsetmeden geçememişlerdir. Yabancıların Divân-ı Hümayûn'un çalışmaları arasında en çok vurguladıkları ve genellikle şitayişle bahsettikleri konu, âdaletin tevziinde insanlar arasında herhangi bir fark gözetilmemesi ve hakkın sahibine teslimi ile suçluların cezalandırılmasında gösterilen sürattir. Michel Baudier, buna küçük bir örnek teşkil etmektedir:

“Divân öyle bir heyettir ki, burada toplanan kimse-ler her ne sebeple olursa olsun talep edenlere müsavat üzere adalet tevzi ederler. En iyisi, tarafların servetlerini başka yerlerde olduğu gibi karşılarında bulunan kimse-lerin akılsızlıklarından istifade ederek zenginleşen adliye memurlarına kaptırmağa ne de tazmini kabil olmayan vakit israf etmeğe muhtaç olmadan, bu heyetçe kabul edilerek davalarını bizzat kendilerinin söylemeleridir (Sözlerim halka hizmetleri ve muhakemeleriyle yardım

edenlere karşı beslediğim saygıyı ihmal etmez ve esasen onlar bahis mevzu değildirler). Halka bu kolaylık temin edilmiştir; birisi aleyhinde dava açan bir kimse onu yakalayarak divana getirir ve divan bu davaya bakmazlık edemez. Orada hareket tarzlarının doğru olduğunu iki şahidin kısa ve şifahî şahadetleriyle ispat eder ise dava kolaylıkla hallolunur ve icrası da zor olmaz; hatta karar divandan sonraya ertelenip hâkimlerden birine havale edilse bile Fransa'da cârî olan can sıkıcı gecikmeler ve korkunç aksilikler Türkiye'de bulunmadığı için kararın vaktinde çıkmasına mani olmuş olmaz”.

Yabancıların dikkatini çeken bir diğer konu da divân sonrası yenilen yemeklerin inanılmaz çeşitliliğidir. Adalet Kasn'ndaki divâna nazır pencere de bu eserlerde, Divân-ı Hümâyûn tasvirlerinin ayrılmaz bir parçası olarak yerini alır.

♦ **Soru 10: Şeyhülislâm niçin Divân-ı Hümâyûn üyesi değildi?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî meseleleri yürütmekle görevli en üst düzey devlet adamı şeyhülislâm Divân-ı Hümâyûn üyesi değildi. Şeyhülislâmın Divân-ı Hümâyûn üyesi olmamasını Osmanlı İmparatorluğu'nun laik olduğuna bağlayanlar vardır. Ancak bu hatalı bir yaklaşımdır. Şeyhülislâmlık XV. yüzyılda ortaya çıkmış ve aynı yüzyıl içerisinde kadiaskerliğin üzerine çıkmış dini bir makamdı. Divân-ı Hümâyûn'un üyeleri daha önceki dönemlerde belirlenmiş olduğu için şeyhülislâm

zamanla kazaskerliğin üstü bir makam hâline gelmesine rağmen bu kuruma üye yapılmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, statükoya çok önem veren bir devlettir. İdareciler, zamanında kanunlarla düzenlenmiş bir durumun bozulmasını istemezlerdi. Nitekim reisülküttâplık da zamanla nişancılıktan daha önemli bir makam hâline gelmiş, ancak onlar da Divân-ı Hümayûn üyesi olamamışlardır.

◆ Bibliyografya

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divân-ı Hümayûn*, Ankara 1986.

Fikret Sarıcaoğlu, "Divân-ı Hümayûn Toplanma Günleri ve Merasimleri Hakkında Kronolojik İlk Arşiv Kaynağı (1153-1210/1740-1795)", XV. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 10-15 Eylül 2006)'ne sunulan tebliğ.

M. Baha Tanman, "Osmanlılar'da Divân-hâne", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 442-444.

Recep Ahuhalı, "Divân-ı Hümayûn Teşkilâtı", *Osmanlı*, VI, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 24-33.

Murat Uluskan, *Divân-ı Hümayûn Çavuşları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2004.

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ (1300–1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, s. 139-281.

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 2004

TİMAR SİSTEMİ

♦ Soru 1: *Timar nedir?*

Osmanlı idarî, askerî ve sosyal hayatının temel taşlarından olan timar sistemi, kelimenin genel manasıyla, bir kısım asker ve memurlara, icra ettikleri belirli bir vazife ve hizmet karşılığında imparatorluğa ait devlet topraklarından kendi nam ve hesaplarına vergi toplama yetkisinin verilmesidir. 20.000 akçeye kadar olan tahsislere timar, 20.000 ile 100.000 akçe arasındakilere zeamet, 100.000 akçeden fazla olan tahsislere de has denirdi. Ancak özellikle XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın başlarında tahsis rakamlarındaki bu sınırlara uyulmadığı görülmektedir.

♦ Soru 2: *Timar sisteminin kökeni nedir?*

Timar sisteminin kökeni veya Osmanlılar'a özgü olup olmadığı meselesi, son zamanlarda eski hararetini

kaybetmiş olmakla birlikte, Osmanlı tarihçiliğinin en sert tartışma konularından birisidir. Oryantalistler, genelde, Osmanlılar'ı birçok müessesede olduğu gibi tımar sisteminde de Bizans geleneğinin yeni bir takipçisi olarak görürler. Türk tarihçileri ise, Bizans testinin nisbiliğini kabul etmekle birlikte, daha ziyade Türkiye Selçukluların aracılığıyla tevarüs edilen Türk-İslâm mirasını vurgularlar. Konunun bu şekilde köken meselesi üzerine bina edilen bir zeminde tartışılmasının, özelde bazı ehemmiyetli noktaların aydınlatılmasında inkâr edilemez faydalar sağlayacağı açık olmakla birlikte, genel itibarıyla bir kördüğümle neticelenmesi de kaçınılmazdır. Zira yakın veya aynı coğrafyalarda hükümran olmuş farklı devletlerin, benzer meselelerin hallinde orijinal çözüm yolları geliştirebilecekleri gibi birbirlerinden az veya çok etkilenebilecekleri de aşîkârdır.

Devlet topraklarının, hizmet karşılığı belli kişilere dağıtılmasına dair kayıtlar hayli eskilere kadar uzanmaktadır. Eski Mısır'da, firavunların Nil vadisindeki toprakları askerler arasında bu şekilde taksim ettikleri bilinmektedir. Müslümanlar'ın yeni bir güç olarak tarih sahnesine çıktıkları dönemde de Hz. Peygamber'in fethedilen toprakları gaziler arasında paylaştığı, Hz. Ömer zamanında bu konuda bir takım düzenlemeler yapıldığı ve uygulamanın daha sonra da devam etmiştir.

Osmanlılar'ın komşusu Bizans İmparatorluğu'nda, "pronoia" ismi verilen ve askerlere yahut sivil şahıslara hizmet karşılığı belirli miktarlardaki devlet topraklarının

tahsis edilmesi esasına dayanan bir uygulama vardır. Pronoialarda, toprak ve üzerindeki halk imparatorun malı sayılır, bu yüzden pronoia sahibi toprağı satamaz, miras bırakamaz, başkasına devredemez ve hizmetini yapmadığı takdirde arazisini kaybederdi. Ancak imparatorluktaki merkezi otoritenin zayıflamasıyla pronoia sahipleri, toprakları ve bu topraklardaki halk üzerindeki hak ve yetkilerini son derece genişlettiler.

Büyük Selçukluların askerî-idarî teşkilatında önemli bir yeri olan "iktâ" sisteminde, toprağın mülkiyeti devlete ait olup, dirlik sahibi bölgedeki halktan yalnızca kanunlarca belirlenmiş miktarlarda vergi tahsiline yetkiydi. İktâyı tasarruf eden kimse, memur kılındığı hizmetleri yapmazsa arazi elinden geri alınırđı. Aynı hizmetleri yerine getirmek şartıyla ve aynı kanunî çerçevede arazinin babadan oğula intikaline müsaade edilirdi. Gerek Türkiye Selçukluları'nda gerek Büyük Selçuklu enkazı üzerinde yükselen diğer birçok devlette iktâ sistemi benzer veya gelişmiş şekillerde uygulandı.

Hizmete karşılık toprak tahsisi uygulaması, çeşitli devletler tarafından, kendi devlet felsefeleri, idarî ve sosyal karakterleri ile ihtiyaçları paralelinde benimsenmiş ve bir hayat alanı bulmuştur. Esasında ulaşım vasıtalarının sınırlı ve masraflı olduğı, iktisadî yapının daha ziyade ziraata dayandığı ve bu yüzden de vergilerin genelde aynî olarak, yani mahsul şeklinde tahsil edildiğı bir zamanda, bir takım hizmetlerin karşılığının timar ve benzeri şekillerde ödenmesi ekonomik açıdan tâbi bir durumdur. Ömer Lütfi

Barkan'ın da işaret ettiği üzere sisteminin kime ait olduğundan ziyade tatbik edildikleri zaman ve zemine yahut aktörlere göre numunelerin kazandıkları yeni muhteva özelliklerinin tespiti, tarihi gelişimlerinin tahlili ve nihayet sonuç veya sebep statüsünde o toplumda ne gibi roller ifâ ettiklerinin analizi, bizi çok daha verimli çalışmalara yönlendirecektir.

♦ **Soru 3: Osmanlı İmparatorluğu'nda
timar sistemi ne zaman başladı?**

Timar sisteminin Osmanlılar'da, daha devletin yeni teşekkül etmeye başladığı dönemlerden itibaren tatbik sahası bulunduğu dair kayıtlar vardır. Bu konuda timar sisteminin temel kaynağı olan bazı erken dönem tahrir defterlerinde, I. Murad, hatta Orhan Gazi'ye kadar uzanan atıflar bulunmaktadır. Diğer taraftan Aşıkpaşazâde Tarihi gibi ilk dönem kroniklerinde Osman Gazi dönemi anlatılırken zaman zaman "timar üleşdirmek", "timar-eri" türünden timar sistemine ait terimler kullanılmaktadır. Ancak devletin tarih sahnesine çıkmasından 100-150 yıl sonra yazıldığını bildiğimiz bu kroniklerin, gerçekten Osman Gazi'nin uygulamalarını mı yansıttıkları, yoksa kendi dönemlerini geçmişe taşıma eğiliminde mi bulundukları hususunda kesin bir şey söylemek zordur.

Timar sistemi, imparatorluğun tarihi gelişimine paralel olarak düşünülürse Orhan Gazi veya en geç I. Murad devrinde ortaya çıkmış olmalıdır.

♦ **Soru 4: Osmanlı tımarlarının mali niteliği nelerdir?**

Yeni ele geçirilen bir bölgede, Osmanlı düzenin yerleşmesi ancak fethin sonrasında o bölgenin bütün vergi kaynaklarının tespit edilerek kayda geçirilmesi şeklinde tanımlanabilecek tahririn yapılması, yani vergi nüfusu yazılmasıyla mümkündür. Tahrirle birlikte bölgede tımar sistemi de uygulanmaya başlandı.

Tımar sistemi, Osmanlılar'ın muazzam büyüklükteki topraklarının tamamına şamil bir uygulama değildi. Eflak, Boğdan, Kırım gibi bazı bölgelerin, belirli mükellefiyetler karşılığında özerkliklerini muhafaza etmelerine izin verilmişti. Yine Mısır, Habeşistan gibi bazı eyaletlerde de tımar sistemi tatbik edilmemiş, buralardan toplanan verginin bir kısmı eyâletin askerî ve idârî giderleri için sarf edildikten sonra kalan meblağdan sabit bir miktar her yıl "salyâne" ismiyle merkeze gönderilmiştir.

Nüfusunun önemli bir kısmı kırsal alanlarda yaşayan ve iktisadî yapısı büyük nispette ziraat dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nda, timara konu olan vergilerin de daha ziyade bu yapıya uygun bir karakter sergilemesi kaçınılmazdı. Böyle olmakla birlikte, tımar sistemi ile zirâî ekonomi arasında aynılığa varan bir ilişkinin kurulması, diğer bir deyişle Osmanlı idaresinin yalnızca zirâî faaliyetlerden alınan vergileri tımar tahsisinin kaynağı ve dayanağı olarak kullandığı fikrine mebnî değerlendirmeler, hem bu sistemin genel çehresini ve çerçevesini sınırla-

yan hem de işleyişini anlamamıza imkân bırakmayan bir yaklaşım tarzıdır.

Konunun temel kaynakları niteliğindeki tahrir defterleri ve timar tevcih defterleri ışığında XVI. yüzyıla kadar Osmanlılar'da timar sistemi üzerine önemli bir çalışma yapan Nicoara Beldiceanu, devletin çok farklı vergi kaynaklarının timar olarak tahsis edebileceğini ortaya çıkarmıştır. Meselâ, Hamid Sancağı'na ait II. Bâyezid zamanında düzenlenmiş bir tahrir defterinde, bir kişiye, Kemer bölgesinde yetişip, hasır ve evlerin çatıları için örtü yapımında kullanılan kamışların tasarruf hakkının verildiği kayıtlıdır. Timar sahibi, bu hakkına karşılık bir refakatinde bir cebelü olduğu halde seferlere katılmak zorundaydı. Balıkçılık yapılan bölgelerde, timar sahibi devletin tahsisine göre, balık avlarına tekeli veya dalyanları bir timar sıfatıyla tasarruf edebilmekteydi. Padişah, Doğu Makedonya'da yerel bir panayının vergilerini timar olarak tahsis etmişti. Devlet, bir su akıntısının geçidini veya bir iskelenin vergilerini de pekâlâ timara esas kabul edebilmekteydi. Bir Türk hamamı, eğirme değirmenleri, zeytinyağı presleri ve hatta bir hasır imalat atölyesi gelirleriyle timar sistemi içindeki yerini almıştı.

♦ **Soru 5: Osmanlılar'da kimlere timar verilirdi?**

Osmanlı İmparatorluğu'nda timar tahsisleri askeri sınıf mensuplarına yapılmaktaydı. Buradaki askeri teriminin, ordu ile birlikte sefere katılmak zorunda bulunan

zümreleri değil, vergi mükellefiyeti olmayan, çeşitli idarî grupları ifade ettiğini unutulmamalıdır.

Tahrir ve timar tevcih defterleri incelendiğinde, birçok timar sahibinin beylerbeylerinin adamları, kul kökenli kişiler veya bir dönem saray hizmetlerinde istihdam edilip daha sonra belirli bir görevle taşraya gönderilenler olduğu görülür. Özellikle hâs veya daha az kıymet-teki zeâmet adıyla bilinen büyük timarları tasarruf eden beylerbeyiler ve sancakbeyleri genellikle saray hizmetli-leriydi. XV ve XVI. yüzyıllarda timarlı sipahilerin önemli bir kısmı yeniçeriler gibi kul kökenli kişilerdi. Müslüman Türkler'den, gönüllü olarak seferlere katılıp üstün hiz-met gösterenler, akıncı teşkilatının mevcut olduğu dö-nemlerde Balkanlar'da ucbeylerinin maiyetinde savaş-lara katılanlar, Anadolu'dan gönüllü veya sürgün olarak çeşitli bölgelere göçürülüp iskâna tâbi tutulan bazı kim-selere de timar verilmekteydi.

Reâyadan, yani vergi vermekle mükellef zümreden bir kimsenin timar tasarruf etmesi kanunlarla yasaklan-mıştı. Ancak bu yasağı, mutlak manada reayayı sistemin dışında tuttuğu şeklinde yorumlamamak gerekir. Nitekim uygulamalara baktığımızda, devletin zamana ve ihtiyaç-lara göre halktan kimseleri de asker olarak istihdam et-tiği, buna karşılık da onlara timar tevcihi de dâhil bir ta-kım mükâfatlar verdiği müşahede edilebilir. Ömer Lütfi Barkan, II. Bâyezid devrinde yapılan Kili ve Akkirman seferine asker tedarik etmek için böyle bir yola başvu-rukluğuna dair bir emirnâmeyle işaret etmiştir.

Osmanlılar'ın, bir fetih metodu olarak kullandıkları istimâlet, yani gönül çekme siyaseti çerçevesinde de timar tahsisine başvurdukları görülebilir. Bu sayede hem yeni fethedilen bölgelerde mevcut potansiyel muhalefet gruplarının direnişleri azaltılması hem de bunların Osmanlı sistemi ile bütünleştirilip sahip oldukları gücün Osmanlı hizmetinde kullanılması amaçlanmıştır. Bu şekilde, Balkanlar'da birçok eski Rum, Sırp ya da Arnavut asil ve askerî sınıf mensupları, hatta kilise hizmetlileri, Osmanlı kanunları çerçevesinde yerlerinde bırakıldı ve dinlerini değiştirmek şartı olmaksızın Osmanlı timar kadrosunda istihdam edildi. Halil İnalcık'ın verdiği bilgilere göre, 1431'de Arnavutluk'ta timar sahiplerinin yüzde altısı önceki feodal Hristiyan beyleri, yüzde otuzu Anadolu Türkleri, yüzde dördü kadı, piskopos veya saray mensupları, kalan yüzde ellisi ise sultan ya da bey kulları idi. Anadolu'da ele geçirilen diğer beyliklerin askerî zümreleri de çok defa birer Osmanlı timarlısı olarak varlıklarını devam ettirdiler.

Timar sahipleri genellikle timarlı sipahi kavramı çerçevesinde ele alınmış ve bunların sefer dönemlerindeki yükümlülükleri vurgulanmıştır. Buna karşılık, Niçoara Beldiceanu timarların sivil karakteri hususunda ehemmiyetli bilgilere ulaşmıştır. Mesela, şehirlerin gece güvenliğini temin eden aseslerin idarecisi konumundaki asesbaşı, bu hizmetine karşılık bir timar tasarruf edebilmekteydi. Fatih Sultan Mehmed devrinde Üsküp asesbaşı gelirini bu şehirdeki dükkânların vergilerin-

den sağlamaktaydı ve tasarrufundaki bu hakka karşılık sefer zamanı herhangi bir mükellefiyeti yoktu. 1464-1465 yılına ait Batı Makedonya'ya ilişkin bir tahrir defterinde Mezid Bey oğlu Mehmed Bey, II. Murad devrinden beri sürdürdüğü imrahorluk görevi karşılığında bir timar tasarruf etmekteydi ve onun da seferle ilgili bir yükümlülüğü yoktu. Osmanlı adli ve beledi sisteminin en önemli unsurlarında olan kadılar da diğerleri gibi bir timara sahip olabilirdi. Timarlı kadı, bunun mukabilinde, timarın verilış şartına uygun olarak, bazen bizzat sefere katılır, bazen kendi yerine adam yollar, bazen de bunların tümünden muaf olarak timarını tasarruf edebilirdi. Bazı imamlara, geçimlerini sağlamak üzere timar verilebilirdi. II. Murad devrinde Arnavutluk'taki bir imam masraflarını karşıladığı bir adamı kendi yerine sefere yollamak zorundaydı, 1454-1455 yılı Teselya tahrir defterine göre Fener Kalesi imamı ibâdetle bağlantılı görevlerine ilâveten ok ve yay imâl etmekle yükümlüydü, bazı tahrir kayıtlarına göre ise bir timara sahip bazı imamlar bunların hepsinden muaf olarak sivil hayata ilişkin hizmetlerini ifâ etmekle mükelleftiler. II. Bâyezid devrine ait bir tahrir defterine göre Boğazkesen Kalesi'nin tamiri ile görevli Balaban isimli kişi yaptığı işe karşılık bir timar tasarruf etmekteydi. Nâdir olmakla birlikte bu tür sivil timarların zaman zaman kadınlara da verilebildiği görülmektedir. Meselâ, 1431-1432 yılı Arnavutluk tahrir defterinde, oğlu Müslüman olmuş Hristiyan bir kadının

bir görev karşılığı, hiçbir askerî yükümlülüğü olmaksızın bir timara sahip olduğu kayıtlıdır.

♦ **Soru 6: Timarlı sipahilerin askeri rolleri nedir?**

Timar sisteminin diğer fonksiyonların yanında belki de en önemli rolü, devletin kalabalık bir askerî gücü merkezi hazineye yük olmaksızın finanse etmesini sağlamasıdır. Bu sistemden beslenen timarlı sipahi ordusu XVI. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ordusunun en etkili askerî gücü olmuş ve kazanılan zafer bu birlikler ile ücretli merkezi kuvvetlerin işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir.

Timar sahipleri, şayet devlet kendilerine bir muafiyet sağlamamışsa, bizzat ve tasarruflarındaki gelirin büyüklüğü nispetinde cebelü ile sefere katılmak zorundaydılar. Bir timarlı sipahi, kılıç, yay, kalkan, gürz gibi geleneksel silahları kullanır, geliri belli aşıyorsa zırh da giyerdi. Sipahi gelirinin her üç bin akçesi için bir cebelü, subaşı her dört bin akçelik gelir için bir cebelü, beyler ise her beş bin akçe için bir cebelü temin etmek zorundaydı. Cebelüler, sipahinin para ile aldığı ya da savaşlarda ele geçirdiği esirleri veya başta yeni bir timar olmak üzere bazı mükâfatlar kazanmak gayesiyle sipahinin hizmetine katılan kimselerdi. Timarlı sipahiler, savaş teçhizatlarının yanı sıra iaşeleri ve bannımları için gerekli malzemeyi de temin etmekle yükümlüydüler.

Orduya gelen askerlerin tam teçhizatlı olmaları gerekliydi. Atları, silahları, zırhları eksiksiz olmalıydı. Yavuz

Sultan Selim zamanında orduya katılması emredilen timarlı sipahilere hitaben gönderilen bir fermânda “*Tolgası eksik olanın kafasının, kolçağı eksik olanın kolunun kesileceği*” belirtilmişti.

Timarlı sipahi ordusunun atlı askerlerden oluştuğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Fakat, timarların genellikle süvarilere verilmekle birlikte, diğer askerî grupların da bu kurumdan istifade edebildikleri unutulmamalıdır. Bazı timarlar, kaleleri korumakla görevli dizdarlara veya diğer memurlara tahsis edilmişti. Bu dizdarlardan bir kısmı süvari değillerdi ve yalnızca o kalenin muhafazası ile yükümlüydüler, bir kısmı kendisi sefere katılmak zorunda olmadığı halde belli sayıda süvariye sefere göndermekle mükellef kimselerdi. Bazı dizdarlar ise bütün süvari timarlılar gibi bizzat atlı olarak savaşa iştirak ederlerdi. Kimi kalelerde ise görevliler merkezî hazineden maaş almaktaydı. Görevleri denizlerle bağlantılı bazı kişilere de timar verilebilmekteydi.

Timarlı sipahiler, bulundukları bölgelerde bir kısım bölüklere ayrılmışlardı ve her bölüğün subaşı isimli bir zâbiti vardı. Her on bölük bir alay beyinin kumandası altında bulurdu. Merkezden sefer emri gönderildiği zaman alaybeyiler sancak beylerinin, sancakbeyiler de beylerbeyilerin kumandası altında toplanır, beylerbeyi emredilen zamanda ve yer orduya katılırdı. Timarlı sipahiler, muharebe esnasında ordunun sağ ve sol kanatlarında yer alırlar, yanlardan gelebilecek saldırılara karşı merkezi ko-

rumalarını ve gerektiğinde hızla düşmanı çevirmelerini sağlayacak bir hilâl şeklinde mevzilenirlerdi.

Savaşta ölen sipahinin çocukları varsa büyüğüne dört bin, küçüğüne de üç bin akçelik timar verilirdi. Sipahiler, savaş bitiminde tekrar kendi timarlarına dönerler, kendi işleri ve bölgenin asayişi ile meşgul olurlardı.

♦ Soru 7: *Timar türleri nelerdir?*

Timar türleri hakkında kesin bir sınıflama yapmak hemen hemen imkânsızdır. Zirâ yapılacak herhangi bir tasnifin zamana ve zemine göre hemen daima birkaç istisnası çıkabilmektedir. Ancak yine de sistemi tanımak ve tanımlamak adına farklı kıstasları referans alarak bazı sınıflandırmalar yapmak faydalıdır.

Timar sahibinin, o timardaki vergileri tasarruf şekline göre timarlar serbest ve serbest olmayan timar diye ikili bir sınıflandırmaya tâbi tutulurdu. Serbest timarda timar sahibi, o timardaki bütün vergileri bizzat kendisi tahsil ve tasarruf eder, serbest olmayan timarda ise bu vergilerin merkezi idarece belirlenen bazı türlerini bir diğer timar sahibine aitti.

Timarların gelir miktarını temel alırsak timar, zeâmet ve hâs ismiyle üç ayrı kategori oluşturabiliriz. Hâs, geliri 100 bin akçenin üzerinde olan dirliklerdi ve bunlar vezirler, beylerbeyiler gibi üst düzey ricâle verilirdi. Zeâmet, yıllık geliri 20 bin ile 100 bin akçe arasında değişen dirliklerdi. Ağır zeâmet olarak adlandırılan bazı zeâmetlerin

geliri 300 bin akçeye kadar çıkabilmekteydi. Nihayet timar ise geliri 20 bine kadar olan dirliklerdi ve Osmanlılar'daki timarların çoğu bu türdendi.

Oluşum şekilleri noktasından hareket edilirse bizzat Osmanlılar tarafından düzenlenen timarlar ve fet-hedilen bölgede mevcut yapılanmanın Osmanlı sistemine uyarlanmasıyla oluşturulan timarlar şeklinde ikili bir ayrım yapılabilir. Malikâne-divânî ismiyle anılan timarlar ikinci gruba misâl olarak verilebilir. Bunlar daha ziyade Orta Anadolu'da yer alan ve Türkiye Selçuklularından intikâl etmiş timarlardır. Malikâne-divânîde, sahib-i malikâne ismiyle anılan kişi bu bölgenin yalnızca şerî vergilerini toplayabilir, bunları istediği gibi tasarruf edebilir, miras olara bırakabilirdi. Buna karşılık aynı bölgedeki örfî vergiler devlete ait olup, devlet bunları istediği birisine yeni bir timar olarak verebilirdi. Bizzat Osmanlılar'ın oluşturduğu timarlarda, bölgenin hem şerî hem de örfî vergileri devlete aittir ve merkezî idare bunları ayrı ayrı veya bir bütün hâlinde timar olarak tahsis edebilirdi.

Timar sahibinin mükellef olduğu hizmetlerin türü esasına dayanan bir tasnif yaparsak timarı, askerî timar ve sivil timar şeklinde ikiye ayırabiliriz. Askerî timarlarda, timarlı bizzat veya gelirine uygun olarak belli sayıdaki adamıyla sefere katılmak zorundaydı. Bazen kendisi gitmez, ancak yerine adam göndermekle mükellef tutulurdu. Sivil timarlar ise bazı kişilere sivil hayata ilişkin hizmetlerinin bir karşılığı olarak verilirdi.

♦ **Soru 8: *Timar sistemi feodalite miydi?***

Bazı araştırmacılar timar sistemini, feodalite ile aynı kefedede değerlendirme eğilimindedirler. Ancak iki nizâm arasındaki benzerlik ancak yüzeysel boyutlarda olup, gaye ve muhteva açısından fevkalâde farklılıklar vardır.

Feodalite, özel manada Batı Avrupa'ya has bir kavram olup, merkezî otoritenin yok olması üzerine hayat sahası bulmuş bir yapılanmadır. Avrupa'da kralların veya imparatorların ünvanları çoğu zaman kâğıt üzerindeydi. Feodal beyler, kralı sadece birinci senyör sayar, savaş anında doğrudan kendilerine bağlı birliklerle asıl orduya katılırlardı. XVII. yüzyılın ortalarına kadar Fransa Kralı'nın ünvanı Paris Kontu idi. Kral bir feodal beyi azletmeye yetkili değildi. Bir feodal bey, kendi bölgesinin sadece idarecisi değil aynı zamanda o bölgedeki arazilerin tamamından, bir ölüden geriye kalan yırtık abaya kadar menkul-gayrimenkul herşeyin ve hatta bizzat insanların mutlak sahibiydi. İdaresi altındakileri yargılayabilir, onlara yeni vergiler koyabilirdi. Sahip olduğu tüm ayrıcalıklar ölümü hâlinde evlâdına intikal ederdi.

Osmanlılar ise daha ilk dönemlerden itibaren padişahın mutlak otoritesine dayanan merkeziyetçi bir devlet sistemi benimsemişlerdir. Bu anlayışın ürünü olan timar sisteminde, timar sahibi sadece hizmeti karşılığı hak ettiği ücreti o bölgenin vergilerinden tasarruf eden bir devlet memuru idi. Devlet çıplak mülkiyet hususundaki hakkını daima muhafaza ediyordu. Timar sahibi ile o timardaki reâya arasındaki ilişkiler kanunlar ta-

rafından ayrıntılı şekilde belirlenmişti. Tımarı tasarruf eden kimse, halktan kanunların belirlediğinin haricinde veya üzerinde bir vergi isteyemezdi. Yetkilerini ancak yasaların belirlediği çerçevelerde kullanabilirdi. Babalar tımarlarını miras olarak evlatlarına bırakamazdı. Tımar sahibi, mükellef tutulduğu hizmetleri yapmaması veya reaya kötü davranması sebebiyle azledilebilirdi. Bu husus mahallî kadılar veya merkezden görevlendirilen kimseler tarafından sık sık araştırılırdı. Devlet bir tımar sahibinin mahallî güç odaklarıyla kuracağı ilişkiler sayesinde o bölgede güçlenip, kök salmasını önlemek için aynı tımarın uzun süre tek kişinin elinde kalmasına müsaade etmemiştir. Aynı gerekçeyle, özellikle büyük tımarlar tek bir bölgeden değil çok defa küçük parçalar hâlinde farklı bölgelerden verilirdi.

♦ **Soru 9: Tımar sistemi bozuldu mu, dönüştü mü?**

Bazı XVII. yüzyıl ıslahât layihası yazarları tımar sisteminin, merkezî idarenin tımar sahipleri üzerindeki otoritesini gevşetmesi, ehil olmayanlara tımar dağıtılması gibi sebeplerle artık işleyemez hale geldiğini, bu durum da Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin başlıca sebebi olduğunu yazmışlardır. Onların verdikleri bilgileri bir tahlil süzgecinden geçirmeden kullanan bazı günümüz araştırmacıları da meseleyi bu bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Halbuki XVI. yüzyılın sonlarına doğru dünya konjonktüründe meydana gelen değişim ve dönüşümleri

hesaba katmadan bu meselenin doğru bir şekilde incelenmesi mümkün değildir.

Yavuz Cezar, Osmanlı maliyesinin, Hazîne-i Âmire denilen merkezî hazine, timar sistemi ve iç hazine ya da ceb-i hümayûn ismiyle bilinen padişahların hazinesinden oluşan bir sacayağının üzerine oturtulduğunu ve bu üçü arasında hassa bir dengenin kurulduğunu belirtir. Yazara göre sistemin iyi işlediği dönemlerde üç ögenin sistem içindeki ağırlıkları üzerindeki küçük oynamalarla sıkıntılar halledilebiliyor ve denge yeniden kuruluyordu. Ancak coğrafi keşiflerle ticaret yol ve dengelerinin değişmesi, yeni bölgelerden Avrupa'ya akan altın ve gümüşün bütün Akdeniz havzasını etkisi altına alan enflasyon baskısı, XVI. sonlarındaki aşırı nüfus artışı gibi etkiler Osmanlı maliyesini sarsmaya başladı. Aynı dönemde Avrupa'da ateşli silahlarla donatılmış daimî orduların karşısında geleneksel silahlarıyla savaşan Osmanlı timarlı sipahi birlikleri artık yetersiz kalıyordu. Devlet gitgide daha fazla sayıda yeniçeri istihdam etmeye başladı. Yeni askerî birliklerin maaşlarının ödenmesi sorunu Osmanlı maliyecilerinin en büyük uğraşı hâline geldi. Dünyada aynı ekonomiden nakdi ekonomiye geçiş timar sisteminin temel felsefesini yıprattı. Bu yeni dönemde, Mehmet Genç'in ifadesiyle, klasik Osmanlı iktisadî felsefesinin üç prensibinden önce gelenekçilik, ardından da iâşecilik ilkeleri hızlı bir yıpranma sürecine girerken, fiskalizm ilkesi devlete sürekli yeni kaynak bulunması gayesiyle varlığını daha geniş alanlara yayarak sürdürmeye devam etmiştir.

Devlet artan para ihtiyacını çözmek için vergilerin arttırılması, müsadere uygulamasının daha sık başvurulması ve iltizâm usulünün yaygınlaştırılması gibi çözüm yollarını kullanmaya başladı. Aslında devletin ilk dönemlerinden itibaren tımar sisteminin yanı sıra kullanılagelen, ancak kendisine fazla geniş bir uygulama sahası bulamayan iltizâm sistemi, bir bölgenin vergi gelirinin belli bir ücret karşılığı isteyen kişiye belirli bir süre için satılması esasına dayanıyordu. Nakit ihtiyacının büyümesiyle iltizam uygulaması da daha geniş alanlarda kullanılmaya başlandı. Mültezimlerin temel gayesi kâr olduğu için bu sistem vergi mükelleflerini ve dolayısıyla ekonomiyi gitgide tahrip etti. Nihayet tımar sisteminin vergi kaynağı konumundaki reayanın himaye ve ihya ettirilmesi fikri ile iltizâm sisteminin vergilerin nakdî olarak toplanması gâyesi birleştirilerek malikâne adlı yeni bir sistem geliştirdi. Malikâne sistemi XVIII. yüzyıl boyunca devamlı ve karlı bir şekilde genişleyerek Osmanlı maliyesindeki yerini sağlamlaştırdı.

Nakdî ekonominin ağır baskısını karşısında, tarihî fonksiyonunu tamamlayan tımar sistemi de değişim ve dönüşümden nasibini aldı. Zaman zaman tımar tevcihleri yapılmaya devam edilmekle birlikte sistem yavaş yavaş tasfiye edilmeye başlandı. 1697 tarihli bir fermanla hasların da malikâne olarak satılması kararlaştırıldı. Buna göre, böyle bir malikâneyi alan kişi muaccele isimli peshinatı hazineye teslim edecek, mal adı verilen yıllık vergiyi ise has sahibine verecekti. Önce vezir, beylerbeyi ve

sancakbeyi gibi haslar malikâne sistemi içine çekildi. Burada zeamet ve timarlar da ya birleştirilip has statüsüyle ya da boşaldığı zaman başka birine tahsis edilmeyerek malikâne olarak satışa çıkartıldı. Üst düzey idarecilere, malikânelerden aldıkları payın yanı sıra başta imdadiyeler olmak üzere bazı vergilerden de pay ayrıldı. Bu imdadiyeler, eyâlet yöneticilerine belli sayılarda asker beslemek ve bunlarla sefere katılmak üzere veriliyordu. Böylece timarlı sipahilerin tasfiyesiyle boşalan askerî kadronun yerine yenisi konulmaya çalışıldı.

◆ Bibliyografya

Nicoara Beldiceanu, *XIV-XVI. Yüzyıllara Osmanlılar Devleti'nde Tımar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985

Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarihi)*, İstanbul 1986.

Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.

Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi(1300-1600)*, c.I, ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.

Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meseleleri*,
Toplu Eserler 1, İstanbul 1980.

Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda*
Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara 1998.

1000 SORUDA
OSMANLI
İMPARATORLUGU

— 6 —

YEDİTEPE